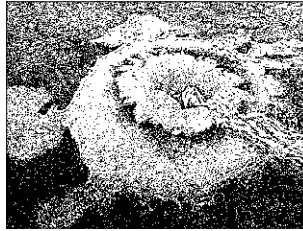

forrás

37. ÉVFOLYAM 2005. 11. SZÁM

		<u>100 éve született Cs. Szabó László</u>
***	3	„A mi korunk már egy átmeneti kulturtípus” (Cs. Szabó László naplója, 1928 – közreadja: Balogh Tamás)
Lengyel András	10	Csé, avagy Csillagtalán László (Cs. Szabó László nevének első tagjáról)
Salamon István	13	„A mikrofon nem katedra...” (Cs. Szabó László a Magyar Rádió Irodalmi Osztályának vezetője [1935–1944])
Pomogáts Béla	37	A megfigyelő közelsége és távolsága (Cs. Szabó László az emigráció előtt)
András Sándor	42	Cs. Szabó László fikciós prózájáról
Monostori Imre	56	Cs. Szabó László és a népi irodalom
Kántor Lajos	66	Egy élettel mérhető barátság (Cs. Szabó-olvasat – Illyés Gyulával)
Sas Péter	69	Cs. Szabó László, a földrajztanár
Czigány Lóránt	73	SzerenCSÉnk volt, hogy volt Csénk... (Egyveleg a naplóból [1971–1981])

Sárközi Mátyás	89	A rádiós
Baranyai Katalin	94	Kié (volt/lesz) Cs. Szabó László és életműve?
Gömöri György	115	Emlékek Cs. Szabóról
Ferdinandy György	118	Az Osztályfőnök Úr emlékezete
Borbándi Gyula	125	Pótolhatatlan nyugati magyar intézmény
Arday Géza	129	„Angol az útlevellem, de magyar a büszkeségem” (Tisztelgés a 100 éve született Cs. Szabó László előtt)
***	140	Irodalmunk szerelmese (Susan Hargreaves levelei)
Füzi László	145	Az esszéíró (Cs. Szabó Lászlóról) ***
Ryszard Kapuściński	156	Utazások Hérodotoszal (III. rész – fordította: Szenyán Erzsébet)

forrás

SZÉPIRODALMI, SZOCIOGRÁFIAI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

• Megjelenik havonként • Főszerkesztő: Füzi László • Bács-Kiskun Megyei Önkormányzata és a Katona József Társaság folyóirata • Kiadja a

Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Forrás Kiadója. Felelős kiadó: Füzi László • A kiadóhivatal címe: Kecskemét, Katona József tér 8. Telefonszám: 76/480-824 • Internetcím: www.forrasfolyoirat.hu • forras@mail.datanet.hu • Szedte és tördelte: VideoPix Bt. Tel.: 76/508-160, videopix@fibermail.hu • Nyomdai kivitelezés: Szilády Nyomda Kft., Kecskemét, Mindszenti krt. 63. Felelős vezető: Boros Gábor ügyvezető igazgató

A szerkesztőség tagjai: **Buda Ferenc** (főmunkatárs), **Pintér Lajos**, **Szekér Endre** (főszerkesztő-helyettes) **Bosznay Ágnes** (szerkesztőségi titkár). A szerkesztésben közreműködnek: **Dobozi Eszter**, **Komáromi Attila** • Szerkesztőségi órák munkanapokon 10–12 óra között. Telefonszámok: 76/504-204 (főszerkesztő), 76/504-202 (szerkesztő), (telefon, fax). Levélcím: Kecskemét, Postafiók 69. 6001 Szerkesztőség: Kecskemét, Katona József tér 8. • A borítón Benes József Forrás című munkája • A borítót és a tipográfiát tervezte: Zalatnai Pál • Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza! • Terjeszti a Lapker Rt. 1097 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél. E-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu. Faxon: 303-3440 • Előfizetési díj egy évre 1650,- Ft • Index: 25947 • HU ISSN 0133-056X

„A mi korunk már egy átmeneti kulturtípus” (Cs. Szabó László naplója, 1928)

A Petőfi Irodalmi Múzeum (V.4880 jelzet alatt) őrzi azt a „Gyakorlatok” feliratú, kis alakú füzetet, melybe Cs. Szabó László első naplójának egyikét írta 1928. február 9-től március közepe tájáig. (A füzet utolsó lapján – helyhiány miatt – a bejegyzések rövidülnek, tömörülnek, a hátsó borítóra írt utolsó feljegyzések keletkezési is elmaradnak.) A páratlan oldalakra, folytatólagosan írt naplójegyzetek olykor novellaszerűek, máskor esszéisztikusak, egyes részeiben pedig szinte pszichoanalitikus feljegyzésekre hasonlítanak rövid, tömör, asszociatív mondataival. Cs. Szabó huszonhárom éves volt ekkor. A napi rendszerességgel írt feljegyzésekben a magánélet és a szellemi élet kettőssége mutatkozik meg, a közélet eseményei mellett kirajzolódik egy furcsa szerelem története is. A fiatal Cs. Szabó Teleki Pállal találkozik, Klebelsberg Kunóval tárgyal, közben pedig férjes asszonynak udvarol.

A korai napló bejegyzéseiben – túl a korai novellák stílusán – megjelenik minden lényeges érett Cs. Szabó-vonás. A saját intellektusával állandóan viaskodó, a hazai és egyetemes politikai, szellemi élet problémáin gondolkodó fiatalember alapkérdései már itt is szinte a kultúra összes összetevőjére vonatkoznak: a történelemre, az irodalomra, a képzőművészetre stb. Társadalmi magyarázatot ad a jázsági zsidó szülőtermesztők hatalomszerzésére, az európaiság műbenlétének kérdéseit feszegeti, vagy éppen az amerikai irodalom fontosságát rögzíti.

Ugyanezen jelzet alatt található egy későbbi naplótöredék is. A feljegyzéseket tartalmazó egykori füzet lapjaira esett szét, fontos – a magyar irodalomról, a fasizmus születéséről, a magyar kultúra jellegéről stb. – gondolatai miatt azonban így töredékben is figyelemre méltó. Megjegyzendő azonban, hogy mind a korai napló, mind a részlet valós helyét az életműben csak akkor foglalja el s mutatja meg igazán, ha az egész napló megjelenik egyszer.

Balogh Tamás

[Napló 1928 febr.–márc.]

1928.

Febr. 9. csüt.

Oedipus komplexum. El akarok menni a diákügyi választásra (10-én, du. 6), ami egybeesik a Karousszel főpróbával. Heves jelenet a főúrral. Kiutasít a szobából. Ő mindig a kötelesség rabja volt. Ha katona volnék, följelentene a fölötteseimnek. Rejtett támadás intellektuális oldalam ellen, ami szerinte a nagyasszony öröksége, tehát ellene irányul. Diákügyi elnökség: újabb szellemi fölény, a viszony közte és köztem ezáltal még hasonlóbbá válna a közte s a nagyasszony közti viszonyhoz. Tehát mondjak le az elnökségről,

különben is az egész csak gyerekjáték. Gyilkossági tervek. Hajóskapitány. Két heti kikötés. A jobbágyom. A szexuális fölényt iróniával, előkelőséggel, intellektuális értékekkel ellensúlyozni. Elképzelem Raszputin utolsó estéjét s a gyöngéd, törekeny, művelt Juszupov herceg izgalmát, amíg végre annyira összeszedi magát, hogy megölje. Minden sikerült gyilkosság elképzelése után testi fáradtság. Így estére már teljes fizikai legyengülés, mintha minden elképzelt gyilkosság egy-egy közönség lett volna.

Febr. 10. péntek.

Karousszel főpróba. Megválasztanak a Diákügyi bizottság alelnökének. Elnökjelölt voltam, de elnökségemet a bajtársi szervezetek (Turul, Hungária) és a Katolikus diákszövetség ellenezték, gróf Teleki Pál, aki a választó intéző bizottság (M. F. H. O. Sz. Területi Szövetség, Kat. D. Szöv., Prof. D. Szöv., Hungária – Műgyetem, Sportszövetség, Turul) elnöke, óvatosságból és félelemből nem szavazott. A diákügyeiben viselt elnöki méltóságához éppen olyan kicsinyesen és rémülten ragaszkodik, mint a Közgazdasági Egyetemen lévő földr. [földrajzi] katedrájához, s ezért a numerus clausus mozgalomban is a legelkeseredettebben uszít, csakhogy a diákságot katedrája hátvédjéül megnyerje.

Késő este sétá Ruzicska Pálnéval, aki aggódik, hogy a tegnapi összejövetél miatt végleg elmérgesedik a viszony köztem s a főúr között. A főúr aggódik értem, de én bizalmatlan vagyok s nem nyilatkozom sem a magánéletemről, sem a terveimről. Célzást tesz arra, hogy a fú. [főúr] talán jobban szereti a Kokót, mert a szülő mindig azt a gyereket szereti a legjobban, amelyikkel a legtöbb baj van, s következésképpen, amelyikkel a legtöbbet kell törődni. Ebből a beszélgetésből arra következtetek, hogy az asszony féltve őrködik a főúr nyugalmán, egy, a fú., általam és általa alkotott csendes triászról ábrándozik, szóval csakugyan van valami abban a gyanúban, hogy szerelmes a fú.-ba. Oedipus komplex.

Febr. 11. szombat.

Karousszel előadás. Este bál a Hungáriában. Fáklyás fölvonulás, égő gyertyák, huszárok, táncoló, fiatal főherceg, aki azonkívül trónjelölt, nagyszerű úszó és ivó. A nyugtalan magyar fantázia megkívánja a maga adóját. Kár, hogy ezt a szertelen fantáziát a politikában éli ki, s ezáltal maga ellen ingerli az egész világot, amely számít és nem ábrándozik. Hendrich Edmèe. Rettenetes féltékenység gyötör, a feltett kérdésekre nem tudok válaszolni, inspicirozva járom a termeket, s minden pillanatban rémeket látok: egy-egy rejtett sarokban idegen férfiakkal pezsgőzik. Éjjel háromkor rá tudom venni, hogy egy üveg pezsgőt megigyon velem, ez a bizalmas félóra valamelyest megnyugtató. A szájamban két kérője, a két kezemben négy kérője, csupa biztos egzisztencia, így táncolok kétségbeesetten, mint egy szerelmes Kinizsi Pál, de ha megint jön valaki, nem bírom tovább.

Febr. 13. hétfő.

Első tisztviselői vacsora. Podrabszky István, aki elém ugrott s elnök lett, nem bírja végigmondani a beszédjét a kegyetlen közbeszólások miatt. Utána fölállok és energikus szavakkal valódi elnöki beszámolót tartok. Az individuális diplomácia mellé morális testületek zárkoztak fel, ilyen morális testület vagyunk mi is. Ne engedjük, hogy égető problémáinkat a bibliamagyarázó angol-szászok és életrealó rossz szomszédaink platonikus határozatok mellékvágányára tolják. Íme a népszövetség: az ellenőrzők és ellenőrzöttek szövetsége, amely megtiltja, hogy az ember gyufát gyújtson, de a purpakost nem takarítja el (Snowden).

Febr. 14. kedd.

Kotsehlik, az International Student Service genfi főtítkára itt van Pesten, s a Diákkülügyiben tárgyal. Ezer dollárt kér a nyomorgó kínai diákoknak. Eszembe jut Tóth Árpád verse:

*Mint messzi Kina földjén vasuti, bus karambol
ujszágban furcsa hír s nem tépi idegen.*

Azt hiszem, hogy a numerus clausus vita miatt jött ide, diákverést akar látni, s miután a diákság nagyon fegyelmezetten sztrájkol, alkalmasint leforrázva fog Belgrádba utazni. Ezeknek a nemzetközi humanistáknak a legnagyobb része tulajdonképpen Prága – Varsó – Belgrád összekötő tisztje, s ahogy egykor Erdélynek sikerült az érzelmes angol-szász protestánsokat Bécs ellen fölvonultatni, úgy használja most ki az amerikai protestánsok által pénzelt nemzetközi plátó-akadémiákat Prága.

Este a Kék-Madár mulatóban voltunk. Ott volt Nadzsi bej molett szeretőjével, Kotschlik kíváncsiskodva közeledett hozzám, de a török minket alaposan megszegényítő zárkózottsággal utasította vissza ezt a nemzetközi barátságot.

Febr. 15. szerda.

Az udvarnál. Hohenlohe herceg ismét bebizonyítja, hogy az állatok, a gyermekek s a hercegek közös rózsabokorban születtek. „Ezs ki esz?“, kérdezte minduntalan. A német kérdésekre is szívósan magyarul válaszol, most az összes Csehországból és Ausztriából ideszállingózott földnélküli mágnások tüntetősen törik a magyar nyelvet, sőt Hohenlohe ma már verset is mondott fel:

*Szilágyi Erzsébet levelét megírta
szerelmes könnyével azt is telesírta,*

aztán egy pecsétet is tett rá – mondta halkán a herceg –, de ezt már nem tudom, hogy hogyan megy.

Febr. 17. péntek.

Unalmas estély Verebélyéknél, ahol a háziak között ünnepelnek, mint ragyogó konkurolovast a kormány bizalmasát, az elnökség s egy wellingtoni hűvösség mintaképét. Micsoda Falcher Princz válna belőlem!

Febr. 18. szombat.

Karousszel. Este Mec [?] jelmezbál. Edmèe. Ő a hallgatólagoosan megválasztott bálkirálynő. Gyöngédsége s megnyugtató célzásai dacára folytonosan aggódom. Azt hiszem, hogy gyávaságom, szemérmem és ál-fölényem cudar szentháromsága, amely szerelmeimben idáig mindig meglékelt, most is visszatartott a kellő pillanatban, s én megkéstem. Azzal a fáradsággal, amellyel a felszínen tartom magam életrevaló és vakmerő riválisaim között, valamikor egy gótikus katedrális fölépítettek. Milyen komikus és micsoda fölsülést érdemel az a férfi, aki óvatosan késlekedik a csókkal. Az előkelőség, úgy látszik, csak a művészetben minden.

Febr. 19. vasárnap.

Elnézem a régi szárnyasoltárok pásztorkezzeit, a kassai, lócsei, bártfai oltárképek és szobrocskák spirituális kézmozdulatát, az ágy-mester József „halk kezzeit“, az apró-szenketet irtó katonák hangtalanul mozgó, fájdalmas kezzeit, az imában megnyúlt ujjakat, amelyeknek a végéről mintha minden pillanatban egy tiszta lélek szállna el. Ez volt hát az a sötét kor, amikor nem volt iskolakötelezettség, városirtó hadvezérek zsarolták a népet, a jobbágy nem viselhetett hivatalt, s a törvényhozói és bírói hatalom nem volt elválasztva egymástól. Hiába, a liberális, Michelet féle történezetnek az az alapelve, hogy másról

mindig rosszat kell föltételezni. Ha az európai kultúra lényegében csakugyan olyan lélek-látó és magába szálló, mint ezek a neuraszténiás, spirituális kezek, amelyeket szavazati jogot nem gyakorló polgárok faragtak és festettek, akkor a mi korunk már egy átmeneti kulturtípus, de semmi esetre sem tisztán európai.

Egy jászberényi paraszt meséli, hogy amikor a 70-es, 80-as években a gazdáknak a földjük után a közlegelőkből kiadták az őket megillető részt, a gazdák a homokos nyugati határban fekvő legelőrészeket nem igen tudták fölszántani, s a hirtelen ölükbe csöppent földön általában öt icce borért tulakodtak. A fölosztott közlegelő így a zsidók kezére jutott, akik a homokon szőlőtermeléshez láttak. Amikor a parasztok észbe kaptak, a homokos területek nagyrésze már idegen kézen volt, úgyhogy a parasztok az erdőt irtották ki s így szereztek új földet a hegyi szőlők pusztulása miatt föllanduló homoki szőlőkultúra számára. A közlegelők fölosztása miatt most aztán a szemtermelő jász gazdák közé a szőlőbirtokos zsidóság ékelődött, s a gazdák az erdők teljes letarolása árán szereztek maguknak földet a szőlőtermelés számára.

Febr. 20. hétfő.

A főúr délután magához kéretett. Figyelmeztették az udvarnál, hogy Ruzicskáné és köztem van valami. Letiltotta a további érintkezést, emlékeztette arra, hogy Pompadour asszony miatt egy olyan sajtótámadást védett ki két év előtt, ami az állásába került volna. Az öregúr nagyon rokonszenves volt, figyelmeztetett, hogy a legkisebb női ügy miatt őt kiemelik a nyeregből, s mikor én az érzelmeimmel játszom, egyszersmind az ő állásával is játszom. Az asszony szerelmes belé, rajtam akarta megbosszulni magát. Tegnap este, az udvartól való távozásakor elfogta az asszonyt, s megmondta neki, hogy amire készül, hánytató cselédromantika. A beszélgetés részleteiről nem tudok semmit. Zavaros érzelmi ügyeimet, úgy látszik, Oedipus szedi rendbe. Elég radikálisan. Azt is bevallotta, hogy a Diákkülügyi dolgaimat azért fogadta olyan bizalmatlanul s azért lett olyan ingerült, amikor ottani hivatalos óráimra hivatkozva mentettem ki magamat, mert azt hitte, hogy a diákkülügyi képzelt hivatal, s nekem a hivatalos órák alatt találkám van az asszonnyal.

Febr. 21. kedd.

Persze vannak fuvolák, amiken sohasem lehet elérzékenyülni. Az a „világ legnagyobb erkölcstelensége”, amire a főúr földúltan célzott, valami zavaros titkot takar, vagy a megsértett hiúságát. Mindenesetre morálisabb, ha az ember cinikus a szerelemben, de nem engedi túlságosan magához az érzelmeit, mintha a szentimentális erkölcsi körítésbe (mert hiszen összes botlásait és tévedéseit a legnagyobb morális elérzékenyülésben követte el) ágyalt szerelmes valaki az élete tengelyébe állítja, mert akkor az ember úgy jár, mint én: a főúr egy ideig versenyt fut velem a fiatalságban, s nyomban utána hosszú ideig egy letargikus, eltompult, csendes kábulatban élő emberré változik, aki érdektelenebb és fárasztóbb, mint egy régi akta.

Voltam a Ker. minisztériumban. A miniszteriális tisztviselőket üvegharang alatt lassú tűzön degenerálják.

A mai amerikai irodalom nagyon jelentős. (Theodor Dreiser: *An american tragedy*; Sherwood Anderson; Sinclair Lewis: *Babbitt**, *Oil*; Joseph Hergesheimer: *Tampico*; Jack London: *Martin Eden*, *His life by his wife* etc.) Az amerikai társadalom ma azt a kialakuló, türelmetlen imperialista korát éli, mint Európa Balzac korában. A mai europ. szellemi élet homlokterébe a régi problémák: a protestantizmus és katolicizmus (Chesterton, Maritain, Maurras, Daudet, a katolikus centrum, Szabó Dezső, Bangha p. [páter]), az új metafizika (Keyserling, Maritain) és a pacifizálás problémái nyomultak. Ugyanekkor a társadalmi képződmények annyira visszafejlődtek, annyira atomizálódtak, a gazdasági élet annyira

csődbe jutott, hogy a nagy regények fundamentumát képező társadalmi képletek hiányoztak. A napóleoni háborúk utáni gazdasági versenyfutás megalkotta a XIX. század nagy regény-társadalmát, a világháború után azonban a gazdasági versenyfutás nem itt, hanem a tőkeforrás valódi helyén, Amerikába[n] játszódott le. Ezért a nagy imperialista-társadalmi struggle tragikus, öngúnyoló hangjai, Dreisernél, Andersonnál és Lewisnél, mint egykor az eur. versenyfutás utolsó stafétáinál: Ibsennél és Zolánál és a poezisben Verlain[e]-nél. Az európai élet ma a pol. és etikai kísérleti területé, nem pedig a regényé. Tehát Chestreton az írónk és nem Galsworthy, Maurras és nem Proust. Amerika épp úgy, mint a lib.-nac. elveket gyakorlatba átvivő Kelet-Ázsia, a XIX. század darwini Európája. Tehát Európa ismét legelől van. Amilyen ragyogó Wilde aforizmája, hogy az eur. művészet elvándorol a napos területekről: Egyiptomból G.-on [Görögországon], Rómán, Firenzén, Párizson át Norvégiába vándorolt (az Ibsen láz idején írta), annyira nem igaz, hogy a kultúra keletről nyugatra vándorol. Az analógia a szellemi életben különben sem igazolható, s legfeljebb csak akkor megbocsátható, ha nagyon szellemes. Azért van ma egyedül Spengler jogsóítva erre.

Febr. 22. szerda.

Fönn voltam Babsiéknál. Néhány idegen fiatalember volt fönn, nem tudom, hogy ma hanyadik turnus volt esedékes. Bismarck, a nagy zsonglőr imponálhatott úgy az együgyű I. Vilmosnak, mint nekem néha Babsi. Gyermekkoromból emlékszem azokra a merész emberekre, akik egyszerre húsz tányérral dobálóztak. Üres káprázat. Némelyik tányér szédülős.

Voltam az udvarnál. A főúr szerelmi egyeduralkodó. Ő a régi abszolút monarchia roncs szigete! Láttam az asszonyt, de nem beszélhettem vele. Nem is tudom, hogy melyik nő fáj jobban, az, akit elvesztettem, vagy akit megtartottam.

Febr. 23. csütörtök.

A modern tanítás semmire sem tud menni. Gyűlöltem a tanárimat, s mohón kerestem a Csettlér [?] ezerszáz oldalas könyvében azt a sort, amelyben nevetségessé lehet. A vizsgára való készülés idején a legnagyobb erőfeszítéssel kerestem a professzoraim könyvében azt a passzust, amelyen keresztül láttam, hogy egy nálam jelentéktelenebb ember áldozata vagyok.

Tanár és tanítvány: utoljára Szilén és a gyermek Dyoniszosz között volt harmónia. Hiába, amióta tanár és tanítvány között megszűnt a homosexuális viszony, nem megy semmire a pedagógia. Az ember nőkért csak lovagolni tanul, férfiakért megtanulta a filozófiát.

Este az Egységes pártban gróf Klebelsberg-től 8000 pengő segélyt kértem az olasz diákok fogadtatására. Szemlesütve hallgatott végig, mintha a kérője volnék. Finom, áhítatos arca csupa reservatio mentalis. Nem mondott nemet, hanem másnapra Magyary Zoltánhoz utasított, az államtitkárához.

Febr. 24. péntek.

Magyary Zoltán elutazott, s csak a jövő héten érkezik vissza. Klebelsberg, úgy látszik, megszabadult tőlünk, mint a dán király Hamlettől, akit Angliába utaztat: Timeo Danaos...

Febr. 25. szombat.

A kultuszban. Támogatást ígér. Az udvarnál. Az asszonynak a Múzeum körút és a Kossuth L. utca sarka helyett a rue Racine és a rue Monsieur le Prince sarkára adtam randevút, augusztusra.

Febr. 26. vasárnap.

Keserves nap. Telefonáltam Babsinak, aki érthetően célzott arra, hogy délelőtt bejön a városba, s gyalog megy haza. Nem kértem tőle találkozót. Az ilyen lazálással gyűlölteti meg magát az ember. Az ellenfelem tárt mellel rohan a dárdák közé. Most elmondhatom, hogy „remények gyötörnek”. Kétségbeesetten mérsékelem magam s várom, hogy az ellenfelem hevessége, aki egy hét alatt öt operalemezt röpített galambszárnyakon Babsihoz, elidegeníti az én kellemetlen hanyagságomról s főúri ridegségemtől a lányt. De a fiú kész ember, nem kell rá várni. Talán túlzás, ha azt hiszem, hogy át kell adjam a helyet, de én mégis ez szerint cselekszem s utálatos vagyok.

Jancsó Elemér fölött Kolozsvárról, s meglátogatott. Maniu népgyűléseket tart Erdélybe[n], s szentimentális célzásokat tesz arra, hogy az életét tette föl erre a játékra. A parasztpárt fenyegetőzik, s nem meri átvenni a hatalmat. Maniu nem politikus, nem ismeri a prompt beugrást. A politikában nincs sült galamb. A galambot nyersen kell lenyelni. Ha majd hosszú habozás után a parasztpárt átveszi az uralmat, Maniu mérsékelt, becsületes keze alatt a párt elemeire bomlik, s három hónap múlva a nemzeti, egységes román állam csődöt mond, s talán egy parasztkommunizmusnak adja át a helyét.

Febr. 27. Olasz kérvény a min. [minisztérium]-ben.

Febr. 28. Nő. Az asszonyra gondol. Szomorúság.

M. 1. Babsi. Az asszony. Az háború volna. Az alkotmánytervezés és a kormányzás kora.

M. 2. (péntek) Mauriacot egy nyelésre.

M. 3. (szombat) délben autózás, este ülés. Nők barátja.

M. 4. vasárnap. Bandi a Centralban. Feri hangversenye.

Hétfő Parancsolás / Berlin

Kedd Mauriacot az asszonynak / Bandi tanulmánya

csüt disznófejű gyilk.

pént próba, vál., séta

szomb. előadás, Hungária

vas

hétfő vacs.

kedd a bar.

szerda Hoh.

[Naplótöredék]

[...]koddak volna s a törzsek bosszúhadjárataiban kiadták minden faji erényüket. Ezzel az alkalmazkodni nem hajlandó faji arisztokratizmussal azonban egyenrangú s hozzá méltó is az élet és a nemzeti fennmaradás izzó és energikus szeretete. Lehetetlen, hogy a magyar a fizikai erőhöz nagyon közelálló hatalom patriarkalis [!] gyakorlásában és a festői barbár góg kíméletlen hangsúlyozásában találja meg a maga kizárólagos életformáját. Ezek lehetetleneknek tűrközik, pedig az értékek átszarmaznak a jövőre, de nem

a történelmi formákban, ahogy azt egy Steinkecker, a professzorom a naiv magyar élen gondolja, hanem a jellem nyugalmában.

Okt. 14.

A magyar irodalomban nem a líra a legkülönösebb s az a bizonyos Európát-verő.

[...] és a Buda – Esztergom – Pozsony – Balatoni nagy háromszög kulturális berendezkedése, egyházi súlya és politikai karaktere föltűnően hasonlított a Mainz–Köln-i érsekségi vonalhoz vagy az Ile de France-i maghoz. Ha a török és utána a nemzeti tetszhalál el nem pusztította volna még a nyomát is ennek keresztény Magyarországnak, Magyarország egyáltalában nem volna rendkívüli ország és a magyar nem vallaná magát keletről jövő fajnak, hanem latinnak, mint az aacheni német. A sok rombolásra mi nem sok munkával felelünk, hanem egy olyan furcsa, ábrándos étellel, amely továbbra is rendkívüliekké és a többi néptől különbözővé tesz bennünket, különbözők akarunk lenni a feltámadásban is, mint ahogy rendkívüli volt a mi nagy és hosszú szerencsétlenségünk. Hol késik a mi feltámadásunk? Miért beszélünk arisztokratikus feltámadásról, amikor hiányzik belőlünk az arisztokratikus renaissance merészsége, a mindenképpel való fegyelmezett merészség, és csak a mellékes lakájtempókat elevenítettük föl az arisztokratikus időkből?

*

D'Annunzio a *Sziklák szüzeiben* már békében bejelentette a fasizmust, és egész oldalakat idézhetnék, amelyeket a fasizmusról írott természetrajzba lehetne fűzni. A fasizmus a D'Annunzio ráolvasásából született meg.

*

Lenn nyomorog az ország és fenn virulnak a puszipajtások. Bethlen mérsékelt, sőt leszállított belépőjegyek mellett póló-mérkőzést vezet. A mecklenburgi herceg, akire Németo.-ban büntető bíróság vár, beugratta a csapatkapitányi szerepbe, és ma egyike a legbiztosabban elhelyezkedett embereknek.

*

Tegnap Hendrich Babsiéknál próbát tartottunk a szerdai esküvőből. Már alig tudok társaságban viselkedni, és egyáltalában nem tudok többet alkalmazkodni a lányokhoz. Asszonyok, asszonyok, asszonyok, vagy lányok, akik a szeretőim. Azt hiszem, hogy az idén egyetlen egyszer sem megyek többet társaságba. De mégis milyen különös, hogy félévenként egyszer táncolok, és mégis a legszebben, sőt elbűvölően táncolok a pesti fiúk között.

Aztán vége van-e vajon a köztem s a Babsi között sokáig lappangó, sőt mindig csak lappangó szerelemnek? Azt hiszem, hogy a legnagyobb ügy voltam az életében. A vállamra hajtja a fejét, és azt sem bánja, ha csúfolódva beszélek az elmúltakról és nyíltan csúfolódom az egykor titokban hordott érzelmekről. A vőlegény tétován körülnéz és kimegy a szobából.

Kizárólag a kéjes és titkos, csendes és tudós, okos és asszonyokkal való tété a téték barátja vagyok, s egy-egy nappali találkozó akármelyik lányismerőssémmel valóságos pokol a számomra. De hát melyik asszony vált meg ebből a hat éve húzódó szenvedésből és levertségből. Lopva Petzriknére nézek, amint az a kicsi, nyavalyás, nagy szájú, harminchárom éves zsidó arca kibújik a bundából, nézem, ahogy az apám kezét csókol neki, és udvariasan, gavallérosan gúnyolódik velem. Az égre fohászokodom.

Lengyel András

Csé, avagy Csillagtan László

Cs. Szabó László nevének első tagjáról

Ismeretes, hogy Cs. Szabó László emigráns éveiben egyre inkább nevének első tagjával azonosítottott: a barátok s a bennfentesek számára Csé lett. Bibliográfiájából tudjuk, hogy már az ötvenes évek közepén is jó néhány írását így jegyezte, utóbb pedig barátainak írott leveleit is így írta alá. Egy névelem önállósulásában, az egész embert kifejező emblémává válásában semmi különös nincs; természetes fejleménynek tekinthetjük. Ám a dolognak van egy feltűnő furcsasága: ez az önálló életre kelt, szimbolikus Cs betű eredetileg nem szerepelt az író nevében – Szabó Lászlónak született, így is anyakönyvezték. Hogy került tehát neve elé a Cs betű? Az emlékezeit összegyűjtő *Hűlő árnyékban* kötet (1982) egyik helye erről így vall: „Legyen Dániel, mondotta anyám, [...] lettem László. A temérdek Szabó László között aztán muszájból nevem elé szúrtam a prédikátum kezdőbetűjét, ezért vagyok barátaimnak s ma már egynémely angolnak is Csé. Első pár írástom előnév nélkül jegyeztem, de egy népszerű publicista, szintén Szabó László nyomtatásban felszólított, tegyek valamit az érdekében, nehogy bolond novelláimat (*Látogatás Antwerpenben, Utrecht ostroma*) neki tulajdonítsák” (32.). Ha ezt a vallomást elfogadjuk, a név előtt szereplő Cs betű a családi prédikátum, nemesi előnév egyetlen betűbe való összevonásának tekinthető. A lexikonok így is tudják ezt, sőt mind a régi (1963), mind az újabb, az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* föl is oldja ezt a Cs betűt: *Csikcekefalvi*. Eszerint tehát a teljes név ez lenne: Csikcekefalvi Szabó László. Ezt a föloldást azonban Cs. Szabó közeli munkatársa, barátja, Czigány Lóránt – magára az íróra alapozva állítását – hatálytalanítja. Szerinte a névben szereplő Cs betű mást jelent, ez a betű a Csekefalvi név rövidítése (Élet és Irodalom, 2005. 1. sz., bővebben: *Tévhitek és legendák Cs. Szabó Lászlóról*. Kortárs, 2005. 5. sz. 89–91.). Ebben tehát akár meg is nyugodhatnánk.

A tények azonban másra vallanak. Ha áttekintjük az eseményeket, a névválasztás története más megvilágításba kerül. Elválik a valódi motívum és a hangoztatott „ideológia”, a nyilvánosságnak szánt névmagyarázat.

Érdeemes a történet elejéről indulnunk. Cs. Szabó László első, „komoly” publikációja a szegedi *Széphalomban* jelent meg, valamikor 1928 novemberében, a lap az évi 11–12. számában. Ezt a *Látogatás Antwerpenben* című novellát szerzője Szabó Lászlóként jegyezte. A *Széphalom* (vagy ahogy a kortársak iróniája emlegette: „Zolnai Világlapja”) szegedi folyóirat volt, de szerkesztője, Zolnai Béla (1890–1969) professzor részben Pesten, a Centrál kávéházban szerkesztette – pesti szerzőivel ott találkozott, ott kért, kapott vagy fogadott el tőlük kéziratot. Cs. Szabó és Zolnai is a Centrálban találkozgatott – ez Cs. Szabónak Zolnaihoz írott leveleiből egyértelműen kiderül. (A leveleket az Akadémiai Könyvtár kézírattára őrzi, Ms 4119/719 skk. jelzet alatt.) Ám maga a történet lényege szerint mégiscsak a szegediségen fordul meg. A Szegeden kiadott, szegediként elkönyvelt, s jelentős részben a szegedi egyetem oktatóira és hallgatóira építő folyóiratot ugyanis a *Pesti Napló* „csillagos” cikkeinek írója, a Szegedhez szintén sok szállal kötődő másik Szabó László (1874–1941) figyelemmel kísérte és szemlézte. A *Széphalom* megindulásakor, 1927-ben pl. így írt: „Kétségtelenül szükség van rá, hogy a magyar irodalomnak legyen egy magaslaton álló őrhelye, ahonnan messze el lehet látni, – mindenüvé, hol a magyar irodalmat művelik s ahol valami centrumot találhatnak azok, akik a meglévő irodalmi iskolák vagy irányok közül egy vagy más okból egyikhez sem hajlandók csatlakozni. Mindenképpen szükséges egy olyan irodalmi fórum, amely egy irodalmi irányt sem szolgál és amelynek pártatlanságát és teljes elfogulatlanságát mindenki elismeri. Az új *Széphalom* ezt a hivatását nagyszerűen tölti be.” (Ezt a jellemzést Zolnai maga oly fontosnak tartotta, hogy a *Sajtóvélemények a Széphalom első évfolyamáról* című, válogatott szemelvényeket adó összeállításában, mintegy a *Széphalom* reklámjaként le

is nyomtatta. Én a lap 1929. évi 1–2. számának végéről, a külön zöld lapokra nyomtatott mellékletből idéztem.) Ez a „csillagos” Szabó (későbbi nevén: Tápay-Szabó) László értelemszerűen fölfigyelt névrokona írására is. *Olvasmányaim és megjegyzéseim a tudományos élet köréből* című, a Pesti Naplóban futó sorozatának (rovatának?) 1928. november 25-i írásában, amely hat hosszabb-rövidebb glossza laza füzére, a harmadik – számozatlan – glossza a *Látogatás Antwerpenben* címet viseli, s Cs. Szabó novellájára reflektál. E glossza így kezdődik: „A Széphalom idejévfolyamának 11–12. száma. A 429. oldalon egy novella: *Látogatás Antwerpenben*. A 436. oldalon meg van nevezve a szerző: »(Budapest 1927) Szabó László«. No lássuk, mit írtam Budapesten 1927-ben? Vannak olyan imposztorok, akiknek annyi illegitím gyermekük van szanaszét a világban, hogy nem is ismerik valamenyiöket. Én is annyit firkálok szanaszét a világba, hogy némelyik írásomat nem is ismerem meg az első tekintetre, amikor csak a címét látom. De amint elolvasom az első mondatot: [...] – mingyárt látom, hogy ezt nem én írtam. Tehát még egy Szabó László, aki ír... Vajon elbíra ezt ez a kis Magyarországon?» (Pesti Napló, 1928. november 25. 45.) A cikk ezt követően elmondja, hogy „Szinyei bácsi”, azaz Szinyei József, a *Magyar írók élete és művei* című nagyszabású lexikon összeállítója hogyan osztotta szét két Szabó László között az ő, ti. a „csillagos” Szabó könyveit, s hogyan tűnt föl később egy újabb Szabó László. Majd így folytatja: „Ez a Szabó László, nehogy az én írásaim őt kompromittálják, állandóan használja a Bártfai előnevet. Joga is van hozzá, meg okosan is cselekszik. De most jön még egy Szabó László, akiről csak annyit tudok, hogy most egy rossz novellát írt a Széphalomba... Mi lesz velünk, ha ilyen szépen szaporodunk? Meg fogjuk alapítani a Szabó Lászlók Társaságát?” Ez a helyzet, nem kétséges, a „csillagos” Szabót irritálta, s már csak neve védelmében is ironikus hangot ütött meg. Ám, becsületére legyen mondva, névrokonát nem akarta lehetetlenné tenni, így iróniáját róla szólva némileg visszafogta, s a megalakítandó Szabó Lászlók Társaságáról így írt: „Ha megtennék, és csak mi háromman lennénk benne [ti. a társaságban], bizony Isten több talentum lenne benne, mint a Petőfi Társaságban. Mert ez a legújabb Szabó László ha rossz novellát írt is: minden megvan benne, ami szükséges ahhoz, hogy nagyon kitűnő novellákat és még kitűnőbb regényeket írjon. Fantázia, produktív erő, stílus-érzék, sőt stílusművészet van benne annyi, hogy teljes elismeréssel állok meg előtte.” Ez a glossza tehát, ha eltekintünk kiváltó okától, akár egy új író fölfedezésének is tekinthető, az első „visszajelzésnek”, amit Cs. Szabó nyilvánosan kapott. Az alapprobléma azonban ezzel nem szűnt meg: „A közönség [...] meg fog zavarodni, ha ennyi Szabó László fog hemzsegni előtte. Míután a királyok és fejedelmek már kimentek a divatból és emiatt a nyomdákban a római számok ügyis használatlanul hevernek, – talán számozzuk meg egymást, mint a pesti rendőrségnél a Nagy Jánosok és a gothai Almanachban a Reuss hercegek: I. Szabó László, II. Szabó László, III. Szabó László...”

Nem tudjuk, Cs. Szabó mikor s milyen körülmények között találkozott a „csillagos” Szabónak ezzel a cikkével. Néhány dolog azonban bizonyos. Így mindenekelőtt az, hogy ha addig még nem olvasta volna, Zolnai Bélával való legközelebbi találkozásukkor e cikk (s a fölvetett probléma) bizonyosan szóba került. Sőt az is bizonyos, erről valamelyik Central-beli találkozásuk alkalmával valóban beszélgettek is. Cs. Szabó első, Zolnaihoz írott levele, amely éppen egy ilyen személyes találkozás meghíusulása miatt született meg, félreérthetetlenül s nagyon markánsan reagál a cikkre s a névproblémára:

Kedves Professzor Úr!

A nyomorult náthaláz miatt csak szombatra készült el a kézirat, a fullajtárjaim azonban hasztalanul keresték szombaton is, vasárnap is a Méltóságos Urat a Centralban. A legnagyobb aggodalomban és bizonytalanságban vagyok, hiszen a legdrágább dolgozatomról van szó, amelyen két évig kotoltam s vajon nem hasztalanul? Az Istenért ugye nem késtem el és jöhet a márciusi számban? Olvassa el Professzor úr minél előbb, ilyen szépet s hallhatatlant [!] én többet úgy sem fogok írni. A lövészi jelenetet igyekeztem melodramatikusra hangolni, remélem nem fog Huszár Károly megvádolni, hogy a Széphalmon keresztül paráznaságra buzdított. Azt hiszem, hogy a Prof. úr ezt már nem fogja érthetetlennek találni, mint az Utrechtet, egyszerű korpépről van szó, Saint-Sauveur gróffában Hincz Viktort írtam meg.

Bocsánat a kézírásért, de ágyban kaparom. Mexikóban is ráakasztják a rossz táncosra: „Ne tessék rálőni, úgy táncol, ahogy tud”.

Maradok Méltóságodnak

őszinte, hálás tisztelője

Csillagatlan László

U. i. Nagyon szépen kérem az Utrechtért a honoráriumot.

E levél legfigyelemre méltóbb mozzanata kétségkívül a névalírás, ez a Csillagtalán Lászlóként való önmegnevezés. E névalírás magyarázata előtt azonban arra a kérdésre kell választ találni, mikori ez a keltezetlen levél? Az Akadémiai Könyvtár kéziratárósa 1929-re datálja. Datálása helyes, de így még túl tágas. A belső utalások (s a Zolnaihoz írott többi levél) ismeretében ennél lényegesen pontosabban is körülhatárolható az időpont. 1. A levél az *Utrecht ostromát* már megjelent írásként jelzi (Cs. Szabó az érte neki járó honoráriumot kéri), ez a Cs. Szabó-novella pedig a *Széphalom* 1929. januári-februári összevont számában, január végén vagy február elején jelent meg. 2. A következő, erre a levélre is visszautaló Cs. Szabó-levél kelte február 15-e („Nagyon köszönöm Professzor Úrnak a márciusi közlést” stb.) 3. A Csillagtalán Lászlóként aláírt levél tehát bizonyosan e két dátum (január vége és február 15.) között született meg, valószínűleg valamikor február első hetében.

E levél jelentősége szempontunkból két dologban keresendő. 1. Ez az első olyan – írásos! – megnyilatkozása Cs. Szabónak, amelyet a „csillagos” Szabó cikkének megjelenését követően írt szerkesztőjéhez, Zolnai Bélához, s amelyet valahogy alá kellett írjon, azaz *önmagát meg kellett nevezze*. (A személyes találkozások, értelemszerűen, nem igényeltek ilyen öndefiníciót.) 2. A névalírás („Csillagtalán László”) egyértelműen a „csillagos” Szabóra, pontosabban a tőle való elkülönbözödésre utal. Ha a *Pesti Napló* cikkírója – híres, csillaggal jelölt cikkei révén – a „csillagos” Szabó, akkor ő a „csillagtalán” Szabó. Rövid alakban: *Csillagtalán László*.

Ez az aláírás, úgy gondolom, bizonyossá teszi: a Szabó László név elé illesztett Cs betű a „Csillagtalán” szó és név származéka. Bárhogy is magyarázódtott utóbb ez a névelem, genetikusan mindenképpen a *csillagtalán névalak rövidülése zajlott le*.

Egy dolog, persze, legalábbis látszólag, ez ellen szól. Cs. Szabó Zolnaihoz írott következő négy levelének (1929. febr. 15., márc. 16., egy május 15-e előtti keltezetlen s egy júniusi [?] levél) aláírása változatlanul: Szabó László, minden megkülönböztető jel nélkül. S csak egy 1929. novemberi levelezőlapon bukkan föl aláírásként a Cs. *Szabó László* névalak. Azaz: a ma ismert névforma eszerint csak 1929 novemberétől datálható. Ez a kép azonban csalóka, valószínűleg másról van szó. A levelekben (amelyek borítékban jutottak el a címzetthez, s amely borítékok nem maradtak fön) nem volt szükség a megkülönböztető névelemre: Cs. Szabó Zolnai számára változatlanul Szabó László volt s maradt. A levelezőlap névalírása azonban *nyilvános* önmegnevezés; mindenkinek (s nemcsak a címzettnek) szól. Azaz a nyilvánosság kikényszeríti az új névalak megszilárdulását. (Ezt a föltevést megerősíti, hogy a következő, ismét borítékban elküldött levelek névalírása megint csak Szabó László – ezekben tehát továbbra sem érezte szükségét a megkülönböztető névelem használatának.)

Fölvethető ugyanakkor, hogy Cs. Szabóra talán mégiscsak hatott a „csillagos” Szabó által példaként fölhozott névhasználati gyakorlat, a *Bártfai Szabóé*, s ő is – ahogy vélekedni szokás – csakugyan prédikátumával különböztette meg magát. Ám éppen Bártfai Szabó (s majdan: Tápay-Szabó) névhasználatát mutatja meg, hogy a prédikátumnak névelemként való használata (akár valós, akár fiktív nemesi előnévről van szó) egészen másféle, mint amilyennek megkülönböztető jelét Cs. Szabó megalkotta. A név elé illesztett betű nem a nemesi előnevek szokásos jelölési módja – sokkal inkább a ragadványneveké. Azzal, hogy Cs. Szabó csupán egy betűt illesztett anyakönyvezett neve elé, nagyon markánsan (s valószínűleg teljesen tudatosan) eltért a prédikátumhasználati szokásoktól. S alighanem éppen azért, mert – mint a fentiek valószínűsítik – a Cs betű nem is nemesi előnévét, hanem a *Csillagtalán* szóban/névben kifejezendő önmeghatározást jelöli.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a megkülönböztető névelem megválasztása egy pillanatra műve lett volna. Jól láthatóan idő kellett hozzá, amíg az ifjú író rászánta magát írói nevének megalkotására. S az is bizonyos, hogy ehhez, az úrhatnám magyar társadalom viszonyai között mozogva, a társadalmi érintkezés során jól jött neki az önmeghatározásként fölfogott Csillagtalán szó/név és a prédikátum azonos kezdőbetűje: a prédikátumra utaló névelemként lehetett magyarázni azt, ami természete szerint egy önmeghatározás emblémája volt. Bele lehetett simulni a konvenciókba.

*

A Cs betű későbbi önállósulása, külön névvé (*Csé*) válása már másik történet. Sejtésem szerint ebben az önállósulásban benne van az emigráns léthelyzetének személyiségvesztő hatalma (is), benne van talán még Ernesto „Che” Guevara példája, aki maga is *Csé* volt, s talán sok minden más is. De – ismételjük meg – ez már egy másik történet, pontosabban, egy hosszú folyamat utolsó fázisa. S ez csak mint a személyiség-történet része értelmezhető helyesen.

Salamon István

„A mikrofon nem katedra...”

Cs. Szabó László a Magyar Rádió Irodalmi Osztályának vezetője (1935–1944)

Cs. Szabó László kilenc esetendeig volt a Magyar Rádió Irodalmi Osztályának vezetője; az író életének és munkásságának különleges és jelentős időszaka ez.

Elődje, Németh László helyzetét a külső és belső támadások nehezítették. Az író okkal érezhette, hogy a minőség elkötelezettjeként bukott el: innen az ironikus rezignáció, mellyel nem egészen egy esztendei rádiós pályafutásának tanulságát summázza: „Egy egész kis társadalom él abból, hogy a közönségnek nem kell a nemes: sajtóban, színházban, rádióban, moziban. Ezt a széttagoltságában is összefüggő, perpatvaraiban is egységes társadalmat neveztem én el Arisztophanész után Felhőkakukkvárnak, Nephelokokkügianak. Felhőkakukkvár a madarak városa, melyet azért építettek ég és föld közé, hogy az istenek elől az áldozat füstjét elfogják, s kibőjtöltetve őket, maguk váljanak istenekké. Amikor ezt az elnevezést erre a tömeg és művészet közé fészkelődött társadalomra ráakasztottam, nem sejtettem, hogy néhány év múlva milyen éles csőrök vágják majd szemem, arcom, testem abban a kis résben, mellyel összefüggő városukat egy helyen átütöttem. Amióta a rádiónál vagyok, megismertem ezeknek a csőröknek a dühét. Nincs semmi, ami ellen elkeseredettebben tiltakoznának ezek a madarak, mint a színvonal emelése ellen. A tömegeknek nem kell Kosztolányi, Babits, Németh Gyula, kiáltják, a tömeg nem akar tanodába járni. Maga túlintelligens ahhoz, hogy egy szórakoztató intézmény műsorát irányítsa – ugrott nekem egy lilára mázolt interjúvoló nő.”¹ Németh rádiós munkája szorosan beleillett a korszak politikai, ideológiai képebe. A műsorszerkesztéssel járó szervezési feladatok, programjának „hangsúlyozott” magas mércéje, azaz a színvonalemelés meghaladta erejét.

A rádió elnökének, Kozma Miklósnak védelme is csak egy ideig tudta tartani benne az akaratot, az elhatározást, de megfelelő segítséget a rádión belül nem kapott. „Ember sem volt elég a műsorhoz, a szakmájukat értő fiatalok nem könnyen kaphatók rádió-»szereplésre«, az önként jelentkezők, értéktelenek tömege s erőszakoskodása csak a szerkesztő idejét s idegerezjét fogyasztotta.”² Műsorpolitikájának gerincét főleg a nyugatos nemzedékre bízta. Nem szabad megfelekedezni arról, hogy ezt a nagy minőségi változást csupán azokon az előadásokon mérhetjük le, melyek viszonylag rendszeresen jelentkeztek, de korántsem tudták kiszorítani a műsorfolyamból a „megőrzött” és megörökölt régi, avatag programokat, azok képviselőit.

A színvonal hírtelen emelését ilyen körülmények között képtelenség volt egyedül biztosítani. Pedig Németh László megvalósult és meghíúsult „rádió-álmai” jelentőségüket tekintve, ma már elmondhatjuk, túlmutatnak megjelenésük idején. Kimutatható, hogy a Magyar Rádió nyolcvanesztendő történetének műsorstruktúráiban a Németh által kitalált és bevezetett sorozatok, Diákfélórák, a meggyőző módon kidolgozott népművelési, ismeretterjesztési koncepciók (műfaji szempontból is) formálódva a kor igényeihez, jelen voltak, és ma is kitapinthatók a szerkesztői elképzelésekben, a

¹ Németh László: *Kiadatlan tanulmányok*. Budapest, 1968. Magvető. 443. p. (Továbbiakban: N. L. Kiadatlan i. m.)

² Vekerdi László: *Németh László alkotásai és vallomásai tükrében*. Budapest, 1970. Szépirodalmi Kiadó. 114. p.

rádió műsorstruktúrájában. Külső és belső támadások nehezítették helyzetét: „a rádiósajtó őrjöngve támadott, bentről biztatóan hunyorgattak neki”³ – írja. Bár az intézményen belül is egyre többen követelték távozását, Kozma egyelőre nem mondott fel neki. „Egymaga tartotta rossz idegeimben az erőt ebben a sándorutcai összevissza rázó-forgató tündérműsorban.”⁴ Kozmát Havel Béla váltotta fel a rádió elnöki székében. (Kozma Miklóst 1935 tavaszán kinevezték a Gömbös-kormány belügyminiszterévé.) 1935. április 17-én Németh László a rádió ügyvezető igazgatójának, Havel Bélának írt lemondólevelében a végleges távozás mellett döntött.

Aggasztónak nevezi „vezetőállást vállalni” a rádióban. „A rádió, ha nem is kormányvállalat, de a kormány jóindulatára utalt vállalat. Aki itt felelős állásban van, akármilyen halványan, de osztozik az uralkodó rend felelősségében. S én ezt a rendet »boldogulásunk legfőbb akadályának« tekintetem.”⁵ Németh fentebb idézett visszaemlékezése arra a gömbösi elképzelésre, „reformpolitikára” is utal, mely az Új Szellemi Front támogatásával sem volt hosszú életű, inkább politikai kísérletként kell értékelnünk.⁶ Érdemes idézni a kilenc hónap munkáját is dokumentáló levélből, hogy végül miképpen tudatosult Némethben az az elhatározás, hogy feladatától megváljon. „Visszaemlékszel a Gellért Szállóban folytatott márciusi beszélgetésünkre. Te akkor elmondta nekem rádióbeli szerepléssel szembeni aggodalmaidat. Véleményed szerint én l’art pour l’art művész vagyok, aki csak író és mű irodalmi értékét nézi, s nincs érzéke az erkölcsi és pedagógiai szempont iránt, amely egy olyan vállalatnál, mint a rádió, az előbbinél is fontosabb. Beszélgetésünkben azt kellett levonnom, hogy tevékenységem, nézeted szerint, a vállalat érdekeit veszélyezteti... Mivel más jelekből is azt láttam, hogy Kozma Miklós távozásával helyzetem a vállalaton belül megnehezül, elhatároztam, hogy nem várom meg a következő figyelmeztetést, s állásomról lemondok... Az utolsó előtti műsorjavaslat Budapest I.-re szánt 14 előadásából a műsorszerkesztőség ötöt vett át, az utolsó 14-ből hatot. Mondanom sem kell, hogy amit átvett, az a gyengébb rész: az igazgatóság által rám parancsolt anyag, idegen nyelvű vagy 4–5 műsorjavaslatból kiszorult előadások... Szó volt róla, hogy a pénteki ülésen megvédhetem a javaslatom, de Hlatky Endre nem tartja szükségesnek ezeket az üléseket... Jóval bántóbb, hogy a műsorba megkérdésezem nélkül kompromittáló előadások kerültek. Mécs László botrányos vasárnapi anyagáért a világ előtt én vállalom a felelősséget, aki nem javasoltam, nem járultam hozzá, s csak az utolsó délután láttam. Bánóczi rejtvénypályázata, amely durva könyvreklám, akkor került be az egyik utolsó műsorba, amikor kiváló írók, egyetemi tanárok kihullottak... Nem szeretnék állhatatlan embernek látszani, aki rémlátások vagy kisebb nehézségek elől elfut. De nekem ma két állásom van, azonfelül egy hivatásom. Valamelyiket fel kell adnom. Örültem volna, ha az iskolaorvosi állásom adhatom föl. Ilyen körülmények közt ez lehetetlen. Gyermekeim vannak, egy állásháború kockázatát már csak miattuk sem vállalhatom. A szavam is köt. Mikor a rádióhoz jöttem, nyilvánosan jelentettem ki, hogy vagy érek el eredményt, vagy megyek. A mai helyzetben eredményt nem érhetek el, mennem kell. Lehet, hogy panszkozdásokkal, intrikákkal érhetnék el valamit. Nekem ehhez nincs kedvem, s még akkor sem tartom helyesnek, hogy egy fontos vállalatból csatateret csináljunk, ha erre a támogatást talán meg is kaptam volna. Május elsejéig intézni tartozom az ügyeket, de nagyon leköteleznél, ha a hátralévő két hétre a bejárás alól felmentenél.”⁷

Kétségtelen és statisztikailag is kimutatható, hogy az irodalmi műsorok fejlődése nagy minőségi és nem utolsósorban mennyiségi változáson esett át a Németh László által szerkesztett periódusban.

A korabeli statisztika szerint „elismerésre méltó a műsorok magyar jellege.” A 197 előadott drámai műből 36 volt külföldi szerző munkája, 161 pedig magyar. 2003 felolvasás hangzott el, az előadókat tekintve 27-en voltak idegen ajkúak a mikrofon előtt. A majd négy százszor több felolvasás minden valószínűség szerint a Németh által vezetett időszaknak köszönhető. (Ezek természetesen nem csak

³ Németh László: *Kozma Miklós*. = N. L.: *Kisebbségben*. Budapest. Budapest, 1942. Magyar Élet Kiadása. IV. köt. 323. p. (Továbbiakban: N. L.: Kozma i. m.)

⁴ N. L.: Kozma i. m. 324. p.

⁵ N. L.: *Kiadatlan* i. m. 459. p.

⁶ Laczkó Miklós: *Az Új Szellemi Front történetéhez*. = L. M.: *Válságok – választások. Történelmi tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*. Budapest, 1975. Gondolat. 59. p.

⁷ Németh László levele Havel Bélához, a rádió igazgatójához. Magyar Országos Levéltár (Továbbiakban: MOL) K – 429. I./10.

az irodalmi műsorokat tartalmazák.)⁸ A rádió „nagykorúságát” az is bizonyítja, hogy megszaporodtak az ún. mai értelemben vett „szolgáltató” műsorok. Rendszeresen jelentkeznek a „Divatcsevegés”, Szunyoghné Tüdös Klára rovatvezetésével, az Arányi Mária szerkesztette „Asszonyok tanácsadója”,⁹ melynek szerkesztője szerint: „A levelekben csupa őszinte vallomás, sok könny, sok panasz, sok gond és bánat érkezett hozzám... a legnagyobb gond ma: a kenyér, az állástalanság”. A műsor munkaalkalmat közvetít, a 100–120 álláscímet hetente olvassák fel – a közléseket díjtalanul engedélyezi a rádió.¹⁰ A névtelenség homályában rejtőzködő Polgár Géza a rádió megindulásától kezdve állítja össze a „Mit üzen” műsorát. A szerkesztő felismerve a közérdekű társadalmi problémákat, válaszol csacska és komoly kérdésekre egyaránt. Állandósulnak, rendszeressé válnak a különféle nyelvoktatással foglalkozó műsorok.

Az 1934-es esztendőben a helyszíni közvetítések száma 180-ra növekedett. A különféle ünnepségekről és évfordulókról sugárzott közvetítéseket kiegészíti, számukat növeli a sportközvetítések, riportok gyakorisága. 1935 áprilisában az irodalmi műsorok az összes műsoridő 5,4%-át tették ki, ez együttesen 1630 perc. Minden bizonnyal Németh László tevékenységével magyarázható, hogy 1934 novemberéhez képest különösképpen nem csökkent a versek, elbeszélések és az irodalmi előadások száma. Változatlanul nem alakul ki az irodalmi összeállítás műfaja, csak Bánóczi Dezső kísérletező kedve nyomán bukkan fel egy-egy „gramofonrevü”, mely tulajdonképpen nem is nevezhető irodalmi összeállításnak. A kimondottan rádióra írt hangjáték, rádiójáték műfaja még nem kialakult. A Budapest II. műsorán változatlan rangos előadógárdával folytatódnak a Németh László által beindított sorozatok adásai. Az elbeszélés-antológia sorozatban műsorra tűzik, pl. Gelléri Andor Endre *A szállítóknál* című novelláját, a versantológia sorozatban Erdélyi József, Reményik Sándor költeményei hangzanak el. Szerb Antal kétszer szerepel a „Száz könyv” sorozatban, Macpherson Ossianjáról és Goethe Whertherjéről ad elő. A leggyakoribb sugárzási előfordulással a Diákfélóra című műsor szerepel a programban. Megjegyzendő, hogy ezekbe az adásokba nemcsak a Németh által kezdeményezett strukturális és tartalmi változásokkal jelentkező irodalmi „igényű” „félórák” tartoznak, hanem a hagyományos (földrajzi, biológiai stb.) összetételű előadások is. 1935. első felében erősen érezteti hatását a Németh László által elképzelt és eltervezett sorozatok és az azokhoz felkért előadók műsora.

Bár Cs. Szabó László egyik nyilatkozatában hangot ad annak, hogy a „nagy szellemi igényekkel” fellépő Németh a sajtótamadásokon és a rádióon belüli ellenállásokon kívül „csalódott egy csomó emberben, nem kapott kéziratot”,¹¹ 1935. május és június hónapjának irodalmi műsorai arról tanúsítanak, hogy a Németh által felkért előadók változatlanul műsoron vannak, ami minden valószínűség szerint a már lebonyolított szerződési kötelezettségből adódik.

Az is megfigyelhető, hogy a magyar irodalom fiatalabb nemzedéke is mind nagyobb számmal részt vállal a mikrofon előtti munkában. Megállapíthatjuk, hogy a *Nyugat* első és második nemzedéke értékes előadásaival változatlanul jelen van a rádió mikrofonja előtt, folytatva a Németh által elkezdett koncepciót. Babits Mihály, Szerb Antal, Schöpflin Aladár a klasszikus műveltséget elmélyítő előadásai a világirodalom legértékesebb műveiről szólnak. Érdemes megfigyelni, hogy pl. Babits Dante-előadását a „Száz könyv” sorozatban ismételték, s nem csak a BP. II.-n tűzték műsorra (Németh eredeti elképzelése szerint), hanem először a BP. I. programjában. A műsorszerkezet egyik megoldatlan problémája a humor és a kabaré kellő nívójú és számú műsorra tűzése. A műfajt a rádióban főleg a színészek által rendezett és előadott estekre (Vidám est) korlátozták. Hogy a rádió vezetősége mennyire érezte hiányát a „művészi értékű új számoknak”, azt az is bizonyítja, hogy 1935-ben pályázatot írt 100 perces időtartamú rádiódramára, színdarabnak, regénynek, elbeszéléseknek, eposznak „átírására” rádiójátékká, kb. 40 percnyi tréfás jelenetre, vidám csevegésre, magyar útirajzra, a külföldi magyarság életét ismertető előadásra, valamint egy falu, kisváros tudományos leírására.¹² A pályázat igazi eredményt nem hozott, a „beérkezett anyag nagyobb része minden írói készség nélkül, de sok jóhiszeműséggel és szeretettel írt munkából áll,” – írja a *Rádióélet* a pályázat

⁸ Beszédes számok. Beszámoló a rádió 1934. évi működéséről. = *Rádióélet*, 1935. 10. sz. 10. p.

⁹ *A Rádió Kincsestára*. Szerk.: Paskay Bernát, Molnár János, Lasz gallner Ernő. Budapest. Kiadja: A Rádió Újság Lapvállalat K.T. 1935 február havában. 158. p.

¹⁰ *Rádió Évkönyv* 1935. Szerk.: Clementis Ervin. Budapest, 1935. Az Athenaeum kiadása. 91. p.

¹¹ Szabó Miklós: *Interjú Cs. Szabó Lászlóval*. London. 1977. április 18. 6. p. Kézirat (Továbbiakban: Szabó M. i. m.)

¹² *Hétezer pengős jubileumi pályázatot hirdet a rádió*. = *Rádióélet*, 1935. 23. sz. 9. p.

értékelésében.¹³ A *Rádióélet* cikke, mely a pályázat jelentőségét méltatja, kétségbeesetten kiált új szerzők, főleg hangjátékszerzők után. A pályázat eredménytelensége főleg abban mutatkozik meg, hogy a szépirodalmi művek még mindig nem eléggé rádiószerűek; ez elsősorban a hangjátékok mostoha helyzetét érinti.

Hosszú időnek kell még eltelnie, míg megjelennek a mikrofon előtt a műfaj „hivatott művelői, akik bizonyítják, hogy a hangjáték magában is megáll a lábán, nem kér kölcsön a színpadtól vagy a könyvdramától, hogy saját helyét töltse be.”¹⁴

Vitathatatlanul fontos műsorszerkesztési, műsorpolitikai és műfaji nehézségek kezelését kellett a rádió vezetésének megoldania, amikor a megüresedett osztályvezetői hely betöltése került napirendre. 1935. március 2-án írt naplójegyzetei között Illyés Gyula arról számol be, hogy álláslehetőség kínálkozik részére a rádióban. „Laci Kozmának is írt. Egy fél felmondólevelet. Nem venném-e most már át Laci állását a Rádiónál. Aggodalmaim – »árulás«, nem lesz írói szabadságom stb. Megnyugtának. Nem adok végleges választ.”¹⁵ A közvetítést ismét Kandó László festőművész, „Kozma legnagyobb befolyásolója”¹⁶ bonyolítja, aki Németh László helyére ismét a népi írók köréből próbál újabb személyt „megnyerni” a megüresedett állás betöltésére. A közvetítőkhöz Németh Imre csatlakozik. Kandó Kozma üzenetét hozza: arra kéri a költőt, vállaljon „mandátumot”. Illyés erre így emlékezik: „Szeretne behozni négy-öt fiatalembert, élükön »véled«, aki »alkalmas vagy erre mindenképpen.« A hosszú rábeszélés ellenére Illyés visszautasítja az ajánlatot, majd válasza egyelőre csupán annyi, ha az általa összeállított „tíztagú írócsoport mandátumot kap”, vállalja.¹⁷ A „váltózó” és a gyorsan folyó események nem tették lehetővé, hogy a költő a felkínált állást elfogadja.

Erre emlékezik Németh László Kozma Miklósról írt nekrológiájában, kiemelve a politikus „fogékonyságát”. „Mi olyasmit éreztünk: ni, ez a Kozma, ahhoz, hogy majdnem miniszter, igazán fogékony. Ő pedig: ezeket a szent zöldfülüket lassan be merném engedni az államvezetésbe... Az érvényesülés számára is föllazult a világ. Egy rádiógyűlésen Kozma, emlékszem, azt a kérdést intézte hozzám, hogy átvegye-e a Nemzeti Színházat. Egy Hunfaly-utcai estén Németh Antal rádió-igazgató-sága dőlt el. Csak órák kérdésének látszott, hogy a rádió mikor alkalmaz más írókat: Illyést, Cs. Szabó Lászlót. A jobbák betörése készült itt s mi már a puccs előszelét is éreztük.”¹⁸

Cs. Szabó László 1935. július 1-jén veszi át a rádió tudományos és irodalmi felolvasásainak irányítását. Ismét Kandó László ajánlatára történt a kinevezés, s mint Cs. Szabó említi: „Kozmának még csak éppen harangozott a nevem, s tanácsért megint Kandóhoz fordult, noha megjárta első jelöltjével.”¹⁹ Kozma, a rádió elnöke az irodalmi és a drámai műsorok színvonalának emelése végett hívta meg a rádióhoz Németh Lászlót, majd Németh Antalt. „Somogyváry Gyulát fölfelé buktatták”, osztályát kettéosztották Németh László és Németh Antal között, aki egyidejűleg a Nemzeti Színház igazgatói teendőit is ellátta.²⁰

Az új osztályvezető a *Rádióélet*nek adott interjújában a Magyar Rádió feladataként az „animálást” jelöli meg. Taktikája: „...ugyanazt akarom elérni, mint a nevelés, csak olyan eszközzel, mely a műveltségi tudatára kényes átlagközönséghez jobban simul.” Elképzelése szerint a prózai műsor vezetése „a tág értelemben vett középosztályon keresztül kell, hogy hódító kultúrunkájához lásson.”

Cs. Szabó felismerve, hogy a rádió a széles néptömegekhez szól, fontosnak tartja a „csomagolást”, a „tálalást”, melyre „alkalmas emberek kellene”, majd így folytatja: „A jószándékú, képzett szakemberek nevelésre alkalmasak, de nekilendítésre már nem.” Rádiószerű előadásokban gondolkodik,

¹³ A *rádió irodalmi pályázatának eredménye*. = *Rádióélet*, 1935. 51. sz. 9. p.

¹⁴ *Az irodalmi pályázatok jelentősége. A rádió jubileumi irodalmi pályázata méltó feladatot tűz a magyar író elé*. = *Rádióélet*, 1935. 26. sz. 3. p.

¹⁵ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Budapest, 1986. Szépirodalmi Könyvkiadó 76. p. (Továbbiakban: Illyés i. m.)

¹⁶ Illyés i. m. 79. p.

¹⁷ Illyés i. m. 77. p.

¹⁸ N. L. : Kozma i. m. 324. p.

¹⁹ Cs. Szabó László: *Kétnyelvűen – kettős hűségben. Válaszok Czifágy Györgynek*. (1982 nyarán) – Interjú. = *Kortárs*, 1983. 4. sz. 618. p. (Továbbiakban: Kétnyelvűen – kettős hűségben i. m.)

²⁰ Szabó M. i. m. 4. p.

mert véleménye szerint: „a mikrofon nem katedra, nem is bretli, hanem minden mástól különböző valami, egy otthonunkban beszélgető intim barát, aki ha a valóságban nem is, de legalább előadása formájában beszélget velünk...”

Belépése pillanatában érzi azt a problémát, melyet a rádió eddig nem volt képes áthidalni: hogy ti. miként lehetne elevebbé tenni a kapcsolatot a hallgatóval. A jó rádió-előadás „egyoldalú eszmecsere a kölcsönösség látszatával”.²¹ Ez már egy program, kiemelt és meghatározott célként jelöli meg azt a műfajelméleti szempontból is fontos kérdést, hogy az „előadásnak feltétlenül rádiószerűnek kell lennie.”²² Hogy mennyire volt lényeges számára a „szépirodalmi rész”, mint „minden magyar érték kibékítője”-nek²³ programba iktatása, az elsősorban az értékek iránti érzékenységét magyarázza, hiszen a „háború után egymástól szigetekre szakadozott”²⁴ nemzedékeket egységként lehet csak a mikrofon előtt bemutatni.

Ezek az összefüggések kétségtelenül kitapinthatók műveltségének, kulturáltságának gyökereiben, a *Nyugat* vonzásában kialakult munkásságának, az „esszéíró nemzedék” tagjaként elért sikereiben. Mint maga mondja: „pályakezdésem Babits oldalán, Babits istállójában... csakugyan az ő istállójában váltam magyar íróvá, a *Nyugat* avatott fel...”²⁵ Cs. Szabó folytatja elődjének, Németh Lászlónak a Diákféléórak terén elért eredményeit, aki elsőként „félretéve azt a hosszú nyúlt »első benyomást«, hangosan kezdett gondolkodni a hangszóró feladatairól.”²⁶

Cs. Szabó belépése pillanatában felismeri, hogy a rádió műsorait a különféle hallgatói szokásoknak megfelelően kell kialakítani. E felismeréshez igazítja a műsorszerkesztés legfontosabb „tárgyi feladatait”:²⁷ „Ez a keret sok mindent felölel: nyelvtisztító munka, humanizált, megelevenített történelem, irodalmi tájrajz, Budapest megismerése és leírása...”²⁸ teheti változatosabbá ezt a műsortípust – mondja bemutatkozó interjújában. Közgazdasággal foglalkozó előadásokat ígér, melyek eligazítanak a hallgatót a mindennapi szövevényes gazdasági kérdések között. A tárgyköröket ismertetve kitér azok tematikai gazdagságára; ezeket több alcsoportra lehet osztani. „A népi politika szellemi kiművelését” három csoportban jelöli meg. A népegészségügyi szolgálat mellett a néprajzi ismereteket és a települési viszonyokat taglaló felolvasásokat tovább is lehet osztani, állandóan cserélődő előadókkal.²⁹

Cs. Szabó tudja, hogy terve, ha nem is kész, de vállalható, megvalósítható. Csak a Magyarország újságírója tartja „feltűnőnek”, hogy „a kítűnő író és újságíró” nem szerepelteti programjában a képzőművészetekről szóló előadásokat.³⁰ Az új osztályvezető kinevezésekor harmincéves, automatikusan belekerül az igazgatóságba. Szabad kezet kap tervei végrehajtásához, de kezdetben őt is támadják, még olyan „háttérrel” is, mint Kozma. Erről így ír: „Meg se melegekedt alattam a szék, már csaholva rámszabadult a jobboldali sajtó egy része. Mi keresnivalója van egy hazafiatlan, kozmopolita – s titokban nyilván szabadkőműves – fiatal közgazdásznak, ismeretlennek olyan érzékeny, mert nagyhatású órhelyen, mint a Rádió irodalmi osztálya?”³¹ Oláh György, az országos híru fasiszta

²¹ (-ss.) : *Bemutatkozás. Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval, a rádió irodalmi felolvasások vezetőjével.* = *Rádióélet*, 1935. június 21. 26. sz. 5. p. (Továbbiakban: *Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval* i. m.)

vö. : Cs. Szabó László: *Mit tervezek a Rádiónál?* = Magyarország, 1935. június 15. 3. p. (Továbbiakban: *Mit tervezek?* i. m.) E cikk majd egy héttel előbb jelent meg, mint a *Rádióélet*ben közölt interjú. Cs. Szabó egy komplex tervet vetett papírra, amikor a *Magyarország* hasábjain műsorpolitikai elképzeléseit vázolja. A szöveg sok helyen azonos. Feltételezhető, hogy a *Magyarország*ban leírt szöveget használta fel a *Rádióélet* újságírója interjújában, amikor terveiről faggatta a kinevezett osztályvezetőt.

²² *Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval* i. m.

²³ *Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval* i. m.

²⁴ *Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval* i. m.

²⁵ *Kétnyelvűen – kettős hűségben* i. m. 616. p.

²⁶ *Mit tervezek?* i. m.

²⁷ *Mit tervezek?* i. m.

²⁸ *Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval* i. m.

²⁹ *Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval* i. m.

³⁰ Gedő Lipót: *„Képzőművészeti programot is kérünk!”* = Magyarország, 1935. 137. sz. jún. 18. 11. p.

³¹ Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban*. Bern, 1982. Az Európai Protestáns Szabadegyetem kiadása. 80. p. (Továbbiakban: Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban* i. m.)

újságíró, parlamenti felszólalásában tette szóvá az aggasztó örségváltást egy „keresztény nemzeti intézmény”-ben. /kiem. tőlem: S. I./ Hasonló támadások érték a Milotay-féle sajtó (*Új Magyarország*) részéről is.

Az őt ért támadásokról így ír Cs. Szabó: „Szerencsére sem a polgári radikálisok, sem a szocialisták nem tekintettek a magukénak, sajtójuk mukkanás nélkül sorsomra hagyott... Könnyebb volt a harc szövetségesek nélkül. Ha ugyan lehet egyáltalában harcról beszélni.”³² A konzervatív irodalompolitikát képviselő *Koszorú*, a Petőfi Társaság közlönye Cs. Szabóval sem kíméletes, durva hangnemben írja bírálatait, mint elődjéről, Németh Lászlóról. Kiemeli Somogyváry Gyula szerepét, aki a nemzeti irodalom híveinek és munkatársainak többségére hivatkozva őrizte az arányt, és szóhoz juttatta a pártolt irány képviselőit. „Azt hitte mindenki, hogy balsikerű kísérletezése (ti. Németh Lászlóé) figyelmeztetés a rádió legfőbb vezetőinek, amikor az ismeretlenség homályából egész váratlanul előtérbe lépett egy fiatal ember, Cs. Szabó László... Cs. Szabó László fiatalsága, tapasztalatlansága és világnézeti adottsága aztán végleg betetőzte a Németh Lászlótól megkezdett munkát. Az arányszám most már oda módosult, hogy kilencvenöt százalékban jutnak a mikrofon elé a Nyugat írói, a radikális és liberális lapok munkatársai és öt százalékban azok, akik esetleg a nemzeti irodalomhoz tartoznak. De csak esetleg” – állapítja meg a Petőfi Társaság közlönye.³³

Kozma nyíltan nem állhatott ki Cs. Szabó mellett, fedezte őt, s az író visszaemlékezéséből azt is tudjuk, hogy Németh Imre Kozma javaslatára (sugallatára) cikket írt az osztályvezető „mellett”.³⁴ Tény, hogy Cs. Szabó egyik „erőtartalékát” feltétlenül az idegei jelentették. A vádaskodásokat szótlán egykedvűséggel tudomásul vevő, ilyen-olyan közgazdásznak, zsidónak, zsidóbérencnek titulált Cs. Szabónak – elődjével ellentétben – kötélidegei voltak: a sajtó úgy fél év múlva felhagyott a támadásokkal. A másik ütközési felületet az ún. Miniszterközi Műsorellenőrző Bizottság tevékenysége jelent(h)ette. Hlatky Endre, a műsorigazgató a szót értéshez könnyen megtalálta az urambátyám hangnemet. Ám Cs. Szabó szövetségesekre is lelt, „cinkostársakra”. Egyikük, Komjáthy Aladár költő-természettudós a miniszterelnökség sajtóosztályán dolgozott, Babitsnak volt a tanítványa, később barátja, Ybl Ervin művészettörténész (Ybl Miklós építész unokaöccse) segítségével is számíthatott. (Ő a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot képviselte.) A Miniszterközi Műsorellenőrző Bizottság a Posta-vezérgazgatósággal kötött szerződés jogán hétről hétre végignézte a műsorokat (rendszerint szerdánként). Cs. Szabó visszaemlékezése szerint: „...magyarán szólva szőrözzenek, nézzenek meg, szagoljanak meg minden műsorszámot. Azelőtt, a második világháborúig ezt még ők is sokkal lazábban kezelték. A bizottság tagjainak nagy része nem ismerte az írókat, a kommunistákat. A cigányzenét meghallgatták, megdicsérték egy-egy operát, egy-két másféle műsort, némelyikre azt mondták, hogy unalmas, de nem volt igazán komoly baj velük. Az ujjunk köré tudtuk csavarni őket.”³⁵

Cs. Szabó diplomáciai érzékére vall, hogy felmérve helyzetét, nem törődve a sajtótól kapott támadásokkal, műsorai tűzött olyan konzervatív és dilettáns írókat is, akiknek szerepeltetésével ugyan nem értett egyet, de az ő szavával élve ez volt az „oroszlánvetés”.³⁶ Taktikájához tartozott, mint visszaemlékezésében írja, hogy „ravaszkodó számítás nélkül, csupán diplomatikus erdélyi érzékkel”³⁷ a műsorokban nem vállalt szereplést, így jelentős tiszteletdíjról mondott le, de kikezdetlen maradt.³⁸

Cs. Szabó elődje szellemében fejezi be a „Száz könyv” sorozat hátralevő, Németh László által már lekötött és megrendelt adásait. Az eredeti terv továbbra is érvényesül: az író maga választhatja meg témáját. Így például Babits 15 előadást tartott a sorozat keretében, az általa

³² Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban* i. m. 80. p.

³³ /G. J./: *A rádió jubileumára*. = Koszorú, 1935. 105–106. p.

³⁴ Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban* i. m. 80. p. vö. Szabó Miklós i. m. 10. p. Cs. Szabó visszaemlékezésében és az interjúban is említi, hogy Kozma Miklós miniszteri kinevezése után „kedvetlenül meghunyászkodva miatta ragaszkodott hozzám a vezetőség.” A Németh Imre általi cikk a Magyarország hasábjain jelent meg.

³⁵ Grósz András: *Irodalmi szerkesztő urambátyám ország mozgásterében. Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval a Magyar Rádiónál töltött éveiről*. = Jel-kép. 1980. 4. sz. 130. p. (A továbbiakban: Grósz i. m.)

³⁶ Szabó Miklós i. m. 11. p.

³⁷ Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban* i. m. 80. p.

kiválasztott témakörből, mint Cs. Szabó utal rá: „...magától adódhatott, hogy ha a középkori gótikáról beszélünk, a Dante-fordító Babitsot kérjük fel.”³⁹ Cs. Szabó fontosnak tartotta az általa kezdeményezett stílustörténeti előadásokat, ez azt is jelezte, hogy nem feledkezett meg a *Nyugat* még élő nemzedékéről. (Babits a fenti sorozaton kívül részt vállalt később az ún. antológiasorozat előadásaiban is 1939-ben; ebben a *Nyugat* első nemzedéke akkorra javarészt elhunyt tagjainak műveit mutatta be.)

1935-ben a *Rádió Újság* riportere interjút készített az irodalmi osztály vezetőjével. Cs. Szabó ügyes válaszaival lefegyverzi az öt faggató újságírókat, hiszen azzal a kijelentéssel, hogy a „próza rész szórakoztató legyen”, összefügg a korábbi taktikai elgondolás: fő célja fokozatosan „animálni a publikumot”. Taktikusabb módszerekkel közelíti meg műsorfeladatainak teljesítését. A sokszor követelt „szórakoztatást” összekapcsolja az animálással. Olyan kérdésekről szeretne a műsorokban szólni, „melyek első látásra nem érdeklék az embereket. Szórakoztatva kell tartani az előadásokat. Úgy szeretnék tanítani, hogy ne vegyék észre. Szórakoztatni, ez a célom, de ez ne üres szórakozás, hanem lelki gyarapodás legyen” – nyilatkozza.⁴⁰

A Diáklérelőrák tematikai kiszélesítésén túl, új, fiatal tanárok szerepeltetését ígéri, és a Németh László által kezdeményezett pályázatokat ő dolgoztatírással egészítené ki, melyeket maga korrigálna. Az „életszagú” történelmi, technikai előadásokat ígérő új vezetőnek egyik fő célja, hogy megtalálja „az igazi, mulatságos irodalmi humoristákat” is. Cs. Szabó, aki a műsorszerkesztéssel kapcsolatos gondjait elemzi, 1935 decemberében „prózaí javaslatát” taglalva leszögezi: „A magyar rádió műsorgerince a magyar önismeret.” A magyar önismeret fokmérőjét a nemzeti hagyományt és az anyanyelvet legegységesebben ötvöző versben látja.⁴¹ Már 1935 augusztusában megjelentek a mikrofon előtt

³⁸ Cs. Szabó visszaemlékezésében „árnyalja” mikrofon előtti szerepléseit. Hinnünk kell így is az írónak, hogy más előadóhoz viszonyítva közreműködései nem rendszerezsek, a műsorokban való fellépéseit inkább szakmai kihívásnak, a témák iránti fogékonyságának kell tekintenünk. E helyütt azonban meg kell említeni, hogy az író többször szerepelt a rádió műsoraiban. Interjúkat is készített. 1937-ben mikrofon elé invitálta a Nobel-díj átvételére Stockholmba induló Szent-Györgyi Albertet, 1940-ben Babits Mihállyal készít beszélgetést, abból az alkalomból, hogy az író Dante-fordításáért elnyerte az olaszországi San Remo-díjat. (Lásd ezzel kapcsolatban: Cs. Szabó László *A sanremoi győzelem* című cikkét. Rádióélet, 1940. március 8. 6. p.), 1938. augusztus 24-én a BP. I. műsorában, 20.00-kor Kölcsey Ferenc-emlékestén adott elő. 1940. július 5-én a BP. I. műsorában 20.55-kor Röptében a *nyár körül. Utazás térben és időben* címmel irodalmi összeállítását sugározta a rádió. 1941. május 17-én az Ungváron megrendezett művészeti hetek megnyitó estjének egyik előadója volt. Munkaköri, „szerkesztői” feladatként (is) értékelhetjük, hogy az erdélyi bevonuláskor a Kolozsvár – Marosvásárhely „vonalára rendelt középső rádiós osztagot” (Cs. Szabó: *Hűlő árnyékban* i. m. 83. p.) vezette. Cs. Szabó László a *Rádióélet* hasábjain is beszámol a rádió Kolozsvárról adott helyszíni közvetítéseinek tapasztalatairól. (*Túl a sorompón...* = Rádióélet, 1940. 41. sz. 4–5. p., *Séta az őszi Kolozsváron*. = Rádióélet, 1940. 49. sz. 5. p.) A Magyar Rádió Rt. Archívumának gyűjteményében fellelhetőek pl. azoknak a műsoroknak a felolvasópéldányai (a teljesség igénye nélkül), amelyekben Cs. Szabó szerzőként, összeállítóként vagy közreműködőként jelentkezett a műsorokban. 1940. április 3. BP. I. 18.45 *A Rákóczi-induló 100 éves hódítása nyugaton*, 1940. október 15. BP. I. 19., 20 *Bujdosók – verses összeállítás*, 1940. november 19. BP. I. 19.20 *Delizsáncon, gőzösn, reptülön*, 1941. január 31. BP. I. 19.20 *Az éj királynője*, 1941. március 20. BP. I. 20.05 *A föl-földobott kő. Magyar költők idegenben*, 1941. június 24. BP. I. 20.40 *Útrautóadás – vers, zene az utazásról*, 1944. február 19. BP. I. 17.00 *A vándor énekél. Dal és vers a vándorlásról, az országutakról*. A közönséggel való kapcsolattartás egyik rádiós megnyilvánulása volt a Rádió a Rádióról című sorozat. A műsor a mai értelemben vett közszolgáltatóság kritériumainak tett eleget, amikor a rádió prominens vezetői és ismert munkatársai munkájukról, ill. a szerkesztőségi feladatokról tájékoztatták a hallgatókat.

Cs. Szabó László is tartott felolvasásokat – melyeket maga írt – (l. később) a rádióban és a Szabadegyetem kebelén is meghirdetett sorozatban.

³⁹ *Emlékeim Babits Mihályról. Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval*. (Készítette Kabdebó Loránd és Kelevéz Ágnes) = Új Forrás, 1984. 2. sz. 25. p.

⁴⁰ Gyenes Rózsa: *Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval, a Rádió új prózaí szerkesztőjével*. = Rádió Újság, 1935. 26. sz. 7. p.

⁴¹ Cs. Szabó László: *Prózaí műsorgondok*. = Rádióélet, 1935. 53. sz. dec. 24. 5. p. (Továbbiakban: Cs. Szabó László: *Prózaí műsorgondok* i. m.)

a fiatalabb író-, költőgeneráció képviselői, Cs. Szabó kortársai. Illyés Gyula, Weöres Sándor, Jékely Zoltán s nem utolsósorban Sárközi György társalgójában József Attila⁴² is mikrofon elé ül, hogy a „Két költő” sorozatban versét felolvassa. A költők párosával való szerepeltetése a rádió műsorán tendenciaszerűen érvényesül a későbbiek folyamán is. Cs. Szabó nemzedékének „aranyfedezetű, valódi s nem felfújt nagyságaihoz” fordult a műsorszerkesztésben.⁴³ A nemzedékével rendszeresen, nemcsak a rádióban találkozó író, a kávéházakban, főleg a Centrálban meg baráti könyvesboltokban nyerte meg kortársait a rádiós szereplésekre. A Nyugat-nemzedék számára a rádiós szereplés nem csak művészi, alkotói munkát jelentett, hanem anyagi, pénzkereseti lehetőséget is. Vas István visszaemlékezéseiből is tudjuk, hogy a többnyire Diákfélórát vállaló költőnek, Radnótiival együtt, „fő jövedelmi forrása” a rádió volt. A szereplésekért átlagosan kb. 50 pengő honoráriumot fizettek, ellentétben bizonyos lapok javadalmazásával, ahol egy versért általában 10–12 pengőt kaptak.⁴⁴

Cs. Szabó nemcsak az irodalmi műsorokat, hanem az egyéb prózai felolvasások témakörének bővítését is ígéri az 1936-os esztendőre: „Az új évben folytatjuk Budapest mű- és irodalomtörténeti bejárását, három író-fiú emlékezik meg apjáról... néhány előadás majd a múlt századi külföldi lírával foglalkozik, folytatjuk a mintafaluk leírását, sor kerül a magyar sajtótörténetre, több előadás beszámol az európai országokban található magyar emlékekről, változatlanul foglalkozunk az amerikai magyarok életével stb...”⁴⁵

S hogy a rádió irodalmi politikája milyen irányt vesz majd az 1936-os esztendőben, arra Cs. Szabó László – a „Kozmai” vezetési elképzeléseket továbbra is magáénak érezve – így nyilatkozik: „A Rádió (...) ezután sem gondolkozik politikai határokban”⁴⁶, mint a kormánytól független magánvállalat, amely elsősorban az üzleti érdekek szempontjait tartja szem előtt, de ő, az MTI és társvállalatainak elnökgazdája olykor maga is bevallotta, hogy a Rádió „általános irányításával politikai szempontból” foglalkozik,⁴⁷ de élesen elkülönítette a hírközlést a propagandától. A hírközlés legfőbb propagandaelemének az „objektivitást tartotta”, mert véleménye szerint „ezzel lehetett a világban bizalmat kelteni.”⁴⁸ Tehát nem a közvetlen politikai propagandával, hanem a kultúra mezébe bújtatott propagandával⁴⁹. Kozma a (rádió) propaganda „éles fegyverének”⁵⁰ többek között a színvonalas irodalmat, tudományt és zenét tartotta, figyelembe véve minden (hallgatói) réteg „kiszolgálását”, és azok társadalmi és kulturális sokszínűségét.

A kivételesen organizáló⁵¹, adminisztratív tehetségéért is csodált Cs. Szabónál a szervezési készség a vezető alapos emberismeretével és a határozott műsorpolitika végrehajtását szorgalmazó szerkesztői éleslátással párosult. Erdei Ferenchez szóltak az alábbi sorok: „Azt hiszem, tudod, hogy a rádióban mindent meg lehet mondani, de burkoltabban, mint egy független folyóiratban. Sajnos, üzleti vállalkozás vagyunk, figyelemmel kell lennünk a sokoldalú érzékenységre. Semmi elvedtet nem kell feladnod, csak kérlek, beszélj fegyelmelzetten, s ahol teheted, virágnyelven. Nem izgatunk,

⁴² József Attila rádiós szerepléséről l. Wacha Imre: *Hányszor szerepelt József Attila a Magyar Rádióban.* = Irodalomtörténeti Közlemények, 1969. 1. sz. 96–102. p. l. Vezér Erzsébet: *Egy évben születtem Attilával... régi beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval.* = Kortárs, 1985. 5. sz. 133–143. p.

⁴³ *Kétnyelvűen – kettős hűségben* i. m. 620. p.

⁴⁴ Salamon István: *Interjú Vas Istvánnal.* Bp., 1983. dec. 14. Kézirat. 9–10. p.

⁴⁵ Cs. Szabó László: *Prózai műsorgondok* i. m.

⁴⁶ Cs. Szabó László: *Prózai műsorgondok* i. m.

⁴⁷ Kozma Ir 49 cs. Rádióügyek. Kozma levele Nagy Károly nyug. miniszteri tanácsoshoz. 1931. május 30. Magyar Országos Levéltár (Továbbiakban: MOL) Közli: Stier Miklós: *Rádió és politika az 1930-as években.* 115. p. *Tanulmányok a Magyar Rádió életéből 1925–1945.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Bp., 1975. (Továbbiakban: *Tanulmányok* i. m.)

⁴⁸ Ormos Mária: *Fából vaskarika. Kozma Miklós, a „nemesen konzervatív” magyar propagandapolitikus.* = *Mozgó Világ*, 2000. 3. sz. 8. p. l. még Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér.* Kozma Miklósról írt monográfiáját PolgART, Bp. 2000. (Továbbiakban: Ormos: *Fából... i. m.*)

⁴⁹ *Tanulmányok* i. m. 133. p.

⁵⁰ Ormos: *Fából... i. m.* 10. p., l. még Kozma Miklós: *A legélesebb magyar fegyverek egyike a magyar rádió.* = *Antenna*, 1933. dec. 24.

⁵¹ Szabó Magda: *Megmaradt Szobotkának.* Magvető, Budapest, 1983. 22. p.

de ahol lehet, felvilágosítunk. A rádió idejében küld felszólítást Neked, és csak az irányelveket akar-tam röviden vázolni.”⁵²

A konzervatív irodalmi nézeteket valló, a „nemzeti” és a jobboldali irodalom mellett kiálló és ezt védelmező lap még egyszer támadásba lendül. Szerintük „a Nyugat csoportjára esik 46 szereplés, a Nyugathoz közel álló irodalmi világszemléletre 33 s még 6 szereplés olyanokra, akik szeretik magu-kat semleges világnézetűnek mondani... Megelégedéssel vehetjük tudomásul, kik tartoztak a 85 – »a rádió által favorizált íróstár» – körébe, akiket a »kiválasztottak« közé sorol a Koszorú.”⁵³

Cs. Szabó László nem titkolja, hogy különbséget tesz – az általa rendszerességgel műsorra tűzött, minden irányt képviselő írókról beszélve – a szélsőjobboldali és a konzervatív írók között. „Őket, a konzervatívokat szívesen láttam. Csathó Kálmán régi vágású úriember volt, egy lettűnő világ könnyű tollú ábrázolója,... Herczeg, a verseci sváb ivadék agg korában, országos tekintéllyel mélyen megve-tette a hitlerizmust,... Az az igazság, hogy hálás voltam a jó mesélőknek, utóvégre nem táplálhattam az átlaghallgatókat kizárólag a Nyugat munkatársaival, francia szimbolistákkal...”⁵⁴

Az évi kb. 40 ezer kéziratot elolvasó szerkesztő „egyensúlyi politiká”-ja egyértelműen tükrözi a nem csupán szórakoztatást vállaló műsorszerkesztői felelősséget, hanem a magyar önismeret tagla-lásának, a múlt és a jelen részletes feldolgozásának szándékát is.⁵⁵

Cs. Szabó az 1937-ben a belügyminiszerségből visszatérő Kozma Miklóst megnyeri a szívügyé-nek tekintett „a minden irányban kitágított magyar önismeret”-et szolgáló, időközben kialakult műsorszerkezetnek.⁵⁶ Cs. Szabó különleges szerepet tulajdonít az európai kultúrák bemutatásának. 1937-es tervei közt kiemelt figyelmet szentel az olasz kultúrkör megismertetésének. A rádió közvetítést ígér az olasz királylátogatásról, a Savoyai-házról, a fasizmus történetéről, Carducciról (halálának harmincadik évfordulóján), Pirandellóról (halála alkalmából), az olasz líra hatszáz éves keresztmet-szetéről, a modern olasz képzőművészetről stb...⁵⁷

⁵² MOL K-613 17. csomó. Cs. Szabó László levele Erdei Ferenchez. 1937. március 4.

⁵³ /G. J./: A számok és a nevek beszélnek. = Koszorú. 1935–1936. 164–166. p. A Rádió irodalmi műsoraival kapcsolatban más sajtóorgánumok is közölnek arányszámokat, statisztikai adatokat. *Megszólalendó statisztikai adatok arról, miért van szükség a rádió irodalmi műsorának megreformálására* címmel a *Szegedi Új Nemzedék* 1936. február 9-i számában *A keresztény zenészek és énekesek is tiltakoz-nak a mai rendszer ellen* alcímmel a Magyar Rádió 1935. év második félévének irodalmi statisztikáját „világnézeti alapon” hasonlítja össze a bécsi rádió műsorával.

⁵⁴ Grósz i. m., Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban* i. m. 171–172. p.

⁵⁵ Cs. Szabó László: *Az irodalmi osztály féléves beszámolója*. = Rádióélet. 1936. 27. sz. 4–6. p. A teljesség igénye nélkül néhány tárgycsoport. Magyar vers, elbeszélés, csevegés, visszaemlékezés, irodalom-esztétika, helyszíni közvetítés, földrajz, néprajz, magyar vidékek, városok és kultúrközpontok bemu-tatása. A magyarság és az ország történetével, a magyar gazdaságtörténettel, a magyar irodalom-történettel, a magyar műtörténettel, zenével, nyelvrokonaink és a külföldi magyarság történetével, történettel, képzőművészettel, közgazdasággal, népegészségüggyel, joggal, légvédelemmel, sport-történettel, gyermekgondozással stb. foglalkozó előadások. A tárgykörök összeállításáról említésre méltó Cs. Szabó László nyilatkozata (*Előretörnek a Rádiónál a fiatal írók és tudósok*. Szabadság, 1935. 35. sz. szept. 22. 4. p.), melyben műsorszerkesztői programjáról és terveiről nyilatkozva hangsúlyozza, hogy a „folyamatoságot nem a sorozatok, hanem a munkatársak kiválasztása biztosítja.” A „kevés névvel dolgozó” osztályvezető az előadókkal 4–5 előadást beszél meg, melyek önmagukban is megállnak. Tematikájuk vagy a „történelmi időrend” kapcsolja őket össze. Úgy csoportosítja, hogy a műsorhéten belül az előadások tárgya különböző, jó részük titokban összefügg. „A műsorszerkesztés kettős szervességet igyekszik érvényesíteni: egyrészt az előadó elgondolásában szervesen össze-függ a fejlesztendőre elszórt négy-öt felolvasás, másrészt minden héten összefüggenek a látszólag szétszórt területről válogatott előadások is... A látszólag független előadások tehát minden héten belül titkos magyar egységet alkotnak. Ezt a magyar önismereti szemináriumot egy idegen előadás gyűrűjébe foglalom” – avatja be az olvasót Cs. Szabó, példákkal is illusztrálva, a műsorszerkesztés kulisszatitkaiba.

⁵⁶ Kozma Miklós 1935 márciusától 1937-ig belügyminiszter volt a Gömbös-kormányban. Cs. Szabó 1937. március 4-én keltezett levelében az általa fontosnak tartott néhány előadás tervét hétről hétre Kozma Miklóssal egyezteti. Cs. Szabó László levele Kozma Miklóshoz, 1937. március 4. MOL K-613, 96 csomó 73 tétel Cs. Szabó László osztályvezető levelezése (Továbbiakban MOL Cs. Szabó...)

Européer érzékenységgel figyeli a külföldi rádiók műsorát is. 1936-ban kapott Baumgarten-díjat egy londoni útra fordítja, melyen a BBC prózai szerkesztőségének munkáját tanulmányozza. Az író, a rádiószakember és az elméleti közgazdász fontos tapasztalatait összegzi, amikor az angol rádió prózai műsorának „mintaszerű” szerkesztéséről nyilatkozik. Mintaértékűnek ítéli a brit rádióban az ifjúsági előadások (tárgykör szerinti csoportosításban) kötetben való kiadását és a műsorokhoz kapcsolódó ankétok szervezését.⁵⁸ Cs. Szabó megfontolandónak tartja egy lelkes magyar hallgató javaslatát: a Magyar Rádió – az angol minta alapján – a legkiválóbb előadásokat külön kötetben közölje. Mint írja: a „gyönyörű angol kiállítású füzetek kiadását az teszi lehetővé, hogy a brit rádió-társaságnak 8 millió előfizetője van.”⁵⁹

Tájékozódása során azt tapasztalja: ahány ország, annyi műsorpolitika. Az észak- és latin-amerikai rádiók akkoriban főleg szórakoztató műsort adnak, sok reklámmal. A skandináv és a balti országok műsoraiban komoly figyelmet fordítanak a nevelésre. „Előlről kezdenek mindent, átnézik a számadást, hiszen revideált önismeret – más szóval hagyományismeret – nélkül a társadalmi reform s az új művelődés kilátástalan.” A kis nemzetek mintájára ad programot, tehát „amíg a hallgató... nem gondolja végig a rádió nemzeti feladatát, az egykori technikai csoda köré sem alakulhat ki végképp a békés művelődés léggömb.”⁶⁰

Az Irodalmi Osztály 1937-ben kiadott első féléves értékelése 835 előadást és 138 Diákfélórát említ, változatlan műsorszerkesztői elképzeléssel, „...kihasználva minden rést a műsorban, minden félórát és tízpercet, hogy képezzen, üdítsen, szórakoztasson.” 1937-től gyakorlattá vált, hogy az irodalmi előadásokat követően szemelvényekkel színesítik a műsort, kiragadva a műnek egy-egy jelentős mozzanatát. A mintegy tízperces bevezető ismerteti az alkotók életét, munkásságát.

A felolvasó mellett jelentős részt vállal a részletet tolmácsoló előadóművész.⁶¹ Ettől az évtől válik viszonylag rendszeressé a XX. századi külföldi irodalom ismertetése. „A Proustot április első felére már javasoltam, a továbbiakról az igazgatóság értesít!” – írja Gyergyai Albertnek Cs. Szabó László.⁶²

Ami a magyar irodalmi jelenlétet illeti, Cs. Szabó Lászlónak köszönhető, hogy szinte valamennyi író megtalálja a kapcsolatot a rádióval. A levelek tanúsága szerint az együttműködés mondhatni kölcsönös baráti ismertségen alapul. Ő maga így nyilatkozik erről:

„Csak nemzedékem javához kellett fordulnom, hogy emelkedjék a színvonal. Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Márai Sándor, Tamási Áron, Keresztury Dezső, Németh Andor, Halász Gábor, Szerb Antal, Kolozsvári Grandpierre Emil, Berda József, Képes Géza, Jékely Zoltán, Vas István, Radnóti Miklós, Devecseri Gábor, Zelk Zoltán, Gál István, Szabolcsi Bence, Mátrai László mind alkalmi munkatársam volt kilenc és fél éven át.”⁶³ A névsor korántsem teljes, például Szentkuthy Miklóst is többször kérte

⁵⁷ Cs. Szabó László: *Olaszország a Magyar Rádióban.* = Tükör, 1937. 6. sz. 434–436. p. Cikkében az osztályvezető az 1936. év prózai műsoraiban a „latin hatás”-t elemzi. Kiemelten foglalkozik az olasz tárgyú előadásokkal. Vö. ezzel kapcsolatban a hasonló tartalommal publikált *Magyar Rádió és a magyar művelődés* c. cikket. = Tükör, 1938. 1. sz. 21–22. p.

⁵⁸ F. J. két Baumgarten-díjas. = Rádióélet. 1936. 4. sz. 13. p. Cs. Szabó László a Baumgarten Alapítvány Kuratóriumának jelentésben számol be a „jutalomévben végzett” és „megkezdett” munkáiról. Irodalmi munkái mellett beszámol arról, mint írja, hogy „a rádióban igyekeztem a közönség részéről emelt sokféle korlátozás közt a régi és élő új magyar irodalmat lehető objektív teljességében bemutatni.” OSZK Kézirattár Fond 145/76 Cs. Szabó László Baumgarten Alapítványhoz írt levelei.

⁵⁹ MOL Cs. Szabó... Cs. Szabó László levele Németh Jánosnak, 1936. december 10. Cs. Szabó levelében ír az angol rádió műsorszerkezetéről is, amely „teljesen elűt a miénktől: ők túlnyomóan előadás-sorozatokat tartanak, mi túlnyomóan individuális előadásokat.” Vö. 55. jegyzet.

⁶⁰ Cs. Szabó László: *Magyar Rádió és a magyar művelődés.* = Tükör, 1938. 1. sz. 22. p.

⁶¹ Cs. Szabó mint kedvencéről emlékezik meg Szabó Lőrincről, akinek „kisujjában volt a rádiós érzék, a jó ég tudja honnan, gyakorlat hiányában csak a lánghész szerencsés sugallatának tulajdoníthatom, hogy nekünk is, bent a stúdióban, kint is, az országban állandó gyönyörűséget szerzett a mikrofon előtt.” Szabó Lőrinc nemcsak előadásokat tartott a mikrofon előtt, hanem a fordításaiából is válogatott össze rövid antológiát, melynek tömör összekötő szövegét ő mondta. A verseket Bajor Gizi, Simonffy Margó, Sennyei Vera tolmácsolta. Szabó Lőrinc és Bajor Gizi „a legjobb párosként” a közönség kedvence volt. *Kétnyelvűen – kettős hűségben* i. m. 619. p.

⁶² MOL K-613, 17 csomó. Cs. Szabó László levele Gyergyai Alberthez. 1937. március 2.

⁶³ *Kétnyelvűen – kettős hűségben*. i. m. 620. p.

fel szereplésre. Az író már 1936-ban az angol líráról tartott előadást, az 1941-ben elhangzott Mozart-előadása pedig egy nagyobb esszé előtanulmánya volt.

A szerkesztő írókkal folytatott levélváltásából néhány sorra érdemes külön is odafigyelnünk, hogy lássuk: nemcsak hogy egyenként, külön-külön „kulcsot talál” a munkatársakhoz, nemcsak egyszerű felkérő levelekkel teremt kapcsolatot velük, hanem észrevételeit, elképzeléseit is azonnal közli. „Mihez volna kedve? Diákfélőrához, irodalmi előadáshoz, magyar problémához?...” kérdezi Féja Gézáról.⁶⁴ Babitsnak ezt írja: „Arra gondolok, hogy kizárólag olyan verseket gyűjtenél össze, amelyek Neked a legkedvesebbek, szóval kifejezetten egy költő szubjektív anthológiájára és nem egy pedagógiai vagy irodalomtörténeti gyűjteményre gondolok.”⁶⁵ Dutka Ákos kéziratához a következőket fűzi hozzá: „A tervezett párbeszéd részére különösképpen az 5-7. oldalon és a 8-12. oldalon található részek nagyon alkalmasak. Ezeknek már most olyan drámai hatásuk van, mintha egyenesen párbeszédese megelevenítésre készült volna. Ady ne legyen központ, hanem Várad. Persze ezzel a világról se azt akarom mondani, hogy kicsinyítsük az alakját...”⁶⁶ A rádiószerelés alól felmentést kérő Harsányi Zsoltot az alábbi levél útján kéri fel: „...Engedd meg, hogy felvessem Előtted egy rádióelőadás gondolatát. Végtelenül örülnék, ha május második felében gróf Bethlen Margittal csevegésszerű párbeszédben, szabadon választott színházi témáról – író és közönség [...] a színház és társadalom stb. – beszélgetni. Mind a tárgy, mind az előadók ezt a beszélgetést kétségtelenül kimagaszló műsorszámmá avatnák. A magam részéről mindenestre végtelenül örülnék, ha közreműködéseketek sikerülne megnyernem.”⁶⁷

Ám még a minden szervezési készségét latba vető, a felolvasások megtartására jelentős írókat felkérő Cs. Szabó sem tudott minden íróat megnyerni műsorpolitikájának támogatására. A korabeli műsorleírást áttekintve megfigyelhető, hogy a két világháború közötti magyar irodalom jó néhány prominens képviselője egyáltalán nem, vagy csak ritkán szerepelt a mikrofon előtt. Ezt azért is érdemes megemlíteni, mert pl. Kodolányi Jánost, aki Németh László vezetése alatt csekély számban ugyan, de felolvasott, a Cs. Szabó által irányított Irodalmi Osztály nélkülözte. Cs. Szabó László erről így emlékezik meg: „...nem volt hajlandó szerepelni Kodolányi János. A mai napig rejtély, hogy miért volt ő is kivétel, mert máskülönben jól voltunk.”⁶⁸ Szabó Dezső „kerekén megtagadta” a szereplést – folytatja: „Azt mondta, hogy ezeknek és ezeknek az uraknak kell lógniuk felakasztva a Rádió kapuján, ahhoz, hogy én oda belépjek. Morbid feltételeit nem lehetett teljesíteni.”⁶⁹

Az 1937-es műsorokat értékelve egyetérthetünk Szabó Zoltánnal, a *Tűkör* című lap újságírójával: az „előadások nem öletszerűen tartottak, hanem a lehetőség keretein belül határozott program szerint. [...] a Rádió megfelelt hivatásának, melyet a legmagasabb értelemben vett népművelésnek és irodalomnépszerűsítésnek nevezhetünk.”⁷⁰

A rádió természetesen az ismert és elismert írókat foglalkoztatja, közülük választja előadóit, olyanokat, akik már a folyóiratokban publikáltak és könyveik jelentek meg. Cs. Szabó szerint: „Irodalmi fölfedezésre, az írói hír első hitelesítésére a rádió valószínűleg ezután sem hivatott [...] a rádió tehát a szépirodalmi előadót valószínűleg ezentúl is az irodalomtól veszi át.”⁷¹ Az író ezen kettős publikációs lehetősége még jobban elmélyítheti kapcsolatát az olvasókkal, akik egyben a rádió hallgatói is. Arra a kérdésre, hogy mit köszönhet a magyar irodalom a rádiónak, Márai Sándor a következőket válaszolta: „A rádió eljuttatja az irodalmat az olvasóközönség olyan rétegeihez, amelyeknek eddig sem módjuk, sem kedvük nem volt megismerkedni vele.”⁷² Az író és a hallgató kapcsolata ennél többet feltételez. Cs. Szabó szerint eleget kell tenni a rádiószerűség követelményeinek, mert „az író legtöbbször maga árulja el hamis felfogását és rádiósüketségét...”⁷³ Ezek a hiányosságok elsősorban az előadásmódban és a foglalkozásban mutatkoznak meg, szoros összefüggést alkotva a „szabad felolvasással” és a kötött, „olvasott szöveg” interpretálásával – állapítja meg Cs. Szabó, majd így folytatja: „A kötött és felolvasott szöveg tehát kellő előkészítés után nem hátráltathatja a természetes

⁶⁴ MOL K-613, 17 csomó. Cs. Szabó László levele Féja Gézához. 1937. február 4.

⁶⁵ OSZK Kézirattár Fond 17/101 17. sz. levél Cs. Szabó László levele Babits Mihályhoz. Bp., 1939. július 20.

⁶⁶ MOL K-613, 17 csomó. Cs. Szabó László levele Dutka Ákoshoz. 1937. február 24.

⁶⁷ MOL K-613, 17 csomó. Cs. Szabó László levele Harsányi Zsolthoz 1937. március 9.

⁶⁸ Grósz i. m. 135. p.

⁶⁹ Grósz i. m. 135. p.

előadásmódot.⁷⁴ A rádiószerű felolvasás Márai szavaival élve: „...nemcsak a népszerűsítésnek a magasrangú nemes eszköze, hanem személyes kapocs is az író és a közönség között...” Ez a kifejezési lehetőség, folytatja Márai: „tömörségre neveli az író...”⁷⁵

„Az igazi rádióhallgató... de az igazi rádióműsor is rövidnadrágban, gyermekcipőben jár még...” ad hangot némi elégedetlenségének egyik nyilatkozatában az elméleti és gyakorlati szakember Cs. Szabó. Véleménye szerint „a rádió valódi hangját, valódi műfaját azok fogják megtalálni, akik vele nőttek, akiknek vérévé vált a rádió.⁷⁶ Az ún. helyszíni közvetítések (pl. Révay József klasszika-filológus ókori témákat feldolgozó műsorai, vagy a nagy pesti árvízről szóló stb.) rádiószerűségüket tekintve más prózai műsorokkal együtt, a „hangképsor irányában való fejlődést” előlegezik.⁷⁷

Az osztályvezető változatos és sokrétű, a rádió új és régi lehetőségeit kiaknázó, azokat továbbfejlesztő programja és elképzelései szabad utat kaptak a konkrét műsormunka megvalósításában. Különösebb akadály nem merült fel a tervek következetes végrehajtását illetően, s az sem befolyásolta az elképzelések valóra váltását, hogy Kozma Miklós más politikai funkciót töltött be. Javaslatát az 1938. február 1-jén készült műsorülési jegyzőkönyv rögzíti: „...a Bizottság elhatározza, hogy a magyar nemzet nagyjainak összeállítja jegyzékét, hogy ezek évfordulóit állandóan szerepeljenek a napirenden. Ezek: Szent István, Szent László, Széchenyi, Kossuth, Deák, Petőfi, Arany, Vörösmarty, Jókai, Liszt, Erkel, Zrínyi, Pázmány, Mátyás, aradi vértanúk.”⁷⁸ A témák nemcsak az évfordulókhoz kötődtek, hanem más sorozatokban is helyet kaptak. (Pl. Ferdinandy Mihály: Árpád vezér – Diákfélóra, Földessy Gyula: Jókai Mór – Közművelődési előadásorozat stb...)

Cs. Szabó László „A rádió prózai műsora” címmel 1938 februárjának első napjaiban a Pátria-klubban tartott ismertetésében a műsor kialakításával kapcsolatban elmondta, hogy a „szellemi életre... élenkítő hatással” lévő rádió ezentúl több verset és humort fog adni. Eddig a rádió ezekből a szórakoztató műsorokból „kikapcsolta” a humor két hálás témáját, a szerelmet és a politikát. A szerkesztőség a „családnak” szánt szórakoztató műsorokban „nem adhat” majd „olyan humort, amely esetleg megeméltet a család levegőjét.”⁷⁹

⁷⁰ Szabó Zoltán: *Félesztendő rádió-előadásai.* = Tükör. 1938. 4. sz. 310–311. p.

A szórakoztatást és ismeretközlést ötvöző műsorpolitikával kapcsolatban talán kevésbé ismert, hogy Cs. Szabó László az irodalmi és prózai osztály vezetője, a gyakorlott műsorkészítő és szerkesztő több tanulmányában kísérletet tett tapasztalatai összegzésére. A *magyar rádió prózai műsorai* című írásában (Protestáns Szemle, 1938. 455–460. p.) ismerteti azokat az irodalmi és egyéb prózai műsor-sávokat, amelyeket a hallgatói igényeknek megfelelően alakított ki a műsorszerkesztőség. Az élet- és a munkaritmushoz igazodva a délelőtti műsor (10 h–12 h-ig) „rövid gyermeknevelési, gyermek- és népegészségügyi előadást, háztartási és divatcsevegést és olyan ismeretterjesztő miniatűröket ad, amelyek igénytelenebb tárgyakkal nem illenek a délutáni műsorba”, amely 4–5 óra közé esik, akkor főleg a meséket és a Diákfélórát sugározzák. Cs. Szabó, mint ma használatos, csúcsidőnek jelöli az este 8 órától kezdődő időszakot. Ekkor kerülnek adásba a prózai és versműsorok, valamint a színházi előadások és zenei műsorok java. A „szellemi rablógazdálkodásból élő” rádióban 1937-ben 2700 előadás hangzott el, ezzel szemben a magyar folyóiratok havonta átlag 15–20 elhangzott előadást közölnek. „A rádió-előadás a pillanaté, ha nem volna magyar folyóirat, rengeteg szellemi munka foszlana az ürbe” – állapítja meg tanulmányában. Vö. Cs. Szabó László: *Hogyan készül a rádió műsora? Gond és derű a rádiószerveztés körül* című cikkét (Kis Újság, 1939. dec. 22.), amely hasonló tartalommal, néhány bekezdésében pedig szó szerint a rádió nemzetművelés és művelődéspótló feladatát elemzi. Szavaival szólva: „a mai kemény időkben...a tehető legnagyobb öröm.” Ld. még a témával kapcsolatban Cs. Szabó László: *Magyar Rádió és a magyar művelődés* c. cikkét. Tükör, 1938. 1. sz. 21–22. p.

⁷¹ Cs. Szabó László: *Szabadság a mikrofon előtt.* = Magyar Szemle, 1938. 5. sz. 77–79. p.

⁷² A rádió területen kivüliséget jelent a magyar irodalomnak – mondja Márai Sándor. = Rádióélet, 1935. 48. sz. 7. p.

⁷³ Cs. Szabó László: *A magyar rádió prózai műsorai.* = Protestáns Szemle, 1938. 457. p.

⁷⁴ Cs. Szabó László: *Szabadság a mikrofon előtt.* = Magyar Szemle, 1938. 5. sz. 78. p. A szöveg kisebb részek kihagyásával megegyezik Cs. Szabó László: *Amíg a rádióhallgató eljut odáig...* (Kis Újság 1940. június 12.) című cikkével.

⁷⁵ A rádió területenkivüliséget jelent a magyar irodalomnak – mondja Márai Sándor. = Rádióélet, 1935. 48. sz. 7. p.

⁷⁶ Farkass Jenő: Cs. Szabó mondja: *Az igazi rádióhallgató még rövidnadrágban jár.* = Rádióélet. 1938. 9. 6. p.

Az első zsidótörvény (1938. XV. Tc.) 2. §-a szolgáltatta a jogalapot ahhoz, hogy a kormány az időszaki és nem időszaki lapok kiadói, szerkesztői és állandó munkaviszonyban álló munkatársai részére sajtókamarát szervezzen. A 4960/1936 ME. rendelet intézkedett a miniszteri biztos hatásköréről, majd augusztus 28-án megjelent az alaprendelet, amely intézkedett a sajtókamara felállításáról.⁸⁰ A cenzúra részleges visszaállítását már elrendelte az 1938. XVIII. tc. Az 1938. június 15-én életbe lépett új sajtótörvény hatályon kívül helyezte az 1914-es sajtótörvényt. Elrendelte, hogy az időszaki sajtó kivételével minden sajtótermékből a sokszorosítás befejezése után, a terjesztés megkezdése előtt, úgynevezett köteles példányt kell beküldeni az ügyészségre. A kormány a Miniszterelnökség sajtóosztályán keresztül most már formailag is teljhatalomra tett szert a magyar sajtóban.⁸¹

A rádió műsorait továbbra is a Miniszterközi Műsorellenőrző Bizottság ellenőrzi, a kifejezetten külpolitikai témájú adások – a hírek s a külpolitikai helyzetelemzések – az MTI-ből jutottak a Külügyminisztérium Sajtóosztályára. Innen mint ún. „irányított hír” vagy megfelelő összefoglalásba formált „irányított cikk” került egyrészt a kormány félhivatalos lapjaihoz (*Pester Lloyd, Budapesti Hírlap*), másrészt pedig vissza az MTI-hez. Az MTI gondoskodott azután arról, hogy „a rádió az esethez illő beállításban továbbítsa az irányított cikkeknek, ill. a kérdéses külpolitikai eseményekhez való itteni (azaz: külügyminisztériumi) állásfoglalásoknak a lényegét, „egyrészt a rádió útján” a hallgatóknak, „másrészt pedig táviratilag a külföldi hírszolgálati ügynökségeknek is”.⁸²

A rádió műsoraira vonatkoztatva az ellenőrzés, a műsorok jóváhagyása persze figyelembe vette a bel- és külpolitikai körülményeket – olyan műsorokat (javaslatokat) nem is fogadott el, amelyek akár csupán érintőlegesen is a belpolitika gondjaira figyelmeztettek volna, vagy érzékeny, a külpolitikával összefüggő kérdést tárgyalának. A belpolitikát illetően a rádió vezetői nyíltan nem politizáltak. Frazeológiájukban a belpolitika fogalmát leszűkítették a pártpolitika fogalmára, a pártok közötti

⁷⁷ *Milyen lesz a jövő rádióműsora?* = Rádióélet. 1938. 30. sz. 3. p. Többek között erről is szó volt 1938-ban a Nemzetközi Rádióunió lausanne-i ülészakán, ahol a Magyar Rádiót Cs. Szabó László képviselte. A találkozó egyik témája a prózai műsorok fejlődésének útját „A hangképsor”-ban jelöli meg. Tekintsük ezt a meghatározást a mai értelemben ún. összetett műsornak, amelyben a pusztá felolvasást apró zenei illusztrációk, versek, párbeszédek szakítják meg.

Bár egyedi esetről van szó, a kísérlet mindenképpen szót érdemel. Keresztury Dezső műsört készített *Berlini magyarok közt* címmel. A mintegy hatvanperces összeállítást hanglemezre veszik. Az ötlet Kozmától származik. Cs. Szabó javasolta Keresztury-nak, hogy – Kozma szavaival élve – „törödni kellene egy kicsit a külföldi magyarokkal.” Keresztury Dezső, a hiteles tanú így elevenítette fel ezt az érdekes rádiótörténeti emléket: „...számomra óriási vállalkozás volt, hogy ennyire diszparát anyagból műsor készülhetett. Udvariassági beszélgetés hangzott el a magyar nagykövettel, volt egy kis hangverseny-részlet Telmányi közreműködésével, riport 2–3 magyar háziasszonnyal, hogyan főznek, hogyan illeszkednek be, egy kis beszélgetés a Weiss-csárdában, ahol cigány húzta, szóval tényleg keresztmetszetet adott az egész berlini magyar életről és ez a végén úgy kijött, hogy egy óra volt a megszabott műsoridő, amit sikerült betartani.” (Salamon István: *Interjú Keresztury Dezsővel*. Budapest, 1987. április 29. Elhangzott *Az étheren át* című rádióműsorban.)

A hangrögzítés is egyre inkább elterjedt; most már lehetőség volt rá, hogy az írók és más ismert személyiségek hangját megörökítsék. Így a versek is egyre élvezhetőbbek és népszerűbbek lettek. Ma is hallható az a hangfelvétel, melyen Babits Mihály *Esti kérdés* c. versét mondja. Ezt az értékes hangdokumentumot maga Cs. Szabó László vette fel a stúdióban a költővel: „Elárulhatom, hogy én készítettem s úgy tudom, később azt játszották át kereskedelmi hanglemezre is. Gégeműtétje után vettük fel, hogy mentjük, ami menthető a hangból, bármilyen tökéletlenül. Van róla egy fénykép, sálja alatt természetesen tetsző mozdulattal befogja a rákoperáció után nyitva hagyott részt, nehogy sípoljon” – idézi fel a stúdiófelvétel körülményeit. *Kétnyelvűen – kettős hűségben* i. m. 619. p. l. még: *Költő lemezen*. = Rádióélet 1936. 24. sz. 8. p.

⁷⁸ MOL K-613, 3. csomó. Műsorülések jegyzőkönyve. 1938. február 1.

⁷⁹ Cs. Szabó László: *A rádió prózai műsoráról*. = Budapesti Hírlap, 1938. 28. sz. febr. 5. 7. p.

⁸⁰ *Magyarország története. 1919–1945.* Szerk.: Ránki György. Bp., 1976. Akadémiai Kiadó 858. p. (Továbbiakban: *Magyarország története* i. m.)

⁸¹ Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából. Bp., 1975. Kossuth K. 447. p.

⁸² Tanulmányok i. m. Stier 135. p., 47. jegyzet, 146. p.

politikai taktikázás, a mindennapok pártarcainak területére. Ily módon kelthették a pártok felettség látszatát, hirdethették a politikamentesség teóriáját.⁸³

Nyilvánvaló, hogy a rádió „óvakodott” műsorra tűzni az olyan témákat feldolgozó előadásokat, mint pl. a munkanélküliség kérdésével vagy a munkaszolgálatlaltal-munkatáborral foglalkozó előadásokat; helyettük (bár csak a cím ad eligazítást) műsorra tűzik a *Jó munka szép környezetben* címűt. Műsoron maradt Szép Ernő is, noha német nyomásra nagyon erősen kezdték a műsorokból „kiküszöbölni” a zsidókat. Cs. Szabónak nem mindig sikerült megvédenie őket. „Különös módon az ismertséggel, a népszerűséggel fordított arányban állt a veszély. Karinthy Frigyes vagy Szép Ernőt például a bizottság tagjai is igen kedvelték a háború előtt – amíg nem kaptak szigorú utasítást, hogy rossz szemmel vagy tiltó szemmel nézzenek a műsorba javasolt zsidókra” –, emlékezik Cs. Szabó. Ugyanezek a tagok a Miniszterközi Műsorellenőrző Bizottságból – mert Karinthynek és Szép Ernőnek országos híre volt, és mert tudták, hogy zsidó származásúak –, levették munkáikat a műsorról. Cs. Szabó azt is említi, hogy az olyan fiatal írótehetségeket, akiket nem ismertek, „nem tudták, hogy kicsodák”, még jó ideig műsoron hagyták.⁸⁴

A már ismert és a rádióhoz „szokott” előadókon kívül újabbak ülnek a mikrofon elé, hogy verseiket felolvassák, vagy előadásokat tartsanak. Pl. Hegedűs Géza, Vészi Endre, Keszthelyi Zoltán stb. Válotzatlanul nagy számban szerepelnek a műsoron a XIX. századi magyar alkotókról tartott értékelések, és növekedett a régebbi magyar irodalom szerzőiről adott minősítések száma is (pl. Földessy Gyula előadása Mikes Kelemenről vagy Entz Géza: *Kazinczy és a magyar képzőművészet* című műsora). Gyakori és hálás témaválasztás az irodalom és más társművészetek kapcsolódását egy ismert szerző munkásságán keresztül vizsgálni. Az íróportrékat felváltja a Diákfélórak keretén belül – hasonlóan a „Száz könyv” sorozathoz – egy konkrét mű elemzése (pl. Vörösmarty Mihály: *Két szomszédvár*), vagy ugyanebben a sorozatban közvetlenül a tananyaghoz kapcsolódó, a tanulást elősegítő előadás (pl. Kerecsényi Dezső: *Mondd el a tartalmát!*). Egyre több előadás foglalkozik a magyar és a világirodalom kiemelkedő alkotóival, olyanokkal is, akik eddig elvétve, vagy egyáltalán nem kaptak helyet a műsorokban. (Pl. Dukay Márta előadása: *Lenau és a magyar táj*, Pukánszky Béla: *A fiatal Schiller*, Dedinszky Gizella: *A skótok költője Robert Burns*, Passuth László: *Az utolsó renaissance poeta D'Annunzio*, Szobotka Tibor előadása Byronról és Pope-ról stb.) Gyergyai Albert Baudelaire-előadását szemelvények színesítik, csakúgy, mint Hajdu Henrik skandináv lírával foglalkozó értékelését. A külföldi szerzők arányát tekintve a francia és az angol van vezető helyen, ez a nagyobb terjedelmű színjátékok és rádiójátékok műsorra tűzésével is megvározható.

1938. október 27-én Ribbentrop Rómában néhány napos tárgyalás után megegyezik Cianóval a tengelyhatalmak döntőbíráskodásában; megállapodnak abban, hogy Kassa, Ungvár és Munkács Magyarországhoz kerüljön. Az első bécsi döntés kihirdetésére 1938. november 2-án került sor.

1938. szeptember 20-án Cs. Szabó László a Rádió Műsormegállapító Bizottsága ülésén bejelenti, hogy „a legújabb politikai fejlemények miatt már négy aktuális felvidéki tárgyú előadás került változással az elsőhetes műsorba, és további intézkedés fog történni, hogy a következő heti műsorok is átnézessenek ebből a szempontból. Eddig 10 nap alatt 8 aktuális felolvasás hangzott el.”⁸⁵

Ma már csak a megmaradt felolvasópéldányokból deríthető ki, hogy minden előadás után hallható volt-e illusztráció, de a korabeli műsorleírásból és az irodalmi osztály különféle tervezeteiből inkább arra lehet következtetni, hogy a 20–25 perces felolvasások általában irodalomtörténeti értékelésre vagy az alkotó portréjának bemutatására szorítkoztak. 1938 őszén az irodalmi osztály újabb sorozatok és műsортípusok beindítását tervezi. „A keret, a szellem változatlan, de új ötletek frissítik fel a műsört” – mondja az új prózai műsorokról, tervekről Cs. Szabó László.⁸⁶ Az irodalmi pályázattal összekötött előadások klasszikus költőink (Balassi, Csokonai, Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi, Arany) három-három, aránylag kevésbé ismert versét tűzi műsorra, választ várva a hallgatótól arra a kérdésre, hogy melyik költő versei a legszebbek és miért. Ha a hallgató nem ért egyet a választással, maga javasolhat más verseket.

A költői estek sorát kiegészíti és bővíti az a három részből álló sorozat, amely a magyar városokat mutatja be, kelet, közép és nyugat városaira bontva. (Pl. 1938. szeptember 6-án: *Váradtól Brassóig. Erdélyi városok a költészetben*, szeptember 20-án: *Kassától Szabadkáig. Magyar városok a költészetben.*) Az

⁸³ *Tanulmányok* i. m. Stier 139. p.

⁸⁴ Grósz i. m. 133–134. p.

⁸⁵ *Tanulmányok* i. m. Stier 135. p.

⁸⁶ *A prózai műsor újdonságai.* = Rádióélet, 1938. 36. sz. 7. p.

irodalmi osztály további ötletei közt szerepel még különböző uralkodók és uralkodónők költeményeinek műsorra tűzése, valamint az *Olaszország és a világeköltészet* című műsor.

A Németh László által kezdeményezett, magyar tájat bemutató sorozat más tartalommal való megtöltése az az új előadás, amelyben 15 író különféleképpen mutatja be az ország gazdasági, kulturális és szellemi állapotát. Ehhez szorosan kapcsolódnak azok az előadások, amelyek a költészet segítségével, egy-egy alkotó tevékenységének elemzésével ismert magyar városokat mutatnak be. (Pl. Timár Magda: *Debrecen és a költők*, Kardos Albert: *Kölcsey és Debrecen*, Nagy Sándor: *Kazinczy Hunyad megyében* stb. előadásai.) Budapest tizennégy kerületét különböző írók mutatják be, érzékeltetve a kerületek egymástól eltérő hangulatát. (Pl. Sőtér István: *Irodalmi esték a Svábhegyen*.)

A magyar önismeret témaköréhez kapcsolódik a hat magyar művészeti és tudományos mecénás portréját bemutató felolvasás. (Pigler Andor előadása gróf Pálffy Jánosról.) 1938 őszén a Diákfelőrák keretén belül új elképzelés megvalósítására kerül sor. *A híres versek titkai* című előadások klasszikus magyar költők alkotásait elemzik. Érdekes megfigyelni, hogy Cs. Szabó László, aki olyan nagy hangsúlyt helyez a költészet jelenlétére a rádióban, nemcsak újabb előadások során ismerteti meg hallgatóit az értékes alkotásokkal, hanem bővíti a versműsorok tematikáját is. A költők által felolvasott művek mellett egyre gyakoribb az ún. tematikus versösszeállítás, amely témakörhöz kapcsolódóan több szerző alkotásaiból nyújt válogatást. (Pl. *Versék a Dunáról*, *Versék az anyáról*, *Magyar költők szüretén* stb.) A magyar költészet történetének feltárására, bemutatására vállalkozik Illyés Gyula *A magyar vers története* című többrészes sorozatában. Értékelő bevezetőjét szemelvényekkel teszi teljessé.

Az 1939 tavaszáig, részben őszeig elhúzódó „csehszlovák krízis” második szakaszában a Magyar Rádió is bizonyos szerephez jutott a kormány politikájában.⁸⁷ *A Rádióélet* című lap csehszlovákiai terjesztésével kapcsolatban írja Kozma Miklós Darányi Kálmánnak: „Igazán nagy örömöm van abban, hogy a Rádióélet, mely a mi kiadásunkban jelenik meg, bejutott Csehszlovákiába. Azt hiszem, ez az első lap, amely ha politikamentesen is, de jó irányú és bejutott oda... irodalmi és történelmi szempontból igen fontos szerepet fog betölteni a Felvidéken.”⁸⁸ Az irodalmi műsorokban és a sorozatokban egyaránt vezető szerepet kap a felvidéki események feldolgozása, de a műsorszerkesztés által kitűzött feladatokat tartalmazza.

Csakúgy, mint a sajtópolitikában, 1939-ben még nem jellemző az egyértelmű németbarátság. A honvédelmi miniszter és a belügyminiszter megbízottjai határozottan figyelmeztetik a rádió vezetőségét „a német műsorszámok túlzott sűrítésének elkerülésére, illetve a német műsorszámok megfelelő más műsorszámok között való egyenletes szétosztására.”⁸⁹ Megfigyelhető, hogy 1939 áprilisában a német irodalmat 40, szeptemberben 25 perc jelentette, decemberben német szerzőtől nem sugároztak. Ezt az „egyensúlyozó” politikát szolgálta az 1939. augusztus 16-án beindított új adás, *Londoni levelek* címmel. „A magyar rádió készséggel tette magáévá a cselelőadások gondolatát, és úgy határozott, hogy egyelőre kéthetenként egyszer közvetít Londonból, a közbeeső hetekben pedig a magyar rádió ad irodalommal, népzenevel, népművészettel is foglalkozó színes, tarka és változatos beszámolókat az angol rádió hallgatóinak a mi életünk folyásáról” – írja a hírről a *Rádióélet*. A kapcsolat fontosságát bizonyítja az is, hogy „mérőföldkő a magyar rádió azon útján, amelyen a népek kölcsönös megértése, kulturális kapcsolatai kimélyítése felé haladt mindig a múltban, és halad a jelenben is.”⁹⁰

1938–39-ben a változó politikai helyzet miatt szinte minden délelőtt tartottak műsorrevideáló értekezletet, amelyen a műsorigazgató által szükségesnek és időszerűnek vélt változtatásokat beszéltek meg. Később ezek a gyors változtatások rutinmunkává lettek.⁹¹ 1939-ben Schell Gyulát nevezték ki műsorigazgatónak, később őt K. Halász Gyula váltotta fel. Az alosztályok által készített műsorjavaslatokat s az összeállítást a műsorülés határozatai alapján a műsorigazgató végezte. Lényegében Schell Gyula elképzelései, terveit nem jelentettek újabb változást a már kialakított műsorpolitikában. Vallja, hogy az élettempó megkövetelte „rohanó világban a rövidebb időtartamú műsorszámok számíthatnak nagyobb sikerre”, de nem követhető a franciák 15–30 perces, vagy

⁸⁷ Tanulmányok i. m. Szász Zoltán: *A Magyar Rádió a második világháborúban. (1939–1944.)* (Továbbiakban: Tanulmányok i. m. Szász)

⁸⁸ *Tanulmányok* i. m. Stier 134. p., 43. jegyzet, 145. p.

⁸⁹ *Tanulmányok* i. m. Szász 153. p., 10. jegyzet, 195. p.

⁹⁰ *Rendszeres angol–magyar műsorcsere indul. Londoni levél a budapesti, Magyarországról szóló előadások az angol rádióban.* = *Rádióélet*, 1939. 33. sz. 6. p.

⁹¹ *Tanulmányok* i. m. Szász 163. p., jegyzet, 197. p.

éppen az amerikaiak 5–10 perces műsorbeosztása. Schell a Cs. Szabó-i gondolatot ismétli a próza műsorok tagolásakor, miszerint a cél továbbra is a magyar múlt és a jelen „ügyes és élvezetes formában való megismertetése”.

A rádióra írt hangjáték változatlanul hiányzik, csakúgy, mint a humor, mely szerinte a műfaj „hiányában” keresendő. Ennek pótlására felelevenítik az ún. (régében már műsoron szerepelt) *Tarka esteket*, villámtréfákkal kiegészítve.⁹² 1939-ben még gyakran találkozzunk a műsorokban Radnóti Miklós, Vas István, Devecseri Gábor előadásaival, de 1938 decemberében a Műsormegállapító Bizottság úgy határozott, hogy amíg az új zsidótörvényt el nem fogadják, addig azokat, akikről biztosan tudni, hogy „nem árják”, nem szerepeltetik, „nem tűz a rádió műsorára olyan előadást, zeneszámot, színdarabot stb. sem, amelyről biztosan tudja, hogy szerzője nem keresztény.” 1939 januárjában kartertékokra rávezetik az ilyen jellegű információkat, februárban pedig előírják, hogy a fordítók, átdolgozók ugyancsak „árják” legyenek. A rádió igazgatósága utasításban adta ki, hogy minden ismeretlen személy adatait a Belügyminisztériumban ellenőrizni kell. 1940 nyaráig nagyjából megtörtént a „zsidótlánítás”, ez azonban a műsor-összeállításnál távolról sem volt, mert nem lehetett következetes.⁹³

Kozma Miklós 1940. július 3-án Teleki Pálhoz írt levelében arról ír többek között, hogy a „próza műsorokban általában nürnbergi alapon állunk, tehát szigorúbbak vagyunk, mint az érvényben levő zsidótörvény.” A szépirodalmi felolvasások túlnyomó részét országos hírók tartják, ezért származásuk ismert. Kozma megemlíti, hogy „végre” lemondtak Földi Mihály, Mohácsi Jenő, Náday Pál, Radó Antal, Siklós Albert, Szép Ernő és Török Sándor szerepeltetéséről. Hazai híres zsidó előadóművészeket „általában ma már nem kérünk fel, szereplésük a törvényes arányszám alatt van.” Kozma levele végén belátja, hogy a zeneirodalomban, de más területen sem lehet faji alapon szelektálni a kultúrát, „mert külföldre ellenségeink felé ezzel a magyar kultúra legsebezhetőbb pontját tárjuk fel.”⁹⁴

Az Irodalmi Osztály tevékenységi körébe nemcsak az irodalmi műsorok szerkesztése, azok műsorra tűzése tartozott, hanem más, adásra szánt műsorok (*Honvédműsor*, *Leventeféltóra* stb.) stilisztikai javítása, előadhatóvá tétele is. A zsidótörvények bevezetése, az egyre erősödő szélsőjobboldali nyomás miatt megnehezült az Irodalmi Osztály munkája is, több ponton veszélyeztetve ezzel Cs. Szabó László elképzeléseit. Olyan értékes alkotók kerültek válságos helyzetbe, mint pl. Radnóti Miklós, Vas István, Devecseri Gábor, Zelk Zoltán, Szép Ernő. Cs. Szabó személyes jó barátairól, kortársairól van szó, igyekezett hát minden tőle telhetőt megtenni munkatársai segítségével; elsősorban Ortutay Gyulára, a helyettesére és Örley István lektorra számított. Radnóti Miklós, aki nemcsak verseit olvasta fel a rádióban, hanem a Diákfélórák műsoraiban is több előadással szerepelt, 1939. október 30-án naplójában többek között ezt írja: „Hiányzanak a rádió diákfélórái. Nemcsak a pénz hiányzik, az is, nagyon; de a tudatok hiányzik. Némileg elégtétel volt. Nem hagynak tanítani s íme, most negyven gyerek helyett tízezreket tanítok, – gondoltam magamban. Most ez sincsen már.”⁹⁵

Az a Miniszterközi Műsorellenőrző Bizottság, amely Hlatky segítségével bizonyos döntéseket elnézett, a háborútól kezdve szigorúbban nézte át a műsort. Cs. Szabó erre így emlékezik: Hlatky „utódai már nem értettek a csízióhoz, kapkodtak, bejédtek, könnyen meghátráltak. Rosszabb lett a légkör is; különösen a keleti front beroppanása után a megriadt társaság aggodalmaskodva szűrözte végig a készülő műsorokat. Az a groteszk helyzet állt elő, hogy a rádióhallgatók országosan ismert kedvencei, Karinthy Frigyes és Szép Ernő hamarabb tűntek el végleg a műsorról, mint a fiatal, ismeretlen zsidók.”⁹⁶

A „furfang és képmutatás” több változatát is alkalmazni kényszerülő Cs. Szabó a bizottság előtt időlegesen műsorra segítette pl. Zelk Zoltánt és Hunyady Sándort is. Visszaemlékezésekből is tudjuk, és ő maga is többször említi, hogy a zsidó származású írókat végső segítségként névtelen fordításokkal bízta meg. Igyekezett, amely szavai szerint „individuális” volt, se az intézményen belülről, se kívülről nem kapott segítséget. Mégis a Külügyminisztériumtól egy váratlan támoga-

⁹² *Négyszemközt a műsorigazgatóval.* = Rádióélet, 1939. 32. sz. 5–6. p.

⁹³ *Tanulmányok* i. m. Szász 174. p., 69. jegyzet, 198. p.

⁹⁴ /Közli/ Pelle János: *A sötétség éveiből. II.* Kozma Miklós feljegyzése Teleki Pálhoz. /1940. július./ = *Kritika*, 1982. 7. sz. 16–17. p.

⁹⁵ Radnóti Miklós: *Napló* Bp., 1989. Magvető Könyvkiadó 79. p. (Továbbiakban: Radnóti Miklós: *Napló* i. m.)

⁹⁶ *Kétnyelvűen – kettős hűségben* i. m. 621. p.

tás segítette tervének végrehajtását: „Amikor egyre sötétebb lett a helyzet, egyre jobban kezdett aggódní a hivatalos Magyarország is, hogy ennek rossz vége lesz. Alibit gyűjtöttek tehát maguknak, felmentő bizonyítékokat, mondjuk a nyugati szövetségesek számára, hogy amikor majd sor kerül a béketárgyalásra, be tudják bizonyítani, hogy a magyarok – legalábbis kulturálisan – soha nem álltak hadban sem Franciaországgal, sem az Egyesült Államokkal, sem Angliával [...] Nyugat felé néztek a Külügyminisztériumban és megsúgták a Rádióknak, és a Rádió megsúgta nekem, hogy tetszésem szerinti számban tűzhetek ki francia, amerikai, angol költőket és prózaírókat, élőket, holtakat, főleg Budapest II. műsorán. Ez nekem kapóra jött, mert lehetővé tette, hogy amikor munkatáborok voltak, és persze végképp ki voltak szorítva a zsidók a Magyar Rádió műsorából, mi mindig tudtunk pénzt juttatni olyan embereknek, akik már mindenüket elvesztették, és hajszoltak voltak vagy kelepcebe kerültek. Még mindig meglehetett az a jó érzésünk, hogy ha nem is kötelet, de legalább egy-egy szalmazsálat tudunk nyújtani a rászorulóknak.”⁹⁷

Cs. Szabó ebben az időben írta *Három költő* címmel Byronról, Shelley-ről és Keatsről szóló könyvét. Az antológia fordításait a fordítók beleegyezésével szétszórta tűzte műsorra, bízza abban, ha a háborúnak vége lesz, úgylis kiderül az igazság: „megjelenik az átköltők neve”.⁹⁸ Radnóti Miklós műfordításai között megtalálhatók azok a versek, amelyek Cs. Szabó felkérésére készültek. A kevés dokumentum közt (Vas István visszaemlékezését kivéve) maga Radnóti Miklós erősíti meg Cs. Szabó emlékezését az 1942. január 26-án írt naplőbejegyzésében. „Közben Halász Gábornak egy Ben Jonson részletet fordítottam a Volpone-ból, élveztem, sikerült is. Cs. Szabónak egy La Fontaine-t, Bajor Gizi mondja majd a Rádióban. Ez is sikerült s közben megszerettem La Fontaine-t is. Már nem tartom »francia rögeszmének.«”⁹⁹

A műfordítások pártolását nem csupán ennek a „kivételes” és nehéz időszaknak kell tulajdonítani, hiszen korábban már Kosztolányi Dezső is fordított a rádióknak, később Szabó Lőrinc, Kálnoky László is kapott Cs. Szabó Lászlótól felkérést. Cs. Szabó László 1938 augusztusában javaslatot tesz egy József Attila verseiből összeállítandó műsorra. A Műsormegállapító Bizottság „elvi hozzájárulását adja [...] de szükségesnek látja, hogy az előadást egy olyan bevezető előzze meg, mely magyar-
zatokkal mutat rá az elhunyt költő magyar és nemzeti irányú lelkületére és munkájára.”¹⁰⁰

Az irodalmi műsoroktól jelentős alkotók hiányoznak; sokuk a zsidótörvények miatt nem vállalhattott nyilvános szereplést, másrészt a *Nyugat*-nemzedék nem egy tagja ebben az időben hunyt el. Cs. Szabó nem szerepeltethette a baloldali írókat sem teljes létszámmal, de később látni, hogy „keserves diplomáciájának” köszönhetően a világháború első éveiben sokszor szerepelt Illyés Gyula, Erdei Ferenc s a népi írók nagy része. Köztük azok is hangot kapnak, akiket a jobboldali sajtó nemkívánatosnak minősít.¹⁰¹

Látható, hogy pl. a Diákfelőrák adásaiban az irodalmi előadások meglehetősen visszaszorultak. A felolvasások többsége más sorozatokban kap helyet (Közművelődési előadás-sorozat), s nem a korábban már „bevált” és megszokott értékes alkotókkal.

A konzervatív és kevésbé jelentős írókat kiiktatni a műsorból nem lehet, de Cs. Szabó szerepelteti a fiatalabb nemzedéket is, és azokat az „árja” alkotókat, akik nincsenek akadályoztatva a fennálló törvények, rendelkezések által. 1940 januárjában pl. Thurzó Gábor tart előadást (*Egy város eltűnik*), Sőtér István E.T.A. Hoffmannról (*Kisértetek és tündérvilág*) beszél. Ottlik Géza és Tersánszky Józsi Jenő, Illés Endre többször olvassa fel elbeszéléseit, műsoron marad irodalmi és kultúrtörténeti előadásaival Kerecsényi Dezső (*Olvassunk együtt*), Keresztury irodalmi összeállításának bevezetőjét mondja (*Nagyapánk Balatonja*), Illyés Gyula (*Mátyás a nép ajkán*), Hoffmann Edit (*Mátyás és a művészet*), Ortutay Gyula (*Székelyp népmesék*), Kozocsa Sándor (Tíz magyar szellemi életéből), Örléy István bevezetője (*Szép magyar novellák* sorozat).

Csökken viszont a klasszikus magyar alkotók szerepeltetése, itt csupán Katona József, Ady Endre, Petőfi Sándor, Vörösmarty Mihály műveivel találkozhatunk, s a róluk szóló irodalmi ismertetések száma is bizonyos visszaesést mutat, helyet adva inkább a világirodalom nagy alkotói elemzésének. Ebben a kategóriában a következők szerepeltek: Garzó Miklós (*Euripides, a görög felvilágosodás költője*),

⁹⁷ Grósz i. m. 134. p.

⁹⁸ *Kétnyelvűen – kettős hűségben* i. m. 621. p.

⁹⁹ Radnóti Miklós: *Napló* i. m. 203. p.

¹⁰⁰ MOL K-613, 9. t. A Rádió Műsormegállapító Bizottságának jegyzőkönyve. 1939. november 14.

¹⁰¹ Szabó Miklós i. m. 25. p.

Dénes Tibor (*Száműzöttek, ha találkoznak. Victor Hugóról és Beöthy Ödönrről*), Baróti Dezső (*Gerald de Nerval*), Sándor Géza (*Angol költő francia szemmel*).

Nyilvánvaló, hogy a világirodalom nagy alkotásainak műsorra tűzése, ill. azok elemzése is egyfajta politikai hozzáállást jelent az adott viszonyok közt. Cs. Szabó maga írja *Siker: a világirodalom* című cikkében (1939), hogy a rádió, amely kényszerűségből „harci és honvédelmi eszköz”, ugyanakkor a műveltség fellegvára is, s ez azt jelenti, hogy a háború alatt kénytelen átvenni a könyvek és a folyóiratok békés hivatását. S hogy az irodalom ilyen körülmények között mennyi és milyen helyet foglalhat el a műsoron, arról ez a véleménye: „Mikor a többi rádióhoz hasonlóan a magyar műsor szintén kibővült a honvédelmi, külpolitikai, idegen nyelvű stb. adással, a fennmaradó időt megnőtt igénnyel használtuk fel. Kevesünk maradt, jól akartunk vele gazdálkodni; a felduzzadt időszerepüket időtlen értékekkel ellensúlyoztuk. Ma már bevallhatom, hogy némi aggodalommal. A hatás nem volt egész váratlan, de minden várakozást felülmúlt. A világirodalom robbanó sikert aratott. [...] Helyszíni közvetítést adtunk egy klasszikus szomorújáték próbájáról. Országos sikere volt. Erato és Melpomené címen – már a cím is félelmes! – halhatatlan versekre írt halhatatlan dalokat sugároztunk, eredeti (német, francia és magyar) szöveggel. Elutasítást és biztatást vártunk. Csak biztatást kaptunk. Két szívszorító külpolitikai hír közt a magyar hallgató sikerre vitte a világirodalmat. Egyébként ugyanez történt legutóbb Racine-nal. Születése háromszázadik évfordulóján váratlanul fölfedezték Magyarországon.”¹⁰²

A külföldi szerzők 1940-ben pl. havonta átlag 200 perces idővel szerepelnek a műsoron. Ezt nem tekinthetjük soknak, hiszen a rövidebb terjedelmű versek és írások mellett a nagyobb időtartamú drámák is benne foglaltatnak, de 1944 végéig is (!) – sikerült a francia, olasz, görög, orosz, bolgár, svájci, finn, japán, angol, amerikai, portugál, spanyol szerzőket műsoron tartani.

Ez azt is jelenti, hogy az európai irodalmat a rádió műsorán nemcsak az angol, francia, német szerzők jelentik. (Íme néhány azon klasszikus és modern külföldi szerzők sorából, akik ebben az időben adáson voltak: Paul Gerdely (*Szeretni*), Jens Locker (*Szüllők lázadása*), Sardou (*A szókimondó asszonyosság*, rend.: Kiszely Gyula), Villon (versek, ford.: Szabó Lőrinc), Horatius (versek), Goethe (versek), Rostand (*Cyrano de Bergerac*), hanem látnivaló, hogy Cs. Szabó László javaslatának enged a Miniszterközi Ellenőrző Bizottság, amikor az 1942. február 9-én megtartott osztályvezetői értekezleten az osztályvezető ismerteti azokat a spanyol, portugál szerzőket, akiknek a műveiből jó néhány adásra is kerül.¹⁰³

Az egyes prózai műsorok témaválasztását feltétlenül befolyásolta az adott politikai helyzet. 1940. július 2-án Kozma Miklós utasítja a rádiót, hogy „a műsört fokozatosan mind irodalmi, mind zenei szempontból a legrövidebb időn belül állítsák át a legfőbb vonatkozásban erdélyire.”¹⁰⁴ 1940 szeptemberében a prózai műsor nagy hányadát az Erdéllyel kapcsolatos témakörök teszik ki. Ez azt is jelentette, hogy néhány hónapra előre tervezett műsorprogramban az aktuális eseményekhez igazodva, mint Cs. Szabó László mondja: „jóval Erdély visszatérése előtt, a prózai műsorszámok jórészt erdélyi tárgyú előadások tették ki.” Az előadásokon kívül sor került pl. Kalotaszeg vidékéről, a Házsongárdi temetőből és Kolozsvárról helyszíni közvetítésekre is.¹⁰⁵ Cs. Szabó László „szellemi városképeket” tervez. A korábban elhangzott firenzei és kolozsvári adásokban is, megfogalmazása szerint, „A város lelkét próbáltuk megfogni. Köveken és embereken túl az építő szellemet kerestük”, a helyszíni közvetítés adta lehetőségeket kihasználva „intézményeket, intézeteket” szólaltattak meg. A januárra tervezett kolozsvári nap keretén belül erdélyi írókkal és előadóművészekkel beszélgetnek.¹⁰⁶

A műsorstatistikákból egyértelműen kiolvasható, hogy megnövekedett a novellák sugárzásának aránya. Ez a folyamat, amely 1939-től kezdődik, havonta átlag kb. 200 percet jelent az összműsoridőből. Ennek oka két új sorozat beindítása volt. Cs. Szabó László 1938-as nyilatkozatában megemlíti, hogy a rádió *Novella-dekameron* címmel új sorozatot indít, amely „A világirodalom remekeinek megismertetését szolgálja ötven német, francia, angol, olasz, spanyol, skandináv és orosz”

¹⁰² Cs. Szabó László: *Siker: a világirodalom*. = Rádióélet, 1939. 51. sz. 11. p.

¹⁰³ MOL K-613, 3. csomó. Feljegyzés az 1942. február 9-i osztályvezetői értekezletről.

¹⁰⁴ *Tanulmányok* i. m. Szász 172. p., 60. jegyzet, 198. p.

¹⁰⁵ *A magyar rádió vezérkara az új évadról*. = Rádióélet, 1940. 40. sz. 4-5. p.

¹⁰⁶ (n. e.): Cs. Szabó László, *a kitűnő író erdélyi szellemi városképeket tervez a rádióban*. = Keleti Újság, 1940. 286. sz. dec. 13. 4. p.

elbeszélése bemutatásával.¹⁰⁷ Ez a program 1939-ben nem jött létre, később 1943-ban *A világirodalom gyöngyei* címen valósul majd meg. Valószínű, hogy a fenti műsorsorozat is, csakúgy, mint az 1940-ben induló *Szép magyar novellák* című, Örley István¹⁰⁸ kezdeményezésére és az ő szerkesztésében került adásra. Örley maga ír ún. beharangozó cikket a *Rádióélet*be új sorozata elé. „A múltban és jelenben nemegyszer fölmerült a vád: még műveltebb közönségünk is inkább csak iskolai olvasmányaiból ismeri a magyar klasszikusokat... A helyzet ezen a téren az utóbbi időben feltétlen javult. Alig vitatható, hogy a magyar olvasóközönség nagyobb tömegeiből, legalábbis egyelőre, még hiányzik a hagyományos és állandó, mélyen gyökerező irodalmi köztudat.”

Örley fenti megállapításai figyelemre méltóak abból a szempontból is, hogy míg Cs. Szabó szinté kizárólag a magyar lírában látta a nemzeti hagyomány fő erejét, Örley összetettebben vizsgálta a magyar irodalom jelenlétét a rádióban. Az ismert jelentős alkotók (Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Ambrus Zoltán, Kaffka Margit, Krúdy Gyula, Kosztolányi Dezső, Móra Ferenc, Surányi Miklós, Tormay Cecil) alkotásai mellett „a magyar prózában vannak oly jobban vagy kevésbé rejtett mesterrei, kik életükben, sőt haláluk után is, különböző nem szerencsés körülmények összejátszása folytán talán csak egy bennfentes körben találtak teljes méltatásra” – írja Örley. Ezek közül Cholnoky Viktor, Cholnoky László, Csáth Géza, Török Gyula, Lovik Károly, Bársony István, Rákosi Viktor, Szini Gyula, Tömörkény István, Tóth Béla és a prózaíró Ady Endre egy-egy novellája kap helyet a sorozatban.¹⁰⁹ A kezdeményezést a *Rádió Újság* kritikusa is üdvözlö: „Szeptember végén a címe annak a hangulatképnek, melyet Örley István állított össze és írt hozzá bevezető és összekötő szöveget. Mindjárt az elején kiderült, hogy felalatta a szeptembert.”¹¹⁰

A tematikus összeállításokban továbbra is vezető szerepet kap a vers (neves színészek tolmácsolásában), a bevezető és összekötő szöveget maga a szerkesztő mondja el. A háborús viszonyok és Magyarország hadba lépése a rádió életében, szervezetében és működésében nem hoztak látványos fordulatot. A műsorkészítés és műsorellenőrzés struktúrája biztosította a kormány befolyásának teljes érvényesülését, a megmaradt önállóság viszont segítette a rádió közvéleményében még meglévő hitelének lehető fenntartását.

1941. június 22-én megkezdődött a Szovjetunió elleni háború, ettől a naptól a Bp. II. műsora ismét szünetelt. Elszaporodtak a katonai tudósítások, a harctéri közvetítések. De a Cs. Szabó László által fogalmazott s naponta beolvasott „fohász” egyetlen szava sem beszélt a győzelemről: úgy kellett pótlólag megtoldani. A Műsormegállapító Bizottság jegyzőkönyvébe 1941. július 29-én ezt írták: „A főváros jóformán tudomást sem vesz arról, hogy csapataink az ellenséggel állnak szembe és ezt a közönyt átveszik a lapok, úgy a fővárosban, mint vidéken. A felolvasott kéthetes műsorban semmilyen formában nem történt megemlékezés a háborúról, amelynek küzdelmeiben pedig honvédcsoportainak derekasan kiveszik részüket. Szükséges, hogy a háborús eseményekről a rádió műsoraiban megfelelő formában többször is megemlékezzen.”¹¹¹ Érzékelhető, hogy a politikai és történelmi műsorok ugyan növekedtek az előző évekhez viszonyítva (havonta átlag 300, ill. 200 perc), de ez a szám korántsem tekinthető olyan magasnak, mint az elkövetkező években, amikor is műsorra kerülnek az ún. Honvéd-kívánsághangversenyek, vagy a *Honvédeink üzennek*. Ennek ellenére az irodalmi műsorok arányszáma számottevően nem növekedett, noha a rádió új vezető-igazgatója, Frigyesy János, a politikai helyzetre célozva megemlíti, hogy a „rádió tudatában van annak, hogy különösen ma, elsőrendű feladata a nagy nemzeti célok szolgálata, de a követelményeknek az érdekeltekkel való teljes egyetértésben bizonyos határt kell szabni, különben ezek a műsorszámok komolyan veszélyeztetnék a rádió szórakoztató jellegét.”¹¹²

Frigyesy, úgy látszik, igyekszik megőrizni a rádió „politikamentességét”, fenntartva a szórakoztató jellegét a műsorokban, de nyilván tekintettel a háborús viszonyokra, s a minisztériumok által megszabott kötelező adások miatt is „a műsortervekben több zenei és kevesebb prózai műsorszám

¹⁰⁷ *A prózai műsor újdonságai*. = *Rádióélet*, 1938. 36. sz. 7. p.

¹⁰⁸ Örley István, a rádió lektora Ottlik Géza személyes jó barátja, kitűnő novellista, a *Magyar Csillag* segédszerkesztője volt.

¹⁰⁹ Örley István: *Szép magyar novellák*. = *Rádióélet*, 1940. 15. sz. 9. p.

¹¹⁰ A 13. sz. fejhallgató: *Elhangzott*. = *Rádió Újság*, 1939. 41. sz. 13. p.

¹¹¹ *Tanulmányok* i. m. Szász 183. p., 90. jegyzet, 199. p.

¹¹² *A rádió új vezető igazgatójának tervei*. = *Rádióélet*, 1941. 44. sz. 4. p.

szerepel.” Az 1940 októberében bevezetett kéziratzárlatot továbbra is fenntartják, a napi 7–8 felolvasás helyett 3–4 kerül műsorra. Ez magával vonja a műsoridő csökkenését is, így a 30 percnyi előadások 25 percesek lesznek. Mint Cs. Szabó mondja: „a heti 3 Diákfélóra helyett legfeljebb csak egyet adhatunk.”¹¹³ (1942 májusában három, novemberben két Diákfélóra szerepelt műsoron.) A Frigyesy által ismertetett tervekben szerepel többek között, hogy szoros együttműködést kell fenntartani „a m. kir. Honvédségilletékes szerveivel”, segédkezet nyújtva minden olyan műsorszámhoz, „mely mindnyájunk drága kincsét, a hadsereg érdekeit szolgálja.”¹¹⁴ Nyilvánvaló, hogy azokról az irodalmi műsorokról van szó, amelyek *Magyar toll a magyar kardért* címmel jelentősebb irodalmi csoportok „időszerűen lelkesítő és túlnyomóan katonatárgyú szépirodalmi műveit mutatták be”.

A rádió már 1938-ban ismertet egy olyan új műsorsorozatot, amely „a magyar katonai szellem ápolását és fejlesztését szolgálja a legkiemelkedőbb magyar írók katonai tárgyú elbeszéléseinek felvonalatásával Jókaitól Zilahyig.” Nem véletlen, hogy 1942-ben rendszeressé válik a sorozat. 1942. március 14-én *Kard és lant* címmel A Vitézi Rend Zrínyi csoportjának irodalmi estjét közvetítik a Magyar Művelődés Házából. A *Magyar toll a magyar kardért* sorozatban műsorra kerül a Petőfi Társaság irodalmi estje, A Soproni Frankenburg Irodalmi Kör estje, a Szolnoki Verseygy Ferenc Irodalmi Kör összeállítása. A többek közt Gyallay Domokos, Bárd Miklós, Somogyváry Gyula, Gyóni Géza által írt műveket neves színészek adták elő. Az Antal István vezette Nemzetvédelmi Propaganda Minisztérium kezdeményezésére 1942 szeptemberében indították útjára az *Őszinte beszéd* c. sorozatot, amelyben munkásemberek, parasztok, tanítók, tanítónők szóltak a rádióhallgatókhoz mindennapi bajaikról, háborús gondokat, életük nehézségeit tárták fel. Az egyértelműen „felülről” irányított (írt?) előadásokat nyomtatásban is megjelentették, hangsúlyozva, „hogy megismerjük egymást minél jobban, mert csak így, egymás megismerésével juthatunk el egymás megértéséhez.”¹¹⁵

Kozma Miklós 1941-ben elhunyt, utóda Náray Antal lett, aki Magyarországon német megszállása – 1944. március 19. – után német nyomásra és követelésre távozott az MTI és a rádió elnöki posztjáról. A Kállay-féle politika különös fontosságot tulajdonított a sajtónak és a rádióknak. Ennek az irányításában fontos szerepet kapott Ullein-Reviczky Antal és utóda, Bede István sajtófőnök. Ullein-Reviczky egyik kezdeményezője volt annak, hogy a magyar diplomácia a hivatalos tengelybarátság leple alatt illegális kapcsolatokat létesítsen a nyugati nagyhatalmakkal, majd titkos tárgyalásokat folytasson. Hozzá, a külügyi sajtófőnökhöz tartozott a belföldi, valamint a külföldi napisajtó informálása, híryanaggal való ellátása és ellenőrzése is. A budapesti és vidéki napilapok híreiről a Magyar Távirati Iroda gondoskodott. A rádió hírszolgálatát a sajtóosztály az MTI-híryanagon keresztül közvetve befolyásolta, a rádió által ellenőrzött külföldi híryanagot a sajtófőnökhöz továbbította. A hírek összeállításánál nagyobb súlyt kaptak a szövetségesekre vonatkozó információk.

Műsoron maradtak a szovjetellenes előadások, de számuk csökkent. Néhány népi író is tarthatott előadást, mint Cs. Szabó mondja: „1943–44 az az időszak, amikor az uralkodó osztály selejtes tagjai, a buta része is kezdett rájönni, hogy ez a vég kezdete, ezt a háborút a németek elvesztették. Ez arra indította őket, hogy csínján bánjanak a népi írókkal”.¹¹⁶ Cs. Szabó azonnal műsorra is tűzi őket. A Kállay-kormány az értelmiség hangadó köreivel kereste a kapcsolatot, a lillafüredi írótalálkozót ők kezdeményezték. 1942-ben *Magyar költők szépprózája* címmel Németh László tart többrészes előadás-sorozatot, melyben többek között Arany János, Vajda János és Reviczky Gyula szépirodalmi munkásságáról beszél. Ugyancsak előadásra kerül Németh László néhány novellája (pl. 1942. szeptember 16-án a *Kati beszélmi kezd*), hallható Illyés Gyula számos verse és novellái közül is jó néhány.

Ugyanebben az évben Cs. Szabó László kijelenti, hogy „a külső munkatársak nagy általánosságban eleinte mindent elkövetnek, hogy a legjobbat adják, azután egy-két elfogadott műsorszám után ellanyhul igyekezetük. Tisztelet a kivételnek...” Valószínűleg azokról az írókról és „kintről” a rádióra rákényszerített szerzőkről van szó, akik miatt az „elfogadott jó ötlet kidolgozása után régi munkatársaknál is csalódás éri a Rádiót”.¹¹⁷ Két irodalomtörténeti sorozat kerül adásra. Az egyik, a Fábíán István által írt és felolvasott *Élő írók – új gondolatok* című, a másik a magyar irodalom történe-

¹¹³ *A csökkentett műsor, vagy hogyan birkózik az idővel a Stúdió?* = Rádió Újság, 1940. 42. sz. 7. p.

¹¹⁴ *A rádió új vezető igazgatójának tervei.* = Rádióélet, 1941. 44. sz. 4. p.

¹¹⁵ A Magyar Rádió *Őszinte beszéd* sorozatában elhangzott előadások 1942. szeptember 20. – 1943. január 24-ig. Bp. 1943. 115. p.

¹¹⁶ Szabó Miklós i. m. 25–26. p.

¹¹⁷ MOL K-613, 3 csomó. 8. t. Feljegyzés. 1942. VI. 15.

tét – elsősorban műfaji összefüggésben – tárgyaló *A magyar irodalom regénye*. Utóbbinak Juhász Géza a szerzője. A két sorozatról közelebbi adat nincs, de valószínűsíthető, hogy a korábban abbamaradt, a *Nyugat* nemzedéke által írt és összeállított irodalomtörténeti előadások folytatásának, „pótlásának” szánták őket.

Az 1943. áprilisi statisztika alapján nyolc elbeszélés hangzott el Laczkó Géza, Farkas Zoltán, Boccaccio, Regős Ferenc, Sir Thomas Malory, Sárközy Lajos, Ormos Gerő, Lazarillo de Tormes műveiből. Annak ellenére, hogy a Budapest II. műsorával együtt ez a szám „alacsony” mondható, és „a szerzők merész összeválogatása sem a legszerencsésebb”, adott viszonyok között nyilván nem lehetett kihagyni a műsorból Ormos Gerőt, Sárközy Lajost, Somlay Károlyt, Móricz Pált stb.¹¹⁸, mert csak így lehetett műsorra tűzni azokat a világirodalmi klasszikusokat is, akik a *Világirodalom gyöngyei* című sorozatban adásra kerültek. Ebben a sorozatban hangzott el többek között J. Addison műve (*Mirza látomása*) Lazarillo és a vak (*Goethe*), Till Eulenspiegel a tudósok között... Ezenkívül számos verses összeállítás, versműsor is adásra került angol, francia költőktől (1942. július 3. *Három francia költő. Baudelaire, Rimbaud, Verlaine*). Az angol, francia, olasz szerzők alkotásai nemcsak az említett sorozatokban kaptak helyet, hanem bizonyos évfordulók adta alkalmak során is megemlékeztek a világirodalom jelentős alkotóiról, más műsorokban felolvasásokat tartottak róluk (pl. Maller Sándor: *Shakespeare-mozaik, Az angyali költő. Emlékezés Shelley születésének 150. évfordulójára alkalmából*). A műsort Halász Gábor állította össze). 1944 végéig műsoron vannak a klasszikus versek, ha nem is olyan nagy arányban, mint a háború előtt, de pl. az 1944-ben *Hosszú évek* című versműsor is bizonyítja, hogy a kb. 10 perces adásokban olyan poétáktól hallhattak költeményeket, mint pl. Paul Valéry, Baudelaire stb. (Ebben az időszakban több új műsorsorozat is el lehetett indítani. A korlátozott műsoridő, a Bp. II. időleges szüneteltetése dacára képesek voltak újítani.)

A rádió irodalompolitikájában elvként megfogalmazott önismeret hangsúlyozása egy új műsorsorozat kapcsán találkozik Cs. Szabó korábbi elképzelésével, miszerint az irodalmi műsorok fő feladata, hogy összehozza a magyar irodalom minden „áramlatát”. Ezt igyekszik megvalósítani az *Ahol gyermek voltam* című új program is. A mintegy húszperces adásokban ifjúkori élményeiről beszélt pl. Zilahy Lajos, Németh László, Illés Endre, Jankovich Ferenc, Révay József, Takáts Gyula, Csuka Zoltán.

A közönséggel való kapcsolattartás egyik formája a *Rádió a rádióról* című sorozat volt. A sorozat népszerűségére jellemző, hogy a rádió keretein túlnőtt programot „a Székesfőváros Népművelési Bizottsága” is meghirdette a Szabadegyetem közönségének.¹¹⁹ A rádió jól ismert előadói így nem csupán a mikrofon előtt adtak tájékoztatást a szerkesztőségi műhelymunka titkairól, a műsor-összeállítás gondjairól, hanem „a személyes megjelenés és az élőszó varázsával” is tájékoztatták az érdeklődő hallgatókat.

Cs. Szabó László 1943 októberében a hallgatóktól érkezett visszajelzéseket értékeli. A beérkezett levelekből, hozzászólásokból kiderül, hogy – az ő szavaival – az elmúlt idény három legsikeresebb műsorsorozata az *Ahol gyermek voltam, az Akiket mindig szívesen hallgatunk* és a *Legkedvesebb verseim* című sorozatok voltak. Új műsorokról is beszámol az osztályvezető. Mulatság és fáradság címmel húsz magyar író az ősi foglalkozásokat taglalja. A *Líra él* című sorozatban az európai költészet fejlődését mutatják be, bevezető előadásokkal. Cs. Szabó tervei szerint a „sorozat részére sok új versfordítás is készül”. A *legkedvesebb íróim* című műsorban nem csupán írók, hanem képzőművészek, muzikusok is vallanak kedves szerzőjükről. Az aktuális, „időszerű” előadások ciklusában a sajtó munkatársai „a világpolitika időszerű nagy kérdéseit ismertetik” *Az idő sodrában* című sorozatban. Földrajzi előadások szólnak az európai és a tengerentúli harctéri eseményekről. A *Nagy kortársaink* című műsorban a legkiválóbb kutatókról tartanak előadást, azokról, akik „Európa jövő szellemi rendezésének előrelátható kikristályosodási pontjai és irányítói lesznek”. Beszélgetéseket terveznek jeles képzőművészek műtermében (*Műteremsarok*), és megszólatatják a magyar írókat a könyvtárszobájában. (*Négy szemközt a könyvtárszobájában*.) Valószínűleg Orley István szerkesztésében folytatják a *Hosszú ének* című – „tíz percnél nem rövidebb, és húsz percnél nem hosszabb”¹²⁰ – a magyar és a világgöltészet kevésbé ismert műveit bemutató sorozatot. Az egyes adások előtt verstörténeti bevezető hangzik el.¹²¹

¹¹⁸ György László: *Négy hét rádióműsorainak irodalmi vonatkozásai*. = Forrás, 1943. 5. sz. 233–234. p.

¹¹⁹ *Rádió a rádióról. Rádió-előadások a Szabadegyetemen*. = Rádióélet, 1939. febr. 3. 5. sz. 3. p.

¹²⁰ *Rádió a rádióról. Felolvasópéldány*. Elhangzott 1943. október 13. Magyar Rádió Rt. Archivum, Műsordokumentum-tár.

Továbbra is nehezséget jelent a prózai osztálynak, hogy megfelelő mennyiségben és minőségben elégtételt adjon a humoros és satirikus írók műsorra tűzésével a hallgatók szórakozási igényét. Mint György László írja *A humor problémája a Rádióban* című cikkében: „A rádió, mint egyik legfontosabb népnevelő intézményünk, természetesen nem minden humorterméket tud felhasználni. A szükséges cenzúra rostjában már az első válogatásnál kihullanak azok a tréfás, humoros írások, amelyek egy-egy pesti kabareóban ugyan nagy sikert aratnak, de semmiképpen sem engedhetők, hogy mikrofonon keresztül szélesebbkörű nyilvánosságra tegyenek szert.”¹²² A populárisabb érdeklődést kielégítő *Tarka-estek*, Legényei József katonaviccei ellensúlyozására *Mosolygó magyar írás* címmel új sorozatot indít az irodalmi osztály. A 25 perces adásokban a magyar irodalom jeles alkotóinak humoros, satirikus írásai, karcolatái kapnak helyet. Pl. Márai Sándor, Tamási Áron, Tóth Béla, Nyíró József, Rákosi Viktor, Mikszáth Kálmán műveit olvasták fel, néha egy adásban többet is.

Az irodalom népszerűsítéséért, annak megértéséért a rádió szerkesztői nem csupán az előadásokat, hanem a rádió adta más lehetőségeket is kihasználva, kiváló és népszerű riporterek segítségével interjúsorozatokat indítottak. Az egyik legnépszerűbb ilyen jellegű adás a *Négyszemközt a könyvtárszobában* című volt. Riportere, Gecső Sándorné otthonukban kereste fel a kor legkiválóbb és a közönség körében is kedveltnek számító alkotóit. Az első adást Herczeg Ferenc könyvtárszobájából közvetítették. A riportsorozatban megszólalt többek között Gulácsy Irén, Móricz Zsigmond, Szabó Lőrinc, Csathó Kálmán, Keresztury Dezső, Kolozsvári Grandpierre Emil, Schöpflin Aladár és Hunyady Sándor is, aki „második otthonában”, a Gellért hullámfürdőben nyilatkozott Gecső Sándornénak. (Ez utóbbi hangfelvétel ma is hallható.)¹²³

1944. február 21-én került műsorra Szentkuthy Miklós Bertrand Russel angol filozófusról tartott előadása. „[...] őszintén szólva, máig sem értem, hogyan történt [...]” – írja visszaemlékezésében a szerző. Az előadás elhangzása után elismerő cikk jelent meg az *Esti Kis Újság* 1944. február 21-i számában: „Szentkuthy részletesen ismertette Russel filozófiáját, és kiemelte, hogy Russelnél az értelem egyszersmind megértést, lojalitást is jelent az ellenféllel szemben. Az emberiség nagy tömegei az értelemmel szembe az érzelmet állítják, pedig az érzelmeik, szenvedélyek rosszra vezető indulatok [...] Ikarusz című művében írja, az értelem elégséges volna ahhoz, hogy a világot majdnem paradicsommá változtassa, de ennek ellentmondanak az átlagember szenvedélyei, a logikát nyílt kérdéssel taposó tömeg és megértő humanizmust az idegbajok körébe száműző vadember.” Szentkuthy rádió-előadását a *Magyar Nemzet* 1944. március 22-én közölte, néhány napra rá a lapot betiltották.¹²⁴

1944. március 19-én Cs. Szabó László lemond állásáról. „Én megszállott országot nem szolgálók” – nyilatkozta később.¹²⁵ A Műsormegállapító Bizottság jegyzőkönyvei azt tanúsítják, hogy április 11-ig részt vett a bizottság (a rádió) munkájában, de minden valószínűség szerint – mint emlékezései is utalnak rá – Frigyesy János igazgatótól szabadságot kapott, tehát állását és az aktív műsormunkában való részvételt megtagadva csak akkor vált meg a rádió kötelékéből, mikor ügyeit lezárta. Nem sokkal Cs. Szabó távozása után Ortutay Gyula is leköszönt a rádiótól, majd Örley István és Németh Antal is otthagyta munkahelyét. Az 1944. április 29-én kelt végrehajtó bizottsági iratok bizonyítják, hogy az április 16-i vb-ülés határozata alapján „Gecső Sándorné állása felmondandó és utána 1944. november 1-jével nyugdíjazandó, továbbá dr. Cs. Szabó László, Ortutay Gyula és dr. Németh Antal állása a törvényes határidőre felmondandó és részükre a törvényben előírt végkielégítés folyósítandó. Nevezettek szolgálatára a vállalat a felmondási idő alatt igényt nem tart.”¹²⁶

Cs. Szabó távozásával jelentős korszak zárult le a Magyar Rádió történetében, olyan korszak, melynek hatása érződött a két világháború közötti magyar irodalom történetében is. Ebben az időszakban a rádió összehozta azokat a magyar írókat, tudósokat, esszéistákat, írástudókat, akik megtalálva a Rádió nyújtotta publicitási lehetőségét, felfedezték annak különleges szerepét, maguk is keresték a kapcsolatot az intézménnyel. Cs. Szabó László folytatta elődjének, Németh Lászlónak

¹²¹ Örley István: *Unalmas-e a hosszú vers?* = *Esti Kis Újság*, 1944. jan. 26. Örley István irodalmi áttekintést ad az ún. hosszú versről és annak a rádióban való előadhatóságáról.

¹²² György László: *A humor problémája a Rádióban*. = *Forrás*, 1943. 7. sz. 99–100. p.

¹²³ *Htres pestiek – akik Pesten nyaralnak*. = *Rádióélet*, 1941. 31. sz. 13–14. p.

¹²⁴ Szentkuthy Miklós: *Frivolitások és hitvallások*. Bp., 1988. Magvető. 532–533. p.

¹²⁵ Grósz i. m. 137. p.

¹²⁶ MOL K-613, 2. csomó. Kivonat az 1944. április 16-i vb-ülés jegyzőkönyvéből. 1944. április 29.

az intézmény szellemi hangműhellyé való formálását; mindketten komoly irányító szerepet vállaltak. A két világháború közötti magyar irodalom olyan egyéniségei voltak, akik a rádiós munka megkívánolta szervezési és ellenőrzési feladatokat nemegyszer nagyon nehéz körülmények között valósították meg.

A csak a minőséget szem előtt tartó Németh Lászlóval szemben utódja a műsormunkát illetően távolabbra tekintett. Programja egyenlő volt azok névsorával, akiket munkája támogatására felkért. Széles körű műveltsége, következetesen polgári értékfölfogása jó diplomáciai érzékkel párosult. Felismerte lehetőségeit, ezek keretein belül alkalmazkodott a kor politikai, társadalmi és kulturális viszonyaihoz, így alakítja ki az egyensúlyra törekvő műsorpolitikát.

Könyvtári, levéltári dokumentumokból is kiolvasható, hogy Cs. Szabó László jól érezte magát pozíciójában. Széles körű levelezése is bizonyítja felelősségérzetét az általa szerkesztett műsorokkal, szerzőkkel és a rádió iránt érdeklődőkkel kapcsolatban is. Műsorötleteit, terveit nem csupán az intézmény vezetőivel osztotta meg, elküldte azokat barátainak, ismerőseinek is.¹²⁷ Tudta, hogy a prózai műsorok összeállítása kényes és nehéz feladat, de kihívásnak is tekintette, hogy ebben a munkában – mint az egyik vele készült interjújában megfogalmazta – „nyílik igazán alkalom arra, hogy a rádió hatékonyan kivegye részét az általános nevelési és ismeretközlési munkából.”¹²⁸

Műsorpolitikája természetesen igazodott a rádióban kialakított strukturális és „szellemi” elvekhez. De mint író, irodalmi műveltségéből adódóan is vallotta, hogy „nincs és nem lehet helye a rádióban olyan előadásnak, amely polemikus élű. Vitaanyag folyóiratokba való, ahol alkalom nyílik a válaszadásra is.”¹²⁹ Tisztában volt a rádió elméleti kérdéseivel, a hang műfaj sokszínűségével, időről időre sikerült műsorait megújítani, a régiek helyett újabbakat adásra tűzni. Vezetése alatt új műfajok, műsортípusok születtek. A nála kéziratokkal jelentkező szerzőkkel szemben udvariasan mértéktartó volt, de az igényes program kialakításához sok esetben elengedhetetlennek bizonyult, hogy a visszautasítást is aprólékosan megalapozott műgonddal tegye.

Elképzeléseinek megvalósítását kiváló belső munkatársai segítségével és nemzedékének legjelesebb alkotóinak szerepeltetésével érte el. A kortárs visszaemlékezések is ezt bizonyítják. Vas István így ír erről: „Belépése után a Rádió irodalmi színvonala láthatóan emelkedett, Cs. Szabó meg is tett ezért mindent, amit lehetett, sőt mindig valamivel többet is annál.”¹³⁰ Foglalkoztatta a tőle idegen, konzervatív szemléletű írókat, néha még sekélyesebb mondanivalóval jelentkező szerzőket is, hiszen nem térhetett el a rádió műsor koncepciójától.

Lehetőségei gyakran korlátozottak voltak, de a prózai osztály nem szerepeltette a szélsőjobb oldali írókat, s mint Ottlik Géza írja, „az erőszakos irredenta” sem „lehetett műfaj a rádióban”.¹³¹

Talán nem túlzás a rádió irodalmi műhelyének összehozó és összetartó erejét a *Nyugat*éhoz hasonlítani. Ez a szellemi találkozás a rokon minőségi és erkölcsi szigorúságot tanúsító személyeknek volt köszönhető. Szerinte a „színvonal” volt az alapelv, a „mérce”, a műsorpolitika fokmérője a Kozma által vezetett rádióban, s ez nemcsak az irodalmi, hanem a zenei műsorokon is mérhető volt. Hogy milyen képet alkotott a 30-as évek végén egy külföldi rádiós szakember a Magyar Rádióról, arról Cs. Szabó így emlékezik: „Pár évvel azután, hogy én odakerültem, Val Gielgud, aki évtizedeken át vezette az Angol Rádió drámai osztályát, meglátogatta a rádiókat és csinált is egy nagy műsört Budapestről. Akkor beleszagolt a magyar adásba, fordítások, interpretálások, magyarázatok útján [...] és azt mondta: valószínűleg ez a legjobb rádió Közép-Európában. Erről magam is meg vagyok győződve.”¹³²

Az esszéíró széles körű műveltségéből is adódóan különös érzékenységgel figyelte és tanulmányozta az európai rádiók műsorait. Kialakított programját a műsorcsere és kultúregyezmények útján

¹²⁷ Cs. Szabó László műsorötleteit, tárgykör szerinti „csoportos ismertetéseit” a prózai műsorokról elküldte barátainak és a rádió vezetőinek is. A később megvalósult műsorokkal kapcsolatban minden valószínűség szerint kikérte észrevételüket. I. MOL Cs. Szabó.

¹²⁸ Dénes Béla: *Látogatásom a budapesti stúdió irodalmi osztályán. Interjú Cs. Szabó Lászlóval.* = *Független Újság* (Kolozsvár), 1936. III. évf. 22. sz. máj. 30. p. (Továbbiakban: Dénes i. m.)

¹²⁹ Dénes i. m.

¹³⁰ Vas István: *Mért vijjog a saskeselyű?* 1. köt. Bp. 1981. Szépirodalmi Könyvkiadó. 492. p.

¹³¹ Ottlik Géza: *Magyar rádió vagy európai rádió? – Egy műsorszóró terve.* = *Magyar Szemle*, 1935. III. 249. p.

¹³² Grósz i. m. 129–130. p.

ismertette a környező országok hallgatóival, hangsúlyozva, hogy „a rádió legfontosabb feladata, hogy kölcsönös ismertetéssel szolgálja a népek megértésének ügyét.”¹³³ A magát „szellemi ember”-nek valló Cs. Szabó László igyekezett „politika- és polémiamentesen szolgálni az irodalom és a tudomány ügyét”¹³⁴, hatalmas műveltségéből adódóan is, nem kétséges, hogy az európai mércéhez igazította műsorpolitikáját.

Cs. Szabó az irodalmi osztály vezetését a magyar politikai élet nagyon érzékeny időszakában vállalta el, s végső, már veszélyes periódusában hagyta ott. *Hűlő árnyékban* című kötetében így emlékezett vissza erre az időszakra: „Az irodalmi osztály úgyszólván feloszlatta magát, például szolgálhatott volna, de nem szolgált passzív ellenállóknak a közhivatalokban, ahol nagyjából mindenki maradt, ahol volt, mert »csak rosszabb valaki állna a helyemre«. Régi dal, régi dal.”¹³⁵

¹³³ Dénes i. m.

¹³⁴ Dénes i. m.

¹³⁵ *Hűlő árnyékban* i. m. 95. p

Pomogáts Béla

A megfigyelő közelsége és távolsága

Cs. Szabó László az emigráció előtt

Közel s távol – ez annak az 1983-ban Budapesten közreadott gyűjteményes kötetnek a címe, amely Cs. Szabó László emigrációban írott elbeszéléseit foglalja magába, de meg lehetne vele jelölni írói helyzetét és sorsát is, mondhatni, nemcsak az emigrációban, hanem az azt megelőző budapesti évtizedekben is. Cs. Szabó mindig közelről szemlélte az „ország és az irodalom” (ennek a két fogalomnak az együttes használata ugyancsak az ő sajátja, egy 1963-ban megjelent esszékötetének a címe) sorsát, figyelmesen hajolt az irodalmi, színházi és művészeti élet napi eseményei fölé, egyszersmind meg tudta teremteni azt a távlatot, amely térben és időben szélesebb körű áttekintést tesz lehetővé, és a figyelmesen számon tartott részleteket az összefüggések rendszerében helyezi el. A részletek egész életében érdekelték, mindent elolvasott, amit egyáltalán megszerezhetett, egy szaktudós alaposágával és egy „életművész” mohóságával vette birtokába az irodalom-, a művészet- és a művelődéstörténet rejtelmeit.

Ha valaki egyszer tárgymutatót készítené Cs. Szabó László összes műveire, bizonyára meglepődne azon a lenyűgöző és sokrétű ismeretanyagon, amelyet írásaiban felhalmozva talál. Határtalan érdeklődéséről, legendába illő műveltségéről tanúskodik a halála után, végső akaratának megfelelően a sárospataki Református Kollégiumba került könyvtára is; ez nem egyszerűen könyvgyűjtemény, inkább igazi szellemi műhely, amely gazdagságában is magán viseli egy karakteres személyiség bélyegét. Az az enciklopédikus ismeretanyag, amelyet Cs. Szabó összegyűjtött, mindig könyvek között töltött termékeny élete során, sohasem maradt holt tőke, ellenkezőleg, szüntelenül megelevenedett, beépült az esszék és tanulmányok gondolati rendszerébe vagy éppen az elbeszélésekben szövőődő világkép nélkülözhetetlen szála lett.

Cs. Szabó László írói munkássága a *Nyugat* vonzásában alakult, ő maga – Halász Gáborral, Szerb Antallal, Illyés Gyulával, Németh Lászlóval, Keresztury Dezsővel, Kerényi Károllyal és másokkal egyetemben – annak az esszéirodalomnak a képviselője volt, amely a nyilvános gondolkodásnak és eszmélkedésnek ezt a művészi formáját Arany János, majd Babits Mihály után ismét a magyar irodalmi kultúra magaslataira emelte. A *Nyugat* esszéírói a nyilvános tájékozódás alkalmának tekintették az esszé műfaját, a nyugati civilizáció válságának magyarozatát próbálták megadni, egyszersmind azokat a kulturális értékeket védelmezték, amelyekre támaszkodva, mint remélték, meg lehet küzdeni a válság következményeivel. Hagyományokat és eszményeket kerestek, ezért vetettek számot a nemzeti és egyetemes művelődés sok évszázados örökségével, s tekintették át a huszadik századi tudományosság és művészet eredményeit. Cs. Szabó László széles körű érdeklődés és alapos műveltség birtokában dolgozta ki a maga személyes esszéműfaját, s e műfaj tag kereteibe igen változatos ismeretanyagot öntött, nemcsak irodalom-, művelő-

dés- és művészettörténeti, hanem közgazdasági és társadalomtudományi ismereteket is. Az esszéírás nemcsak munkásságának tárgyát, hanem módszerét is megjelölte, a gazdag műveltséganyagra gondolati kísérletek, személyes jellegű állásfoglalások és vallomások épültek. Az esszé távlatos érdeklődése és mélyebb összefüggéseket feltáró elemző módszere egyforma erővel érvényesült a novellában, az irodalmi és művelődéstörténeti tanulmányban, az útirajzban és a világpolitikai kommentárban.

Az „esszéíró nemzedék” általánosabb törekvéseit, illetve saját írói módszerét *Műfaj és nemzedék* című tanulmányában így jellemezte: „Reng a föld, roskadnak a szilárd falak, az irodalom is kihúzódik a szilárd, átfogó alapformákból. A csillagok alá megy tájékozódni. Műfajok forradalmának mindig társadalmi visszhangváltozás az oka. Visszhangos korban, mint a múlt század derekán, az író vátezzé öblösödik, visszhangtalan időben az emberiséghez intézett beszéd belső monológgá tompul. (...) A rossz társadalmi visszhang tehát nem öli meg az irodalmat, csak forradalmasítja a műfajokat. Kedvez a sokhasadású formának. Egy irodalomszociológiai tünet tanúi vagyunk: a mellőzött szellemiség végleges műfaji kifejezését keresi. És mivel barbár kor nincs irodalom nélkül, valószínűleg éppúgy megtalálja, mint hajdani túltengő tekintélye. De amíg ez a tekintély tiszta, nagyméretű, gyanútlanul öntudatos formákba csapódott le, a mellőzött szellemiség az alapformák határain helyezkedik el, hogy tájékozódjon.”

Az esszéíró helyzetének és szándékának lassú átalakulását ugyancsak ő írta le; az „esszéíró nemzedék” munkásságát, mint kifejtette, korábban a sokirányú szellemi tájékozódás igénye alakította ki, a „zilált kíváncsiság” és az „összehasonlító szenvedély”. Ez a gazdag érdeklődés intellektuális izgalmat keresett, az esszéírók ritka adatokra, elfeledett művekre, rejtelmes összefüggésekre vadászva járták a könyvtárakat és a múzeumokat saját arcvonásaikat vagy éppen időszerű tapasztalataik magyarázatát keresték egy ritkán idézett vers vagy egy kevésbé ismert táblakép tükrében. A harmincas évek végének világpolitikai veszélyei késztették alaposabb vizsgálatokra és szigorúbb ítéletekre az esszéírók híveit. Ahogy Cs. Szabó mondta, keltették fel bennük az „irodalmi őrszolgálat ösztönét”. „Java írókban is elkezdődött a változás – állapította meg Cs. Szabó –, az esszé etizálódik, egy harciasabb humanizmushoz igazodik. A vázlatosabb műfajokat kitölti a férfimunka, az irodalmi-esztétikai vívmány »politizálódik«, mint ahogy a kozmopolita nyelvújítás esztétikai vívmányait és műfaji tágításait Vörösmarty soron következő nemzedéke már a magyar reformok kijelölésére, majd a »Fiatal Magyarország« forradalmi követelésére használta fel.”

Az esszéíró morális felelőssége és nemzeti kötelességtudata érvényesült az ő irodalmi tanulmányaiban, útirajzaiban, naplójegyzeteiben és városképeiben is. A magyar múlt függetlenségi és szabadelvű hagyományait ápolta, az európai gondolkodás keresztény értékeit és humanista örökségét vette gondozásba, magyarság és európaiság szoros összetartozásának írói képviselőletét vállalta. Másokhoz hasonlóan ő is annak a gondolkodásnak és ízlésnek a kibontakozását egyengette, amely – hogy Horváth János nevezetes irodalomtörténeti kifejezését idézzem fel – egy új „nemzeti klasszicizmus” szellemében kívánta számításba venni és megvédelmezni a magyar kultúra nagy értékeit. Ez a második „nemzeti klasszicizmus” nem kevesebbre vállalkozott, mint Arany Jánosé, Gyulai Pálé és Kemény Zsigmondék tizenkilencedik századi klasszicizmusa: az európai magyarság szellemét állította fel eszmei normaként és erkölcsi követelményként egy olyan korban, midőn hosszú évtizedeken keresztül különféle totalitárius diktatúrák kíméletlenül támadtak mindarra, ami magyar és európai.

Miben állt ez a veszélyeztetett és védelmezett európai magyarság, amelyet Cs. Szabó László képviselt? Cs. Szabó már a Trianonra következő korszak neveltje volt, jól tudta, hogy a nemzet és az állam nem ugyanazt a fogalmat jelentik, és arról is meg volt győ-

zódve, hogy a nemzetnek a nyelv, a kultúra és a hagyomány a meghatározói, nem a hatalom. Ráadásul öntudatosan, egyszersmind megrendülten vallotta erdélyinek magát, nemcsak származása és kolozsvári gyermekkora következtében, hanem annak az erdélyi szellemnek az alkotó birtokbavétele jogán is, amelyet a történelem karakterizált. Ebben a tekintetben ő is a transzszilvánista eszmék híve és gondozója volt, akárcsak Erdélyben Kós Károly, Makkai Sándor és Kuncz Aladár. Cs. Szabó László kiválóan ismerte Erdély múltját és tudatában volt annak, hogy ez a múlt milyen tanulságokkal szolgál az egész magyarságnak. Az ő számára Erdély nem havasi fenyveseket és zúgó vadvizeket, még csak nem is kincses városokat és gazdag bibliothékákat jelentett, hanem a magyarság történelmi sorsának egyik jelképét, amelynek mindig időszerű értelme van. *Erdélyben* című 1940-es könyve elé Bethlen Miklós híres mondatát írta mottó gyanánt: „Ég mint Mózes csipkebokra, de meg nem emészthetik; sem napkelet egészen el nem foglalhatja, sem napnyugat egészen meg nem tarthatta.” Vállalva és kiteljesítve az örökségül kapott erdélyiséget, erkölcsi posztulátumhoz jutott: „Erdély kicsi, bizonytalan és veszélyes ország volt, ecettel és vérrrel etette a fiait, ápolni nem tudott s néha még eltakarni sem, szemfedőnek is keskeny volt. Aki ezt a szülőföldet szereti, a legnehezebb emberi sorsot szereti.”

Cs. Szabó László történelmi szótárában Erdély maga volt a legmagasabb Európa. Kolozsvárról és Marosvásárhelyről egykor Hollandiába, Angliába vezettek az utak, s az erdélyi peregrinusok tudásban, műveltségben gyarapodva tértek vissza a mostoha történelmi éghajlat alá, hogy ha már a politikai szerencse elkerülte szülőföldjüket, legalább a szellemnek teremtsenek biztos otthont. Cs. Szabó László ennek az erdélyiségnek a régi hagyományait követve indult útnak Latin-Európába vagy angol földre, hogy a messzi idegenben gyűjtsön olyan ismereteket és tapasztalatokat, amelyek majd hazáját segítik a hamarosan elkövetkező történelmi csapások elviselésében. „Valamikor – írta *Búcsú a vándorévektől* című vallomásában – azért voltunk jó magyarok, mert európaibbak voltunk a környező népeknél, ma úgy maradunk magyarok, ha a szomszédokkal legalábbis tovább versenyzünk Európáért.” Szerette és már emigrációja előtt nagyszerűen ismerte Európát, a francia középkor, az olasz és németalföldi reneszánsz, az angol tizennyolcadik század – irodalom, festészet, építészet – színpompás képekben jelenik meg útirajzaiban, művelődéstörténelmi esszéiben. Mindig fölkészülten utazott, jobban ismerte egy középkori polgárváros, egy székesegyház, egy képtár benső rejtelmeit, mint a helybeliek. Közel hajolt az európai művelődéshez, mintha nagyítóüveggel akarta volna tanulmányozni egy rendkívül bonyolult és gazdag történelmi tabló apró részleteit. Jellemző annak a disszertációnak a címe, amellyel közgazdaságtani doktorátusát szerezte: *A középkori háziipar kérdéséhez különös tekintettel a flandriai és a firenzei gyapjúszövéssre*. Cs. Szabó László Európája ilyen apró részletekből épült fel, csupa konkrétumból, ezért hasonlít annyira az igazihhoz.

A kép, amelyet Európáról alkotott, pontos és részletes volt, egy Baedekker, egy múzeumi katalógus sem lehetett külön, a sok kicsiny részletből összerakott mozaikot mégis egy látomás fogta egységbe. Cs. Szabó László európai tablójának ez a személyes vízió adta meg az értelmét. Az ő Európája annak a kultúrának a klasszikus földje volt, amelynek a görög–latin antikvitás, a kereszténység, a humanizmus és a felvilágosodás adták a karakterét. Ebben a, fájdalom, mindinkább virtuálissá váló Európában kereste a magyarság helyét és hivatását, és a régi Erdélyt is azért becsülte igazán, mert annak arcán is e virtuális Európának a jegyeit ismerte fel. Erdély a történelem hosszú évszázadai alatt mindig is a nyugati kereszténység, a nyugati politikai kultúra délkeleti védőbástyája volt, és Cs. Szabó nemigen tudta tudomásul venni azokat a talán minden korábbinál radikálisabb átalakulásokat, amelyek a Trianon és különösen a második világháború utáni „methamorphosis Transilvaniae” következményei voltak.

Cs. Szabó László hűségesen őrizte a régi Európa eszményeit és értékeit, ezért azután mind aggodalmasabban tanulmányozta azt a huszadik századi Európát, amelyet különféle diktatórikus ideológiák kívántak kísérleti terepnek és befolyási övezetnek felhasználni. Különös nyugtalansággal vette tudomásul, hogy Közép-Európa, amely a maga magyar, német-osztrák, cseh és lengyel kultúráival valaha a klasszikus Európa egyik műhelye és otthona volt, miként halad a teljes szellemi szétesés – ma így mondanánk: a „harmadik világbeli” lét – felé. *Kárpát kebelében* című kassai városképében ennek a klasszikus és virtuális Európának a hagyományát idézve figyelmeztetett a dunai népek sorsközösségére: „Nemzeti tudatunk csak most tágul ki szomorú világukig, a történelemben megöregedett magyarság csak most jut el a történelemből kihagyott magyarokig, hogy a legigazibb dunai sorsközösségre eszméljen. (...) Aki ebben a találkozásban fölismeri a békét: a jövőt munkálja, aki faji gőgöt kovácsol belőle: Közép-Európa pusztulását sietteti.” Ő ennek a lelki találkozásnak és kölcsönös engesztelőedésnek a híve volt, tanulmányának zárószavaival ezért sürgette – szinte litániaszerűen – a megbékélést: „Pax hungarica, Pax danubiana, Pax humana, Pax mundi, Pax christiana, Pax Civitas Dei! Fölkel a szél a Kárpátokban, lelkem és testem megremeg fenyves illatától s lassan emelkedik. Lélek, mely biztosan magyarnak született, röpülj kevélyen a gyűlölet felett!”

Közel és távol – Cs. Szabó László mindig közelről fürkészte a múltat és a jelent, és közben felépítette a szellemnek azokat a magaslati pontjait, amelyekről a magyar és az európai történelem és a mindenkori jelen jól áttekinthető volt, mi több, a jövődőről is meg lehetett tudni valamit. Ez a kettős szemlélet nyilvánul meg szépirodalmi műveiben is. Az ő esetében aligha lehet elválasztani egymástól az elbeszélőt és az esszéíró: novelláit művelődéstörténeti kommentárok és bölcséleti meditációk szövik át meg át, esszéiben pedig minduntalan az epikus, sőt a költő tollát dicséző tájleírásokkal, jellemrajzokkal találkozik az olvasó.

Írói fellépése idején elbeszélő irodalmunk a hagyományosabb realista narrációt készült a kor követelményei szerint megújítani, de továbbra is őrizte, sőt ekkor teljesítette ki igazán a klasszikus ábrázolás módozatait. Cs. Szabónak is vannak ilyen hagyományosabb ízlést tükröző epikus művei, elsősorban *A kígyó* című kisregényére gondolok, amely a klasszikusok analitikus jellemtanulmányaihoz igazodik. Ezt az örökül kapott elbeszélő módszert aztán kétféleképpen is meghaladta a harmincas évek magyar irodalma. Egyrészt az önéletrajz, illetve a korrajz személyességével és dokumentarizmusával, például Kassák Lajos, Márai Sándor, Illyés Gyula, Remenyik Zsigmond és mások önéletrajzaiban és éppen Cs. Szabó László úti beszámolóiban, naplójegyzeteiben, mint amilyenek a *Doveri átkelés*, a *Magyar néző* és a *Fegyveres Európa*. Másrészt azzal a költői jellegű novella- és regényformával, amely a személyiség kialakulásáról, benső világáról adott képet, és ennek érdekében felhasználta a játékosság, az irónia vagy éppen a szürrealista írásmód lehetőségeit. Ennek az epikai eljárásnak a kései Krúdy, az *Esti Kornélt* író Kosztolányi és mindenekelőtt Márai voltak a mesterei és a *Nyugat* körül gyülekező fiatalabb írók voltak a hívei, Kolozsvári Grandpierre Emilre, Jékely Zoltánra, Sótér Istvánra, Rónay Györgyre és természetesen Cs. Szabó Lászlóra gondolok.

Lovass Gyula, aki maga is ennek a személyes és érzékeny irodalomnak a művelője volt, 1943-ban keltezett *Játékos Európa* című tanulmányában a következőket állapította meg: „Az író a történet egyetlen törvénye s legigazabb élvezője. El ne felejtjük, hogy legállandóbb hőse is. Alig lehet líraibb és szubjektívebb irodalmi modort képzelni a játékoságnál (...) Az egész európai játékosságból hiányzik a hétköznapi vérszag, természetesen naturalista tragikum, hiányoznak az alkotó és cselekvő hősök. Annál több a fiatal lány, az álmodozó férfi, a pedáns és szelíden bogaras mellékalak, az irreális, a tündéri és a földöntúli.” Pontos jellemzés, ráillik Cs. Szabó László korai elbeszéléseire is, olyanokra, mint a

Látogatás Antwerpenben és az Utrecht ostroma. Ezekben az írásokban történelmi nosztalgiák vegyülnek el a gyermekkor emlékeivel és az ifjúság álmaival, az írásmód érzékenységről és műveltségről tanúskodik, és a történeten, az alakokon átsejlik valami – a harmincas évek angoljaira: Huxleyre, Evelyn Waugh-ra emlékeztető – finom irónia.

A pálya, amely esszékkel és elbeszélésekkel indult, meredeken haladt a mind teljesebb kibontakozás felé, midőn Cs. Szabó László egyszer csak rádöbrent arra, hogy hazájában már nem írhatja azt, amit lelkiismerete szerint írnia kell. A magyarországi politika radikális átalakulása, a társadalomra és a szellemi életre ránehezedő önkényuralom következtében választotta az emigrációt, régebbi művei azonban elárulják, hogy az önkéntes száműzetés lehetőségével már korábban számot vetett. *Levél a bujdosóhoz* című írásában, amely Márai Sándor egy párizsi utazása alkalmából született, az önkéntes száműzött sajátos sorshelyzetén medítált: „Több ezer éves családból származik. Thébai királyfiaktól ered a nemesi ág: a *politikai számkivetett*. A plebejus vonal kevésbé hősiés, de éppen olyan régi s jóval veszedelmesebb. Ez a *tanult bujdosó*. Az önkéntes száműzött mintaképe s szellemi elődje.” Ő e második hagyomány képviselőjének érezte magát, midőn 1949 februárjában Itáliában az emigrációt választotta, azaz a Budapestről érkező felszólítások ellenére Firenzében maradt, és politikai menedékjogot kért a hatóságoktól. Innen települt át – elfogadva az angol rádió meghívását – 1951-ben Londonba. A szellemi munka teljes függetlenségére vágyott, s később visszatekintve több mint három évtizedes külföldi tartózkodására, úgy látta, hogy ezt végül is londoni magányában sikerült elérnie.

Ez azonban már egy másik történet, egyelőre elég, ha azt mondjuk, hogy Cs. Szabó László, ha távol élt is hazájától, maradt, aki volt. Évtizedekig egy londoni könyvtárlakásból figyelte a magyar élet eseményeit, fordulatait, együtt aggódott és örvendezett velünk. Végül aztán pár napra, pár hónapra s halálában véglegesen hazatért. Most már nincsen távol, csak közel. A sírja ott van a sárospataki református temetőben, a könyvei a kezünk ügyében, mindig jelen kell lennie szellemének is, különösen Kolozsváron, amely nemcsak rövidre szabott ifjúságának az otthona, hanem nosztalgiáinak állandó tárgya, írói identitásának centrális fogalma is volt.

András Sándor

Cs. Szabó László fikciós prózájáról

1.

Meghökkenítő módon a száműzetés témája már a kezdetektől, 1928-tól kezdve megtalálható Cs. Szabó László írásaiban; ő maga is „kísértetiesnek” mondta jelentkezését (*Hűlő árnyékban*, h. n., é. n., 261. o.), és valóban nincs magyar író, akinél ez a téma annyira meghatározó lenne, mint őnála. 1937-es tanulmánykötete címe is meghökkenítő: *Levelek a száműzetésből*. Meggondolandó, hogy a száműzetés mindig önkéntes: nem egy fennálló politikai hatalom úz el, a száműzött magától megy el, az önkéntességre viszont rákényszerül. Ezt Cs. Szabó maga is jelezte saját magára vonatkoztatva egy kései beszélgetésben. „Hiszen nem mások úztek el, én úztem el magamat, paradox módon szabad akarattal az eleve elrendeltetés hatalmában, és »szabadon se voltam szabad«, hogy csekély változtatással Babits egyik csodálatos versét idézzem.” (*Hűlő árnyékban*, 262. o.) 1938-as *Az idegen* című története Camus 1942-es *Az idegen (L'étranger)* című regénye előtt készült – a regény magyarul a fordítók szokásos perverzítésének köszönhetően *Közöny* címmel jelent meg –, és a benne sugallt állapot, másként egzisztenciális, de nem kevésbé az.

Amiből Cs. Szabó kezdettől fogva kiűzte magát, az nemcsak a politikai totalitarizmus (bármelyik fajtája) volt, hanem a totalitás fogalma, vele a totalitásra törekvés; ahogy ő mondta: „pluralista vagyok, nem monopolista” (u. o.). Fikciós prózája is ezt érezteti és sugallja legjobb darabjaiban: együttlévők disszonanciáját az együttlétben. A szavakkal gerjeszthető érzékletesség és az elvont gondolatiság, az ismerhető valóságra és a csak képzelhetőre utalás, valamint az írásosság és az íratlan megélhetőség disszonanciáit és megkerülhetetlen paralaxisát.

A száműzetés tematika tehát áthatja Cs. Szabó egész novellisztikusnak mondható életművét, holott ő csak életének második felét élte külföldön. A száműzetés szót persze egyfelől a legáltalánosabban kell érteni, nem egyszerű politikai jelentése szerint, másfelől nem szabad túldramatizálni. A politikai az ő fikciós prózájában még akkor is egy nagyobb, egzisztenciálisnak mondható száműzetésnek a vetülete, amikor ténylegesen politikairól van szó, mint a *Bujdosó Mária* címűben (amelyik érhetően kimaradt az 1983-as Budapesten kiadott válogatásból). Az 1956-os menekülés-történet ugyanis egy a maga naturalisztikusan leírt részleteitől elütő, hiszen allegorizáló „Mária”, „József”, „a kisded” és „Heródes” nevekkkel jelzett összefüggésben vezet Magyarországról Ausztriába, és ez a (talán túlságosan is nominalisztikusan végzett) allegorikus beágyazottság túlmutat a leegyszerűsíthető politikai dimenzióin. Az eredeti újtestamentumi történetben az otthon kényszerű, kikényszerített elhagyásáról, nem más országba távozásról, és nem is saját elhatározás nélküli távozásról van szó: az emigrálás amúgy is más, mint a szó szerinti száműzés, ahogyan Heródes se mondható az Éden-kert fölött uralkodó Úristen földi helytartójának. József és Mária újtestamentumi története másféle, mint Ádám és Éva kiűzésének a története. Ezt pedig azért kell hangsúlyozni, mert Cs. Szabó történeteiben a száműzetésnek mondható állapotba beleférnek a paradicsomi örömök is.

Jellemző a szintén allegorikus neveket használó *Ádám és Éva* című írás (alcíme: „Történi Münchenben, 1964-ben”). Ennek Ádámját a következők jellemzik: „Kétféle nosztalgiával bolygat minket az idő, gondolta; az emberek fele érzékenykedve a múlton rágódik, másik fele harciasan a jövőben él, kevésnek van bölcs ereje az örökké tartó jelen pillanathoz: az örökkévalósághoz egymásra tapadó, törekeny percekéből. Szenteknek bizonyosan, ha eltelnek érzéstelenítő, boldog révülettel. S talán a nomádoknak, akik leteritik s ismét fölszedik szőnyegüket. De nagyon kevés a szent, a nomádok pedig kivesznek. Ők nem siratják Szép Helénát a trójai bástyán, még csak a nádas tavat sem, ahol kamaszként apjukkal vadkacsára lestek, nem repülnek ki hódítva az úrbe, és szuronyokra tűzött ideológiával se szállnak meg idegen ajkú népeket, senkit nem áldoznak fel a kifürkészhetetlen jövőért. Szent már nem lesz belőle, de nomád?...De nomád?...Azt mégiscsak meg kellene próbálni.” (*Közel s távol. Összegyűjtött elbeszélések 1948–1981. Magvető 422k*) Ez a mentalitás nyilvánvalóan másféle, mint a száműzetésé, Cs. Szabónál azonban megfér vele. A nyugtalanság, a szinte szüntelen menés, az átmenetek különféle folyamatai megférnek a teljes jelenlétbe oldottság pillanataival, a megérkezés és a jó helyen levés érzésével és éreztetésével.

Az előbb idézett hasonlatot felhasználva: az ismeretekkel és emlékezőképességgel élő ember Cs. Szabónál Trója romjain nem siratja Szép Helénát, hanem ámuldozik, hogy milyen szép itt, és milyen varázslatos, hogy Szép Heléna is itt állhatott. Belefeledkezik a gyönyörűségbe, aztán továbbáll: kint is, bent is. Ahogyan a történet Ádámja is önként felszámolja londoni lakását, életét, és „elmegy világgá” (i. m., 410. o.), megkísérli a nomádságot. A szöveg sehol se mondja, pedig egyfajta száműzetésről van szó, olyan egzisztenciális állapotról, amelyben csak a nyugtalanság folyamatában lehet meg-megpihenni, ahol az időtlen megéléséhez szándékos utazás, mozgás, idő- és alakváltozás szükségeltetik. A nyugtalan tudást és a hozzákapcsolódó hol szorongó, hol sarkalló érzést meg-megszakítják egy helyét leelő érzés érzékletes pillanatai.

Mindezek miatt a külföldre menés, a külföldön élés és közben egy belföldre visszavonatkozás folyamata olyan átmenet, angol, francia, német *passage*, amelyiket magyarra újabban „sétáló utcá”-val is fordítunk, és amelyik Van Gennepep „rite de passage”-ával, felnövési-beavatási rítusával hozható kapcsolatba. Annál is inkább, mivel a korai prózában nemcsak Erdélyre és a protestánságra történik szinte minden alkalommal célzás, de külföldi tanulmányutakra, a nagyobb protestáns közösségek országaiba történő egyféle hazaérkezésre is. Hollandiában „protestáns véreim”-hez kötődik az elbeszélő. Értő érzékenységű és memóriájú olvasók elkerülhetetlenül érezhetik, észrevétlenül is emlékezhetnek, hogy például Tótfalusi Kis Miklós olykor bizony jobban otthon érezhette magát Hollandiában, mint Erdélyben, ahogyan saját metszésű betűtípusa is ott és másutt is otthonra talált (sok évvel később Molnár József müncheni nyomdájában is).

A száműzetés azonban Cs. Szabó történeteiben nemcsak a külföld-belföld, az otthon-idegenben feszültségének és oda-visszahullámzó átmenetének ambivalenciája, magyarul kétértékűsége, hanem a katolikus-protestáns és a vele érintkező dél-észak redukálhatatlan kettősségéé is. Ez pedig olyan szüntelen tematika a prózájában, amelyik a jelzett események-történetek nyelvi-formai alakzatában is lecsapódik. Ki ne venné észre, hogy a gyakori hivatkozás a kálvinista protestantizmusra hogyan kapcsolódik a francia és mindenekelőtt az olasz művészet és táj iránti vonzalomhoz. (A görögök Cs. Szabó számára is egyfajta eszményi megoldást, kiengesztelődést jelentenek, erről elsősorban nem fikciós prózában lehet olvasni, hanem *A halfejű pásztorbotban*, de *A görög hajó* zárórendülete nagyon is meggyőző.)

Az 1937-es *Apai örökség* (Franklin, é. n.) kötet tizenkét történetéből kettő játszódik Magyarországon, még az alternatív-Petőfi történet első kétharmada is Franciaországba

telepíti a költőt. A magyar szintér egyébként maga is kettős: Magyarország és Erdély. Nem az önéletrajzi háttér miatt, bár az „én”-elbeszélők olykor kibogozhatatlanul személyesnek is tűnnek: a szövegek keltette elmemezőny kettőzött. Egy ilyen kettőzött magyar összefüggés kapcsolódik a külföld, a máshol összefüggéséhez, és a máshol szinte mindig európai (csak a kései „Is-Ten, a nagy órásmester” igazi kivétel, hiszen „Az egér” Jeruzsálema mégse mondható egyszerűen Közél-Keletnek). Az 1941-es *A kígyó* (Franklin, é. n.) kötet írásairól is hasonló mondható. A *Tó és havas* címmel összefogott rövid, személyes tájleírások egyik fele: *Balaton képeklapok*, a másik: *Erdélyi metszetek*. A későbbi prózáírások közül két gyermekkori és meseszerű kivételével (*A Hadnagy utca rejtelméi és Karácsonyi oroszlánok*) mind külföldön játszódik, akár a régebbi múltban, akár a gyakran évszámmal és hellyel azonosított jelenben.

Cs. Szabó fikciós prózájának ezt a jellegzetességét megtámogathatja, nem magyarázza, Urbán Györgynek mondott vallomása: „Szívig-vérig urbánus vagyok. Szellemi átfedésekkel négy város tett azzá: Kolozsvár, Páris, Firenze, London. Szemléletem és műveltségem legalább annyira nyugateurópai, amennyire magyar, testemet átjáró, természetes környezetem a Kárpátoktól az Atlanti óceánig és Észak Afrikáig ér.” (*Hűlő árnyékban*, é. n., h. n., 279. o.) A négy város közül az egyetlen magyar nem szülőhelye, nem Budapest. „Én az Árpád-kori ország tagjának érzem magamat, szabad közmagyarnak, területileg nem tudom és holtig nem fogom beérni kevesebbel, talán ezért hiányzik olyan kevésbé, mint állandó környezet a megcsonkított ország, egy természeti remekmű gonosz karikatúrája”, mondta még (u. o.). Idézni ezt pedig több okból is érdemes, talán mindenekelőtt a „természeti remekmű” gondolatáért, ami az Éden-kert, nem a Heródes-fenyegette szülőföld-lakóhely gondolatkörébe tartozik. Ha úgy tetszik, a kolozsvári Cs. Szabó László, aki Budapesten született (1905-ben), már megszületésétől mintegy predestinálva lett a kettőzöttségre. A kolozsvári gyerekkorra következő Trianon-megpecsételte Budapestre település persze megerősítette ezt a létállapotot.

Valószínűleg segít egy látogatás a debreceni nagytemplomba, hogy érezni is lehessen, micsoda feszültség, és a feszültség miféle feloldása működhetett Cs. Szabóban, amikor határozott kálvinista múlttal elzarándokolt például Chartre-be, vagy a firenzei dómhoz. A kép nélküli szellemiség és az érzékletes képiség disszonanciája olyan száműzetést jelenthet, amelyben nincs igazi megállás, letelepedés: még a mindenkori lakás belakása is egyfajta örök kitelepüléssel vegyül. Jó példa erre a *Hajótöröttek* című, messzemenően életrajzi vonatkozású történet, amelyben a kis házba beköltöző, ott otthonra lelő házaspár rájön, hogy az előző bérlő onnan házassága-zúzott hajótörötként távozott-menekült, vagyis az otthon valójában zátony-sziget, zátonyra futások sorozatában adódó megpihenés. A megpihenés nem a zátonyon történik, de nem is biztos parton: „A Mews házacskát a szerény kis utcával együtt az 1960-as években elsöpörte az akkori szédült gazdasági és építkezési konjunktúra; luxuslakásokkal toronyház áll a helyén”, írja a szerző az 1983-as kiadáshoz fűzött jegyzetében (*Közél s távol*, 590. o.). A szöveg maga – diagnosztikusan, nem prófétikusan – jelez egy folyamatot utolsó mondatának metaforáival: „Az óra megint ütött a szomszéd utcában. S a két hajótörött dideregve, szótlannul nézte egy másik hajótörés írásjeleit a falon.” (i. m., 173. o.) A szóban forgó jelek ezúttal egy kislány testmagasságát mutatták, de a két hajótöröttnak egy házasság-hajó zátonyra futásának a jeleivé is váltak. A jeleknek ez a helyezése-használata jól jellemzi Cs. Szabó írásmódját: mind a sugallt világot, mind a sugallás technikáját („a költői szellem eljárás módját”, „die Verfahrungsweise des poetischen Geistes” mondta Hölderlin, akinél azonban másként járt el). A testmagasság indexikus jele a falon nemcsak allegorikus jele egy tönkrement házasságnak, hanem egyúttal visszahagyott díszlete is egy házasság-játéknak, amelyik vére ment és szomorújatékként ért véget.

Az említett feszültség tematikai és talán technikai feloldását, legalábbis megengesztelődését a *Titusz beszél* című kései, Rembrandt fia szájába adott vallomás nyújtja. Titusz apjára emlékezik, a jelentős festőre és furcsa emberre, aki kálvinista volt, de öregkorára elszakadt minden felekezeti kötődéstől, akárcsak kortársa, Spinoza, és bölcs-szomorún végre felszabadultan, szabadon élt és festett. Cs. Szabó fikciós írásai kezdettől fogva ilyen szabad rezignációval, kíméletlenül bíráló pillantással elegyedő független megértéssel, élethez kötődő nyíltsággal készültek, illetve ilyen nyíltságot sugalltak, éreztettek. Nem Heródes Heródessege iránti megértésre kell gondolni, hanem annak megértésére, hogy a világon elkerülhetetlenül vannak Heródesek. Az 1938-as *Az idegen* című történet zsarnokával szemben sem jelez megértést a szöveg, de a zsarnok ellenfele, a száműzetésben élő Cardo nem gyilkossággal, vagyis nem erőszakkal akar megszabadulni tőle. Őt feldúlja, amikor rájön, hogy hozzá zarándokolt és áldását kérő híve erőszakra, a zsarnok megölésére készül: „A fiatalember hazudott. Hazament orgyilkosnak. Jobban rászedte, mint az árulók. Cardo elment a főpostára és sürgönyözött az avar rendőrfőnököknek. Följelentette Fabriciust.” (*A kígyó*, 115. o.) A orgyilkosság mégis megtörténik, Cardo hazatérhet, meg is indul, de idegenben, félúton hal meg.

A kétértékűség disszonáns harmóniáját, a széthúzó egybecsengést jól jelzi az először 1935-ben a *Nyugatban* megjelent *Hét nap Párizsban* című írás paradigmaticusnak mondható kijelentése (*Apai örökség*, 144. o.): „aki tisztul, bűnhődik”. A hosszabb elemzést igénylő *A kolostor előtt*ben mintha ezt visszhangozná: „az ének most úgy szólt, mint egy rettentő ítélet. A lélekben mégis derengett.” (*A kígyó*, 84. o.) A „kétértékűség” azért megfelelő szó, mert az „ambivalencia” határozatlanságot, döntésre képtelenséget sugall; Cs. Szabó fikciós prózáját viszont nem az ingadozás, hanem a feszültség, olykor a feloldhatatlan egzisztenciális impassz jellemzi. Erre *A kolostor előtt* mellett talán legjobb példa a későbbi *Torre Annuziata*: mindkettő a legjobb Cs. Szabó-írások közé tartozik.

2.

Fikciós prózája szellemi alakzatának itt másodiknak kiemelt pontja legyen a reál-irreál disszonancia, amire Cs. Szabó „a tündéri realizmus” és a „szürrealizmus” kifejezések együttesével célzott (*Hűlő árnyékban*, 260. o.). Érdemes hozzátenni, hogy ő Gelléri Andor Endre prózáját illetve a „tündéri realizmus” kitétellel (*Őrzők. Esszék*. Magvető. 1985, 565. o.), a szürrealizmust pedig a maga számára „valóságként mélyen átélt szürrealizmus”-nak mondta. Abban a beszélgetésben csak pályája második felének írásairól beszélt, holott prózáját már kezdettől fogva egy ilyen kettősség jellemezte. A szürreál nála a reál-irreál spektrumában helyezhető el. Ritkán onirikus, gyakran a megírásból-megszerkesztésből fakadóan irreális, vagyis nem álomszerű, hanem nyilvánvalóan lehetetlen; és csak a leg-ritkábban – és sohasem teljes írásra szólóan – a szürrealista automatikus írás módján. A reál-irreál disszonancia olykor feloldódik egy megcélzott szatirikus tréfában (pl. *Az angol postakocsi*), olykor a meseszerűségben (pl. *Húsvét Amalfiban*), olykor egy valósnak ható történet groteskségében (pl. *Torre Annuziata*).

Harmadik pontnak mondható, hogy a valóban novellisztikusnak ható írások egy részében a reálon belül is jelződik feloldhatatlan disszonancia, még hozzá tárgyilagosan, pátosz nélkül: akár családon (*A délutáni előadás*), akár nemzetben (*A kegyenc*), akár egyetlen emberen belül. Csak ebben az utóbbi esetben (pl. *Apai örökség*, *Az idegen*) érződik a legvégén egy kevés szentimentalizmus, ami viszont egyik jele lehet annak, amiben az ő írásaiban jelzett egzisztenciális helyzet eltér a camus-itől: Cs. Szabó kevésbé könyörtelen. Ettől a csökkentett könyörtelenségtől, ha tetszik, mérsékelt illúziótlanságtól szabadulnak meg egyes Cs. Szabó-prózáírások, amikor meseszerűségbe, vagy mitizálásba oldódnak.

Disszonancia rejlik, ez a szellemi alakzat negyedik pontja, a gyakran jelzett hitbeliség összefüggésében, amit csak hosszasan lehetne elemezni. Egyik vetülete a protestáns-katolikus kettősség: a hangsúlyozott protestáns hittétel mellett a hangsúlyozott lelkesedés és csodálat katolikus műalkotások és életvitalek iránt. Egy másik vetület a protestánson belül az ortodoxia ellenében kiemelt szabadabb szellemi-lelki alkat iránti vonzalom (pl. *Titusz beszél*). Egy harmadik az ókori istenekhez – de (*Is-Ten, a nagy órásmester*) a konfucianus Kínához is – kapcsolódó életszemlélet, egy az európai felekezetektől eltekintő, de szekularizációs ingerek nélküli evilágiság. Cs. Szabó nemcsak „szabad magyar”-ként írt, szabad keresztényként is.

Disszonancia jellemzi a szellemi alakzat két további pontját, a megjelenítések gyakori díszletszerűségét, valamint a metaforák és a hasonlatok manieristának mondható bizarrságát, legalábbis körmönfonságát, vagyis a képiség és a hozzá kapcsolt gondolatiság egymásba játszó, egymástól mégis elütő disszonanciáját. A képek, metaforák gyakran kilógnak az elbeszéltekből, felhívják magukra a figyelmet, kizökkentenek az állítólagos történetből. Ez utóbbira legyen itt két példa, az egyik 1934-ből: „Egy ingerült japán pincsrájkált az egyik terras elött, udvarlásra és fosztogatásra készen, mint a mongol rabló Li-Tai-Pe költeményében.” (*Apai örökség*, Franklin, é. n., 118. o.), a másik 1974-ből: „csak amolyan megtört szívű köd volt, eltaposott, toprongyos embereké, Van Gogh nyomorultjaihoz illő. Sírásra görbült a táj arca is, de sehogy se bírtak kicsordulni a könnyei.” (*Közel s távol*, 545. o.) Egyaránt erőteljes az érzéketlenség és az igény, hogy elgondolkodjék az olvasó: a gondolkodásra készítés.

A díszletszerűségről olykor kifejezetten van szó: „Fakeretes nagy vásznakra kenték föl a többi házat, színházi díszletek, lágyan mozognak, gyűrődnek és hullámszanak a festett falak a szélben” (*Közel s távol. Összegyűjtött elbeszélések 1948–1981*. Magvető, 1983, 397. o.), olykor metaforikusan, a történelemre vonatkoztatva (i. m., 427. o.). A fikciós prózában éppen az érzéketlenség tűnő megjelenítések hatnak gyakran díszletszerűnek, ahogyan az útleírásokban ez talán sohasem történik.

A díszletszerűséghez kapcsolódik egy hetedik és igen feltűnő jellegzetesség, az elbeszélőnek jelzett hang szerepszerűsége, kiemelten az én-hang viszonylatában. Erről a keveset is hosszasan kell mondani, ugyanis a szellemi alakzat utolsó, nyolcadik pontjához kapcsolódik, a fikciós próza gyakran feltűnő, gyakran csak lassan kivehető megszerkesztettségéhez, szövegszerűségéhez, írásosságához – amit Roland Barthes nyomán *écriture*-nek volt szokás mondani –, ahhoz, hogy az olvasó többnyire nem tud igazán belefeledkezni a (mimetikus) megjelenítésekbe. Éreznie kell, hogy minden érzéketlenség csak tartozéka egy írott szavakkal működő játéknak. Cs. Szabó ezt igen kevés kivétellel nem a szövegre reflektáló ironiával éri el, hanem más szövegszerkesztési manőverekkel, amelyek közé a manierista metaforák és hasonlatok, valamint a (nyilván szándékos) szerkezeti törések mellett tartozik az elbeszélő én-hang különleges használata.

Az ironizáló kivételek közé tartozik az (1935-ös) *Hét nap Párizsban*, így kezdődik: „Néha leírom a tűzhelyet, ami nincs s fiatal házások kötődését, amit magamban játszok el.” Ezután párbeszéd következik az „én”-nel szóló hang és „A toll” között, aki (?) végül négy verssort idéz, mire fel: „Éreztem, hogy az asztal e szavaknál fölemelkedik. Elindultunk.” A Keleti pályaudvarról Bécsen át Párizsba (*Apai örökség*, Franklin, é. n., 127 k). A többes szám első személy hamarosan nem a tollra, hanem egy asszonyra vonatkozik, így ér véget a szöveg (i. m., 151. o.). Maga a főszöveg egy megbízhatónak tűnő érzelmes útirajz.

3.

Beszél egy hang a címe Thomka Beáta egyik könyvének (Kijárat, 2001). Felveti benne a kérdést: „S kihez tartozik a hang?” (7. o.) A megválaszolás során írja: „A személyek helyé-

re egy elbeszélő hang került, a »ki beszél?« kérdésre nincs pontos válasz; sem a beszélő, sem az elbeszélő, sem a történetbeli alak nem azonosítható” (16. o.). Paul Ricoeur idézi Thomka, hogy olvasói elvárás szerint az elbeszélő események az elbeszélő hang múltjához tartoznak, de maga úgy véli: „Újabb kétely forrása, hogy mindaz, amiről egy történetben szó van, nem feltétlenül szituálható annak a grammatikai múltnak az idejében, amely az igeidő megjelöl.” (8. o.) Käthe Hamburger vetette fel évtizedekkel ezelőtt (*Die Logik der Dichtung*, 2. javított kiadás, Stuttgart 1968 [1957]), hogy az elbeszélések múlt ideje csupán az elbeszélés jele, nem egy valós múlté. Ezt érdemes figyelembe venni, hiszen nem a kihez, hanem a mihez tartozás kérdését veti föl: nem a beszélő azonosságát, hanem a beszéd fajtáját, módozatát illeti. Ha egy „én”-nel szólónak jelzett hang olvasódik, szólal meg az olvasóban, akkor különbséget lehet tenni múlt és jelen időben szólása között: a jelen idejű megszólalás, akár megszólít, akár nem, vallomásos, vagyis a jelen idő a vallomás, nem az elbeszélés jele. Attól még lehet persze fiktív és meghatározatlan személyé is. Kérdés, mi tudható meg róla, mit mond magáról. Vallomása vonatkozhat arra, amiről beszél, de vonatkozhat saját magára is. Ha erről a saját magáról semmit se mond, akkor csak az tudható róla, hogy ír, és az én-hang vonatkozatható, de közel sem szükségképp vonatkoztatandó az olvasásban megnyíló írás megadott szerzőjére.

Közvetve, felvetődik ezzel a kérdéssel az is, hogy az író, a szerző személy-e, vagy szerep. Más perspektívából kérdezve: funkció-e, amit egy valós személy alkalmaz. Aki úgy véli, hogy a személy, a *persona* maga is szerep, ahogyan az „én” is az – a megszólalás itthez (és mosthoz) kapcsolt honnan-szólásának önreflektáló jele –, akkor van/lehet ugyan valós ember, egy adott individuum, ahogyan van/lehet egy ön (self) is, nemcsak egy „én” (I), de minden „én”-nel, megszólalása már a honnan-szólástól független szerep. Ez azt is jelentheti, hogy egy valós individuumnak nincs módja arra, hogy összes szerepeivel egyszerre szólaljon meg. Legfeljebb az lehetséges, hogy egy olyan (fiktív) szerepet választ, amelyet arra használni, arra vél használni, hogy összes szerepeit, illetve teljes magát egyetlen aktusban megszólaltassa. Ilyen különleges (fiktív) szerep a komolyan szándékolt vallomások – gyónások – első szám első személye, attól függetlenül, hogy az olvasók-hallgatók aztán hitelesnek, illetve igazat mondónak ítélik-e meg.

Vagyis a fikciós prózában ha a múlt idő az elbeszélés jele, az elbeszélő hang jelen idővel és „én”-nel szólása ambivalens, esetenként lehet szó szerint kétértékű: a vallomásosság lehet egy fiktív elbeszélőé, tartozhat tehát az elbeszélő hang múlt idejéhez, lehet azonban a valós íróé is, aki egyúttal a tényleges elbeszélő, és mintegy kiszól múltidejű elbeszéléséből és saját magára, mint adott emberre vonatkozva is mond valamit, arról az emberről, aki – sok egyéb mellett – írva elbeszél. A mond (valamit) más, mint az elbeszél, mint a mesél. (Ha az elbeszélésnek, mint olvasható szövegnek egyedi stílusa van, akkor annak az egyedíthető stílusnak a jele, méghozzá úgy, hogy a klasszicista kitétel: „A stílus az ember maga” téves, illetve úgy helyénvaló, hogy „az ember” helyett „fiktív alakított-tömörített embert” értünk.)

Cs. Szabó prózájában vannak egyértelműen fiktív én-elbeszélők, például egy Anna nevű asszony (*Salamon király*), egy Aldo nevű olasz férfi (*A koporsók*), de akad, amelyikben a jelek szerint valós maga szól egy fiktív – mert múlt-jelen montázssal megírt – helyzetben (*A colmari katonasír*: ebben a „Laci” megszólítás csakis Cs.-re vonatkozhat) és van, amikor megállapíthatatlanul keveredik egy teljesen fiktív én-hang a szerző én-hangjával (*A zászlósúr*), vagy fordítva: a szerzőé az én-hang, de valamiképp bizonyára fikcionált is (*Az egér*, *Az ördög*).

A *kígyó* című írása így kezdődik: „Kelenföld után átmentem reggelizni az étkezőbe.” (A *kígyó*. Franklin, é. n., 7. o.) A 12. oldalon az elbeszélő hang átmegy a 3. személybe, a 18. és a 74. oldalakon egyszer-egyszer ismét az első személy jelez, az utolsó (a 9.) rész (79. o.)

végig első szám első személyben szólal meg. Az „én”-nel szóló nincs azonosítva sehol, az olvasó így szinte kénytelen azt a szerzővel azonosítani, Cs. Szabónak tulajdonítani. Külön kérdés, hogy fontos-e ez. Elsődlegesen azonban, hiszen attól függetlenül, hogy az olvasó kinek tulajdonítja az „én”-nel szólást, az fontos, hogy megtörténik, vagyis az, hogy változik az 1. és a 3. személyű megszólalás. Az 1. személyű ugyanis nem volt, nem lehetett jelen az elbeszéltek java részénél, és nem utal senkire, akitől megtudhatta volna azt, amit ő (?) – mindenképpen a szerző – 3. személyben mesél el. Ez az elhallgatás a megjelenítettek kitalált jellegét, fikcionalitását jelzi, és egyfajta feszültséget teremt a megéltek-személyesek és a csak-megjelenített-személytelenek között. Úgy tűnhet, a személytelen megjelenítés a személyes vallomásoktól nyeri valóság-hitelét, holott ha meggondolja az olvasó, hogy mit olvasott és mi is történt övele, rájöhethet, hogy éppen fordítva van: a személyesnek tűnő vallomások a személytelen elbeszélésszakaszok (megjelenítések) miatt válnak fiktív-vé, és annál inkább, minél kevesebb tudható meg a személyesen szóló elbeszélőről.

Egy prózaszövegnél, mint az említett, csakis a könyv szerzője lehet az író, akkor pedig az író egyszerre lehet valós és fiktív személy. Lennie kellett egy valós személynek, hiszen van egy szöveg, az „én”-nel szóló beszámoló személye azonban lehet fiktív, és ha a szöveg tetemes része minden megjegyzés nélkül harmadik személyű elmondásba vált, akkor az egész szöveg, a szövegegész egy fikciós szöveggé, vagyis egy valós szöveggel jelzett fiktív történetté, illetve elmefutammá válik. Az elmefutam kitélre az a zavar ösztönöz, hogy még az aránylag novellisztikus *A kígyó* sem igazán egy történet, hanem egy történet manipulált elmondása. A különbség nem abban keresendő, hogy az elmondás nem vonatkozik semmire a szövegen kívül, hogy nem valós megtörténtek írásban rögzített elmesélése történt, és hogy olvasáskor nem megtörténtek elmesélése történik. A lényeg, úgy tűnik, inkább az, hogy ami olvasható, nem igazán elbeszélés, nem mese felnőtteknek, hanem törekvés egy szövevényes és dinamikus állapot, illetve helyzet jelzésére.

Walter Benjamin *Az elbeszélő* (1936) címmel Cs. Szabó László korai prózaírásainak idején írt arról, hogy a régiiek még tudtak mesélni, tapasztalatot átadni, a mostaniak már nem. Végül is azt feszegette Benjamin, ami az elbeszélő, a mesemondó halálának mondható. („Az elbeszélés művésze a végéhez közeledik, mert az igazság epikus oldala, a bölcsesség kihal.” [*Illuminationen*. Frankfurt/M, Suhrkamp, 1961, 413. o.] A „mesemondó halála” a nietzschei „Isten halott” kitélre emlékeztessen, bár egyúttal arra a – Rilke *Malte Laurids Brigge feljegyzései* című könyvében olvasható – megállapításra is, hogy a régiiek még tudtak meghalni. Ha meggondoljuk, hogy a halott is van valamiképp, – ha nincs róla semmi jel, akkor nincs halott se –, megérthetjük, hogy „a mesemondó halála” kitél nemcsak azt jelenti, amit mond, hanem azt is, amiért elhangzik. Annak a jele, hogy a mesemondó és a mesemondás, az elbeszélő és az elbeszélés emlékével készülnek a már-nem-mesék, a már-nem-elbeszélések. Minden egyes, az elbeszélés és a mesemondás gyakorlatára emlékezve írás esetében arra történik kísérlet, hogy egyszerre jelződjék a mesemondó halála és megtörtént feltámadása egy meglehetősen meghatározatlan dimenzióban, vagyis egy kaozmikus világban.

„Nincsen valós mércénk, amellyel megkülönböztethetnénk egy irodalmi verbális struktúrát attól, ami nem az. (...) Aztán felfedezzük, hogy nincs szavunk, amely megfelelné a költészetben a »költeménynek«, vagy a drámában a »színműnek«, arra, hogy megnevezzünk egy irodalmi művet”, vélte Northrop Frye két év híján 50 éve (*Anatomy of Criticism. Four Essays*. Princeton UP, 1957, 13. o.), és a helyzet azóta nem változott. Erre a helyzetre vonatkozott az előbbi kitél a meglehetősen meghatározatlan dimenzióról egy kaozmikus világban. Nos Cs. Szabó legkorábbi prózája Frye megállapításai előtt harminc és Benjamin esszéje előtt néhány évvel már ebben a situációban készültek és jellegzetesen úgy, hogy nem reflektáltak rá, nem foglalkoztak a problémával a szövegben, nem

is vele játszottak, legfeljebb magával a játékosággal: „Aki nem hiszi, kérdezze meg a husvétii angyalokat”, olvasható első prózakötete első írásának, a *Látogatás Antwerpenben*-nek utolsó mondatában. Ha a megkülönböztetések spektrumát kurtára fogva résztvevőt, tanút és elmesélőt különböztetünk meg egymástól, egy fiktív személy, Deák Virgil utasítja az olvasót az idézett mondattal az igaz történet és a mese közti különbséget, illetve a mese tulajdonságát ismerő ítésekhez.

Az említett írás a következő mondattal kezdődik: „Utoljára tízéves koromban hordtam álruhát.” (*Apai örökség*, Franklin, é.n. 7. o.). A második bekezdésben megtudjuk: „Deák Virgilnek hívnak és a napokban múltam hatvan éves.” A harmadik bekezdésben pedig ezt: „Körülbelül ennyit vallok be magamról, ha az antwerpeni zárdfőnöknő kikérdez. Nem tartozik rá, hogy huszonhároméves vagyok” (u. o.). Kérdés, hogy az írás végén megadott évszám: 1928 annak felkutatására késztesse-e, hogy Cs. Szabó László abban az évben 23 éves volt-e, vagy sem. (Annyi volt.) Kérdés az is, hogy Deák Virgil és Zágoni Erzsébet nevei miért tűnnek fel a következő írásban, az *Utrecht ostromá*-ban is. Ennek első mondata: „Úgy kezdem, mint akinek ünnep az írás” (i. m., 17. o.), az utolsó kettő pedig: „Ezt álmodtam. Ti tudjátok, milyen szomorún.” (i. m., 27. o.) Nem kérdés viszont, hogy egyfelől Cs. Szabó fikciós prózájánál az elmondó beszéd problematikus és problematizált jelenség, másfelől az írásokban nem található reflektálás a mesemondó, az elbeszélő halálára, legalábbis bajaira, nem mond ellent egymásnak, sőt éppen ebben az együttesben jelzi Cs. Szabó fikciós prózájának eléggé rendkívüli jellegét. Ezekben az írásokban tapasztalatot akar átadni, nem ismereteket, mint az esszéiben, és nem ismeretekkel fűszerezett tapasztalatokat, mint az útleírásokban, de már az elbeszélő halála szindrómájának tudatában, efféle tudatossággal és a hozzá kapcsolódó játékkal, többnyire játékosággal. Számára ez is tapasztalat.

A *Hogyan lettem én istenné Ennában* című írásban az „én”-nel mesélő-író elmondja, hogy egy vonatút alkalmával, amikor a jegykezelő és a rendőrség együttesen jegycsalás miatt feltartóztatta a vonatot, ő elveszítette a türelmét és rájukördült egy belőle felszakadó „Hang”-gal, amelytől azok felhagytak tevékenységükkel, a vonat továbbmehetett: „elindítottam a vonatot. Hiszen azért váltam istenné Ennában.” (Közel s távol, 391. o.) Akit érdekel, hogy miként történt mindez, olvassa el a történetet. Ezúttal itt csak az fontos, hogy az elbeszélő „istenné vált”, hirtelen „az istenek erejével” szólalt meg (i. m., 392. o.), a „hangom”-ból „Hang” lett. A történet humoros, amikor ugyanis a Hang megszólalt, véget ért az elbeszélő addig tartó és hatalmas hasmenése: „A kieresztett hanggal együtt az altestemben dülő démonok is kiszálltak; hirtelen meggyógyultam.” (u. o.) A történetet az elbeszélő mégis szomorúnak mondja, „mert rajtam és lefőzött isteni ellenfeleimen kívül senki se tudott csodálatos átlényegüléséről” (u. o.). Az a hang, amelyik ezt mondja (az író vallomásszerű ösztökélésére) az olvasóban, nyilvánvalóan egyszerre az és nem az a hang, amelyik megállította a vonatot, nem is azt teszi, hiszen más tesz: beszél róla és egyúttal az akkor megbékélt altájról, valamint a visszatekintő szomorúságról. Mindez nyilvánvaló. Kérdés viszont, hogy a vallomásos hang Cs. Szabó Lászlóé-e, és ha az övé, milyen övé, illetve melyik övé. Ez egyúttal egy sor egyéb Cs. Szabó-írásról is elmondható. Közel se mindről, hiszen például a *Nem probléma* „én”-elbeszélője egyértelműen nem lehet „Cs”, míg a *garibaldista* „én”-elbeszélője „Cs”-nek tűnik, különösen, ha figyelembe vesszük az 1983-as válogatáshoz fűzött megjegyzést: „Fiatal »garibaldista« nagyapám olaszországi levele minden hányódást, vándorlást, viszontagságot átvészelve ma is birtokomban van.” (i. m., 590. o.)

Természetesen nem az a kérdés, hogy mikor írt, írt-e Cs. Szabó a maga nevében, hiszen minden írását a maga nevében írta. Nem is az a kérdés, hogy mikor írt vallomásosan magáról és mikor megbízhatóan. Három egészen más kérdésről lenne itt szó. Az egyik

az író hangja, ha úgy tetszik hangneme. A másik a szerepek kérdése, jellegük, valamint a szerepek szerepe Cs. Szabó írásaiban. A harmadik pedig éppen a beszédhang és a nem beszédes írás együvé dolgozott viszonya a fikciós prózában, amelyik egyfelől a szövegen kívülre utalás, másfelől a tiszta szövegiség, az írásosság kérdéséhez kapcsolódik, és amelynek éppen a műfaja problematikus. Ez a harmadik kérdés, a műfaj, kapcsolódik az elsőhöz, a hangnem, a hangvétel kérdéséhez, amelyik viszont – hang-vétel – a szereplés, a szerepekbe váltás és így az átmenet kérdéséhez, a másodikhoz vezet. Ez a hármas adja – legyen ez itt az ajánlat – Cs. Szabó fikciónak ítélt írásainak különleges és kevésbé méltányolt jellegét.

4.

Szerb Antal írta a *Válaszban* Cs. Szabó *Doveri átkeléséről* szóló 1937-es recenziójában: „Ezt az átkelés műfajt most már úgy lehet tekinteni, mint egy határozott műfajú kontúrokkal közreadott írástípust” (*Válasz* 1934–38, Magvető, 1986, 554. o.). A *puszták népére* és a *Tardi helyzetre* utalt, felettebb dicsérőleg és érdekesen: „Régibb kritikaink megrémültek volna ettől a műfajtól. Minekünk különösen kedves ez a műfaj, dédelgetett, ápolgatott műfajunk, izgatottan várjuk, lesz-e sikere, meg tudja-e hódítani a közönség kegyetlen szívét. Éppen azt szeretjük benne, amitől a régiek riadoztak, hogy nincs benne semmi cselekmény, nincs benne semmi szabály, az olvasó nem számíthatja ki, mi következik a legközelebbi oldalon, mert, azt hiszem, az író maga sem tudja, amikor írja.” (u. o.) Érdekes mindebben az is, hogy ezt a dédelgetett átkelés-műfajt szembeállítja a rákövetkező mondatban azzal, amihez Cs. Szabónak abban az évben már kötetben megjelent fikciós írásait illenék hasonlítani: „A szabadság műfaja ez, »szabad, anélkül hogy szabados volna«, mondhatnám akadémiásan, és igazam volna: mert a szabadság utolsó hívei ezen a tájon semmitől sem irtóznak annyira, mint az expresszionista és joyceiánus szabad asszociációk erőltetett és zagyva meglepetéseitől – a józan szabadságot szeretjük, a ritmikus tánc szabadságát, nem a megszállottak vad szökellését.” (u. o.)

Úgy tűnik, Sőtér Istvánnak egy évvel később több rokonszenve volt a vad szökdelések iránt: „Cs. Szabó novelláiban már éreztük azt a feszültséget, mely szertelen mese és szenttelen forma közt egyensúlyozódik, de esszéiben megfordul ez a viszony, és a gondolat mellé oly heves színek, oly csillogó metaforák furakodnak, hogy az író lassan-lassan visszakanyarodik oda, honnét terhével elindult, és mind költőibb, mind regényesebb feladatot vállal. Csak egyszer bontsuk meg a műfajok rendjét: saját ellentétét keresi mindenki, a regény esszébe, a tanulmány versbe kívánczik. (...) Novelláiban kemény, fanyar, itt pedig színdús, hősien lírai; nemegyszer könnyek csordulnak szeméből (így Don Quijote halálánál!) – és bujdosójának arcképe mintha La Bruyère Jellemei közül lépne eléink! A kikötőbe futó hajók rakományá »száz tonna gitár!« (i. m., 626. o.) Sőtér a *Levelek a száműzetésből* recenziójában írta ezt; ő is említi az „átkelés” témát: „Az esszé az átmenet műfaja mindég” (u. o.), de a recenzált könyv témáját értelmezve lényegesen utal vele: „Ne higgyük, hogy a rév, hová Cs. Szabó és nemzedéke beért, végleges, hisz maga számára is protestáns-latin, magyar-európai volta (banális és mégis elkerülhetetlen antitézisek!) a »száműzetés« újabb ígéretei. Így az eszmélést, a kor arcába tekintő elszántságot és az ocsúdás első szavait talán felváltják már a nemzedék végleges, nagy művei, miket az önmagával megbékélt és a korral leszámolni kívánó lélek türelmetlenül megalkotni vágyik.” (i. m., 627. o.) Az átmenet téma egyik vetülete az átlépés, a transzgresszió, nemcsak műfajokon, de hangnemeken, hangvételeken is: a száműzetés pedig maga a lebegésben tartott transzgresszió.

Szerb Antal kifejezését variálva és bírálva, egyben Cs. Szabó fikciós prózáját remélhetőleg nem túlzottan megítélve azt lehet mondani, hogy Cs. Szabó is megszállott volt, de a béke és az eleven rend megszállottja, viszont megszállottsága keretein belül szeretett vadul szökdelni. Igaza volt Szerb Antalnak, hogy Cs. Szabónak egy kicsit sok volt az expresszionizmus és Joyce, bár inkább a *Finnagan's Wake* volt számára sok, nem az *Ulysses*. Szerb Antallal és Gyergyai Alberttel együtt le akarta fordítani Joyce *Ulysses*-ét, akkor pedig nyilván nemcsak bámulta Párizsban a Shakespeare & Co könyvesüzletében, de olvasta és sokra is tartotta a könyvet. És mintha magára is gondolt volna, amikor Joyce-ról mondta: „Nem véletlen, hogy egy másik kis nép önkéntes száműzöttje, a honfitársaival szerelmes-haragos viszonyba összebogozott Ibsen volt egyik korai eszménye” (*Őrzők*, 563. o.), Cs. Szabó visszafogottan végezte átmeneteit hangból hangba, szerepből szerepbe, műfajból műfajba, de végezte. A béke és az eleven rend, mondjuk a joyce-i epifánia, a pillanatokra átlényegülő, úgy megélhető világ megszállottja volt egy huzamosan másféle világban, amelyik vad szökdelésekre is készítette. Amikor ez a kétféle és ellentétes vonzalom és inger együvé illett, jelentőset alkotott, szerintem újítón; amikor nem, akkor a feszültség hiánya többé vagy kevésbé megakadályozta abban, amire képes volt. Méltányolni persze azt kell, amikor célba talált. Mellélőni mindenki tud.

5.

A sokféle történet között van teljesen stilizált szatíra (*Az angol postakocsi*, *A csere*), van mitizált-szatirikus fantázia (*Béke az országban*), pszichologizáló realiztikus elbeszélés (*A délutáni előadás*, *Az érme*), álom-delírium-szöveg (*Délután hatkor*), mitizáló álomtörténet (*A görög hajó*), realiztikus abszurd (*Az egér*, *A zászlósúr*, *Az ördög*), személyes emlékező múlt-jelen montázs (*A colmari katonasír*), realiztikus elbeszélés (*Titusz beszél*, *A hajótöröttek*), fantázia (*Húsvét Amalfiban*), egymásba montírozott két történet két korból (*A híd*) és így tovább.

Pszichologizáló realiztikus elbeszélés lenne *A kígyó* is, ha a megírás módja, az elsőből a harmadik személybe váltakozó elbeszélő nem éreztetne – feltehetőleg: már akinek – repedést a realiztikuson, ha nem derengne elő az írásosság, az elkészítés. „Szerb Antal szellemesen neofrivolnak hívott” mondta egy beszélgetésben (*Hűlő árnyékban*, 260), az elmúlt időkben a „posztmodern” volt a sokak számára találó jelszó, magam a neorokokó előcsillanását látom Cs. Szabónál.

Realisztikus igényére jó példa *A délutáni előadás* 1983-as kiadásához fűzött lábjegyzet: „A kútszobrot azóta áthelyezték az Engels térre” (104. o.), (amihez ma hozzá kellene fűzni, hogy az Engels teret pedig átnevezték). A Cs. Szabónál szokásos idő és hely megjelölés a fikciós prózák alcímében, ezúttal a *Történi 1920-ban*, *Budapesten* maga nem magyarázza a lábjegyzetre ösztökélést. „A görög hajó” alcímét: *Történi Velencében*, az 1960-as években viszont nem magyarázza az 1983-as kiadáshoz írott jegyzet, hogy „Elbeszélésemmel ellentétben” Tintoretto egészen haláláig ép ésszel jelentőset alkotott (591. o.), amit, meg a többi, azért vélt Cs. Szabó fontosnak elmondani, mert az 1960-as évekbeli én-elbeszélő a 2. résztől a 16. századbéli Tintoretto én-hangjába vált, a 4. részben ez az álom-én mintegy elegyedik az 1. rész 1960-as elbeszélő énjével, hogy aztán az utolsó, az 5. részben egy addig ismeretlen énnel szóljon, szót sem ejtve az 1. részben bevezetett útítársról, Eszterről, viszont hajósinasnak álljon be egy olyan hajóra, amelyen Dionüszosz a kapitány. A jegyzetekben a lezárás görög nyelvű dialógusát magyarító fordításhoz hozzáteszi: „Úgy gondoltam, hogy halandóba rejtőzött antik istennel még mindig görögül illik beszélni, ha csupán újjörög is a nyelv.” (591. o.)

A jegyzetek persze csak az 1983-as budapesti kiadásban olvashatók, említésük és idézésük egyfelől Cs. Szabó valós igényeinek, másfelől az írások vegyületének jelzésére szol-

gál. A „rejtőzött” kitétel pedig külön hangsúlyt érdemel. Az álomszerű történetet sugalló szövegben nem olvasható az isten neve, csak képi-metaforikus utalásból tudható, hogy ki-mi is a görög hajó kapitánya. Az álomszerű rejtőzések a psziché és az elme működésének ismeretében alakítják Cs. Szabónál a fikciós prózát. Révükön a nem álomszerűnek megjelenítettek is álomszerűvé, vagy díszlet- és maszkszerűvé, mindenképpen rejtőzéssé válnak. Az pedig csak akkor zavaró, amikor nyilvánvalóan allegorikus, illetve amikor az allegória kulcsa egyetlen ötlet, a „történet” csupán cifrázza, nem kibontja és elmélyíti. Cs. Szabó szatirikus hajlama is akkor sikeres, amikor az allegóriának még a jegyzetekben sugallt kulcsa sem ötlethez vezet (pl. *Béke az országban*), és akkor legsikerültebb, amikor az érzékletesség (a képiség) és a gondolatosság duettje mintegy feloldódik egyfajta realiztikus groteszkben, illetve abból fakadónak jelentkezik: nemcsak a valóság abszurditásaira utal, hanem abszurd valóságot éreztet, mint például *A égér*; esetleg humorral, mint *A zászlósúr*. Ezek közé sorolnám az egyáltalán nem humoros *A kolostor előtt* (1940) és a sötét humorú *Torre Annunziata* című írásokat.

A *Torre Annunziata* kezdőmondatai – alcíme: *Történi 1950-ben, Dél-Olaszországban* – képi-érzékletesek: „megütötte orromat a savanyú szaga. Olyan volt, mint a csigáé, amit fehér bádognocsin árulnak, egy tál citromos vízben.” (*Közel s távol*, 269. o.) Bizarrul felöltözött apró öregasszonyról van szó, leírása szintén érzékletes, csak a bekezdés utolsó mondata tereli a figyelmet az elbeszélő hang tulajdonosára: „A láthatáron, tompán villogó fémtartályok közt földgáz lángolt, mint valami hamis színpadi tűzvész.” (u. o.) Az elbeszélő ezek szerint tudta, hogy mi lángolt ott, és neki tűnt úgy, mint egy hamis színpadi tűzvész. Vagy ezek a szavak csak arra szolgálnak, hogy az olvasóban bizonyos hatást érjenek el? Kevésbé később olyan bizarr metafora olvasható, amelyik kilóg a realiztikus hatáskeltésből: „Öreg pálmák omló vakolatú, emeletes villákat legyeztek a töltés mögött. Elhízott, foghíjas rabnők a ragyás képű, lerongyolt, földönfutó basákat.” (u. o.) Ezekből a basákból egy-két oldallal későbbi metafora kegyeiből „leprás villák” lesznek egy körmönfont és a basák-metafora környezetére visszautaló hasonlatban. Mégsem török meg a történet realiztikus hangulatát. Ugyanez mondható a következőkről: „A vonat fékezett; az öregasszony eszeveszett riadalommal próbált felkapaszkodni az ablaknyílásra. Elhagyott a türelmem, s felemeltem a nyakánál fogva. Olyan nyápic volt a nyaka, mint egy beteg csirkének.” (272. o.)

Teljességgel lehetetlen, hogy a nyakánál fogva emelte volna fel (mint egy kölyökkutyát); a hiperbolikus leírás mégis működik és nem úgy, mint egy képregényben vagy egy karikatúrában. Feltehetőleg az én-elbeszélő jellegére és beszédmodorára utalva éri el a hatást. A gondolatosság – felemeltem, hogy kinézhesen az ablakon – gondtalanul működik együtt a képiséggel egy érzékletesnek ható szóhasználatban. Metaforikusan vegyül a kettő, kellene mondani, de a szöveg valójában csak képileg hat.

Úgy és mégsem úgy hat a szöveg – a történet – vége is. Az öregasszony Torre Annunziataba akart menni, amikor azonban odaérkezett a vonat, nem akart leszállni róla. Az elbeszélő egy matróz segítségével ki- és letuszkolta a vonatról, kitette az állomásra. Amikor a vonat megindult, az elmaradó öregasszony „rejtélyes jeleket küldött az ablaknak”. A matróz megrémült, és amikor az elbeszélő kérdezte, mit csinál az asszony: „Hát nem látja? – kiáltotta, és keresztet vetett. Most már az ő szeméből is gyűlölet villámlott a szemembe. – Hát nem látja? Megátkozott.” (274. o.) A jelenet hihetetlenül erős, képi-érzékletes és egyszerre érthető és abszurd. Érthető az indulat megléte mind az öregasszonyban, mind a matrózban, vagyis érthető, hogy van és mire vonatkozik, de érthetetlen, hogy miért gerjedt, valójában mi is történik. Erősíti a hatást a szűkszavú vég. Az elbeszélő nem kommentálja a matróz szavait, az egész eseményt, arról se mond semmit, hogy őrá hogyan hatott az egész. A jelen idejű „Hát nem látja? Megátkozott” rezeg tovább. De hisz

nem is az elbeszélőre, hanem az olvasóra tett hatása fontos. Az pedig mellbevágó. Holott valójában az ész, az értést éri csapás: az olvasó egy csapásra érti az érthetlent és áll értetlenül szemben azzal, amit ért.

Az elbeszélő nem is kommentálhatja az egész abszurditását, hiszen már megtette, már jelezte. A „keresztet vetett”, a „gyűlölet”, a „most már az ő szeméből is”, a „szemembe” és a „Megátkozott” együttese: a szavaké, a jelentéseké, a velük jelzett indulatoké társul a távolodó apró és bizarr ruhájú öregasszony gesztikuláló alakjához, az elbeszélő számára érthetetlen, csak érzékelhető mozdulatokhoz, a továbbadott átkozó, valamint az átkozás nélkül továbbsugárló gyűlölethez, a gyűlöletnek az öregasszonyban megmagyarázhatatlanul, eszelősen történő felfakadásához. Végül is egyfelől egy szótlán látvány, másfelől egy érzett-értelmezett, de érthetetlen indulat közti feszültség adhatja a hatás magyarázatát, ami nem magyaráz meg semmit. A jelenet egyetlen chiffre; Hans Blumenberg kifejezésével abszolút metafora: nem lehet fogalmilag lefordítani, meghatározni. Maga a „keresztet vetett” kifejezés ezúttal rémületet és védelemkeresést jelent, az az érteleme; más szövegkörnyezetben jelenthetne áhítatot, amihez egyáltalán nem illenek a gyűlölet. Cs. Szabó írásmódját nemcsak meghatározzák a bizarr metaforák és metafora-konstellációk, ő határozottan tudhatott is erről, erről is. „Pályám második felében, függetlenségemet megőrizve, művelői közé vonzott korunk – szerintem – legnagyobb irodalmi forradalma, az a Szürrealizmus, amely a múlt század látnoki s mélylélektani romantikájának dagályos retorikájától s ömlengő szentimentalizmusától megszabadulva csak rendkívül érzékeny, extra-szenzorikus elemeit örökölte.” (*Hűlő árnyákban*, 260. o.)

„Darázsderekú, vállas, száraz figurája volt, a testőrgyűjtő hajdani porosz király rögtön felfogadta volna kapitánynak. Hármásával vette a korhadó meredek lépcsőt, amely gyermekűsúly alatt is tiltakozva szokott ropogni. Az ő pillangólábától meg se reccsent.” (*Közel s távol*, 275. o.) Így kezdődik *A zászlósúr. Történi 1953-ban, Londonban*. A szöveg működik, bár megmagyarázhatatlan, hogyan illik egymáshoz a darázsderek és a pillangóláb, különösen egy testőrkapitány vonatkozásában. Működik, mert az elbeszélő – és vele az elbeszélés – modorának a része. A „gyermekűsúly alatt is tiltakozva szokott ropogni” a benne működő metaforával olyan hiperbolikus beszédmódot sugall, amely közegét adja az emlékező elbeszélő hangnak és a szavakkal megjelenített történetnek egy ismeretekkel rendelkező emlékezőstartományba ágyazottságának. Ebben a szövegösszefüggésben a „porosz király” is jelentősen szerepel, visszamutat a címre és előre az arisztokrata szobafestőre. Az elbeszélő hang enyhén humoros ámulata végigtart az egész szövegen, a hitetlenkedés, a megbizonyosodás és a megbizonyosodást illető némi bizonytalanság mindvégig humoros. Így nem probléma, hanem embléma, hogy a darázsderek összeillik a pillangólábbal. Az egész történet enyhén szürreál – nem irreál – hatást tesz, anélkül, hogy az lenne. Az úgynevezett valóság képes szürreál fordulatokra, montázsokra: a szöveg ezúttal azt jelzi.

Cs. Szabónál azonban legtöbbször végül is *A zászlósúrban* is nem az úgynevezett, vagyis a külvilágból megtapasztalható valóság fordulatai, nem az onnan megtapasztalható események, a történetek jelentik a szürreált, illetve a szürrealizmus hatását. „Mindenesetre fenntartom a fikció szakkifejezést azokra az irodalmi alkotásokra, amelyek nem ismerik azt az ambíciót, amelyik a történelmi elbeszélésé (récit historique), hogy igaz elbeszélést (un récit vrai) konstituáljon”, mondta Paul Ricoeur (*Temps et récit II. La configuration dans le récit de fiction*. Paris, Seuil, 1984. 12. o.) Hayden White a történészek, Doctorow a regényírók között, hogy két kiemelkedő példát említsek, az éppen idézett distinkciót kívánta megszüntetni az 1960-as évek második felétől kezdve. Szerintem hasztalanul, ha Ricoeur szavát: „ambíció” és a benne foglalt „igény” gondolatát figye-

lembe vesszük. Ami fontos ugyanis, az az igény. Azt kérjük számon, azt értékeljük, arra hagyatkozunk, akár bizalommal, akár kételkedve, akár megcsalatkozva. Nemcsak a törvényszéki gyakorlat, de a legbanálisabb hétköznapi kommunikáció és megállapodás lehetetlen lenne, ha nem ezzel az igénnyel élnének az emberek. Ezért érdekes Cs. Szabó „neofrivolitása”, amellyel elegyíti a kétféle igényt, az igazmondását és a konfabulációt és úgy, hogy ne egyenlítődjének ki, egyik se oldódjék fel teljesen a „másikba”, vagyis az igazmondás a konfabulációba, amikor is minden fikatív, sem a konfabuláció az igazmondásba: ez az irodalmi „realizmus”, mint „magasabb igazság”, arisztotelészi mimézis. Van, amikor ez utóbbi megtalálhatónak tűnik Cs. Szabónál, de van, amikor a két igény párhuzamos (a nem-euklidészi geometria szerint), egymásba villózik, és – ami a legfontosabb – van, amikor a szürreál a konfabuláció igényét is megtöri, nem az igazmondás, hanem a játékoságot magában foglaló valamiféle sejtetés igénye szerint. Ez a valamiféle ugyanis a szürreál nem igazán meghatározható jellegzetessége: se nem „igaz történet”, se nem „fikatív történet”, hanem a valóság mélyebb/magasabb sejtése. Nem egy mélyebb/magasabb valóságé, hanem a valóságé egy mélyebb/magasabb perspektívából. A valóság pedig emberek számára „alapvetően”, azaz eredendően magában foglalja „az embert”, egy (fizikai)-pszichikai-szellemi közeget és alkimista konyhát – nyersanyaggyártó és feldolgozó műhelyt –, amelyben minden érzékelhető, érezhető és gondolható keletkezik és elegyedik, készül és készít: hatékonykodik.

A kolostor előtt igen rövid írás, alapos elemzése valószínűleg jóval hosszabb lenne, ahogyan az Kafka rövid paraboláinál megszokott. Ez az írás is egyfajta parabola és mondhatni, mindegyik részlete, szövegrésze, szóartozéka fontos. Cs. Szabó szerethette, mert ez volt az egyetlen korai prózája, amit az 1955-ös *Irgalom* című kötetébe felvett. Bizarr, manierista, mindenképp hiperbolikus, de nem humoros célzatú metaforák jellemzik. Már a legelején: „Egy reggel megszöktünk a régi városból. Magas hegyen fészkelte, öt sarka lenézett a szakadékból. Ha jól emlékszem, minden sarkán egy kolostor őrizte, nehogy leveesse magát a szikláról. Talán hűtlen ez a fénykép, viszolygó emlékem sokat feketített rajta. Féltém a várostól, tehát utólag egész félelmissé tettem.” (*A kígyó*, 81. o.; *Apai örökség*, 2004, 143. o.) A „viszolygó emlékem” még jelzi a kint és a bent felismert kettősséget, ami a későbbiekben már csak rejtve sugallt: „Az emberek olyan nesztelenül ebédeltek, mint egy kísértethajón. Sokszor már azt hittem, hogy makaróni helyett csak egy látomás lóg ki a szájukból.” (u. o.)

Az én-elbeszélő elmenekül asszonyával egy másik, szintén hegyi, de barátságos városba. A manierista képek, hasonlatok folytatódnak: „Volt a városkában egy híres kolostor. Alsó részét a sziklából vajták ki régi római tudománnyal s a nehéz alapokra egy csúcsíves ékszerládát építettek. A kő a hatalmas föld alatti boltozattól a csúcsíves tetőig mind jobban lágyult, az alsó templom sasokat költhetett volna ki, a felső templom fecskéket.” A sasok közismerten a magasban fészkelnek, ezúttal nyilván megfontoltan kerültek a mélybe: „Énekszó hívott be az alsó kapun. (...) Fehér barátok énekelték a kivilágított oltár körül. Nem értettem a szöveget, mégis tudtam, hogy a sötétséggel viaskodik.” (i. m., 84., ill. 144. o.) A fehér és a fekete kontrasztja ettől kezdve a szöveg végéig tart, de közel sem egyszerűen. Fekete egyenruhájú árvaházi lányok a legvégén „tejszínű tekintetükkel” tűnnek fel. Vakok. Ez a végső felfedezés. Korábban úgy mondja az én-hang, hogy az egyik kislány volt vak és: „Az árvák játszani tanították a vakot.” A legvégén, a megírás olyan fordulatával, amilyen a *Torre Annunziata* legvégén olvasható, derül ki: „Mind vak volt. A gyakorlott vakok tanították a kezdőt.” (i. m., 86., ill. 145. o.) A megjelenítés olyan érzékeltes, hogy nem árt neki, ha az olvasó felismeri allegorikusságát. Az előző bekezdésben az elbeszélő ugyanis allegorizálja az árváknak a vak lány köré szövetkezését: „Talán így tennének a felnőttek is, ha hagynák. De a hamis próféták mindnyájunkat megvakítanak, dühös rémülettel tapossuk egymást a réten.” (u. o.)

Az allegorikus gondolatiság persze megcsavarttá válik a végső felfedezéssel, és azt sugallja, hogy a hamis prófétákat legyőzhetik a megvakított emberek, ahogyan a tejszínű tekintetű vak lányok is legyőzik fekete egyenruhájú árvaságukat. Valószínűleg a gondolati csavar segíti a végső jelenet képiségének erejét, közvetlenségét. A szövegegész ennél jóval bonyolultabb, hiszen szerep jut benne a kétféle városnak, a kettőzött kolostornak, a felső templomhoz kapcsolódó rétnak, valamint a férfi-asszony kettősnek. Ezúttal is, mint Cs. Szabó jó és legjobb fikciós prózájában, a (női) ösztönnek kell vezetnie, hogy a (férfi) értelem sikeres lehessen. Az asszony vette ugyanis észre, hogy a lányok mind vakok („Egy anya ösztöne nélkül meg se láttam volna”), viszont a férfi értelmezi az észrevételt, fedi fel, hogy mit is jelent az az érzékelhető. Megerősítése ez annak, amivel Goethe zárta le a *Faust* második részét, de egyben modifikációja is: nem elég, hogy az örök-asszonyi a magasba vonjon, az is kell, hogy a férfi-értelem felismerje, mire van szükség a réten.

Monostori Imre

Cs. Szabó László és a népi irodalom

„Odahaza az urbánusokhoz soroltak...”

Cs. Szabó Lászlónak a harmincas évek elejére-közepére – a népi irodalom kibontakozásának idején – már huszonevésen jól körvonalazható értékrendje volt a kortárs magyar irodalomról. Ezen túlmenően mint a *Nyugat* egyik legtöbbet publikáló szerzője, az európai irodalom és művészetek őszinte hódolója, a magyar rádió irodalmi műsorainak csaknem egy évtizedig (1935–1944) irányítója, szervezője¹ a szó szoros értelmében benne élt az irodalmi közéletben. Értékrendjében a 20. századi magyar irodalom „első lírikusa” Babits Mihály, s „csorbítatlan erejű elbeszélőnk Móricz”.² Babits az irodalom „magas tudatát” képviseli, arra mutat rá, hogy az európai irodalom a „*legnagyobbak irodalma*”.³ Babits harcos költő, a harcos humanizmus képviselője, aki nemzetben gondolkodik.⁴ József Attilát „nagyon nagy” költőként említi halálát közvetlenül követően: akit csak „siratni lehet, nem méltatni”.⁵ Fontos írása az Ady halála húszéves évfordulójára (1939-ben) írt cikk, amelyben arra mutat rá, hogy Ady Endre foglalta össze „a kiegyezéskor balsejtelmeit, s költői igékben előre megfogalmazta a kortársak és utódok magyarságszemléletét. Bartók, Kodály, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, Szekfű, Illyés s az utánuk következők is akarva-akaratlan Adyn keresztül jutottak az őrhelyükre [...]”⁶

Ez a névfelsorolás árulkodó a tekintetben is, hogy Cs. Szabó László szellemi csillagképében a népi mozgalom nagyjai közül a harmincas években egyedül csak Illyés Gyulának jutott előkelő hely. Önmagában méltán persze – s egy egész életre szólóan –, ám egyben azt is sejtette, hogy a harmincas években a fiatal Cs. Szabó László meglehetősen távolságtartással figyelte a népi mozgalom kibontakozását és szellemi karakterének különösen a nem közvetlenül irodalommal kapcsolatos megnyilvánulásait. Tartózkodott az ezzel kapcsolatos szellemi konfrontációktól; nem vett részt a „népi-urbánus” vita egyre élesedő polémiáiban sem.

A *Puszták népe* az ő számára is reveláció: Illyés Gyula ezzel a remekművével válik az ő szemében is nagy íróvá. *Nyugat*-beli méltatásában⁷ úgy fogalmaz, hogy „Illyés ezzel a könyvével a fiatal nemzedék legkülönb prózaírói közé emelkedett. [...] Dús érezetű, nagy lélegzetű, képgazdag, leíró s ugyanakkor elbeszélő, fanyar és fojtott indulattól feszülő nyelven ír, gúnyos és fenyegető, hajlítható és darabos, játékos és szűkülő, tréfás és felhős, kitanult és puritán – hol és milyen gyakorlattal tanulta ezt az árnyalt-

¹ A rádiós évtizeddel kapcsolatban ld. *Rádiózás urambátyám mozgásterében. (1935–1944) Beszélgetés Grósz Andrással.* [1976] In: Cs. Sz. L.: *Hűlő árnyékban.* (Bern, 1982. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.) 161–174. l. Salamon István: *Az étheren át. Írók a Magyar Rádió műhelyében.* Bp. 2002. Magyar Rádió. 172–189. l. Uő.: *Tollal és mikrofonnal. Irodalom a Magyar Rádióban. 1925–1944.* Bp., 2003. Fekete Sas. 85–151. l.

² *Műfaj és nemzedék.* = *Nyugat*, 1936. 7. sz. 18–22. l.

³ *Babits és az igazi középkor. Szélsőjegyzet az Európai Irodalom Történetéhez.* = *Nyugat*, 1934. 12–13. sz. (júl. 1–16.) 9–11. l. Babits hatása és emléke egész életre szólóan maradt meg Cs. Szabó Lászlóban. Ld. pl. *Emlékeim Babits Mihályról. Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval.* Készítette Kabdebó Lóránt és Kelevéz Ágnes. = *Új Forrás*, 1984. 1. sz. (jan.-febr.) 18–26. l.

⁴ *Keresztül-kasul az életemen.* = *Nyugat*, 1939. 4. sz. 209–213. l.

⁵ *Ultima verba. József Attila emléke.* = *Nyugat*, 1938. 1. sz. 68–70. l.

⁶ *Ady.* = *Nyugat*, 1939. 2. sz. 74–77. l.

⁷ Illyés Gyula: *Puszták népe.* = *Nyugat*, 1936. 6. sz. 465–468. l.

ságában is tömör, céltudatos, időálló és hű magyar prózát? A született jó író rejtélye ez.” A *Puszták népe* élménye ott lappang a már említett Ady-méltatásában „az elérhetetlen legelső réteg”-nek és Ady magyarságfogalmának azonosításában –, s a cikk zárógondolataiban is: „Magyarország Ady óta forradalmi ország. Talán még évtizedekig az. A megváltatlan nép felszínre került, minden tekintet rajta.”

Az „irodalmi Deák-párt” hálátlan szerepében

A népi mozgalomnak – mint mozgalomnak – a felbomlásával (lényegében a megszűntével) a harmincas évek legvégén és a negyvenes évek elején számos ellentmondás és kusza szellemi jelenség ütötte föl a fejét a népiek körében – tágabban: a magyar szellemi életben. Európa egy része már háborúban állt, és 1941 nyarától Magyarország is háborús országgá vált. A hajdan – csak néhány évvel korábban – erős sodrású népi mozgalom utóvédharcát vívja; az egyes folyóiratok, lapok köré szerveződött képviselőik igen érzékenyen reagálnak minden bíráló vagy tisztázó szándékú „urbánus” ízü megnyilvánulásra. A népi mozgalom már nem politikai tényező, a népi irodalom azonban továbbra is élő, eleven valóság; sőt ekkortájt nyílt először lehetőség arra – a minimális időbeli távlat már alkalmat adott erre –, hogy az első értékelések, a népi táboron belül és azon kívül is, az elmúlt évtizedről megszülessenek. Ezek közé tartozott Cs. Szabó László összefoglaló és értékelő nagyesszéje a *Nyugatban*, illetőleg (annak megszűntével) a *Magyar Csillagban*.

Az első „Mérleg”-hez a közvetlen indítást Illyés Gyula éles kritikája adta Veres Péter *Mit ér az ember, ha magyar?* című kötetéről.⁸ Illyés szerint ez a könyv a népvezérségre, a parasztfiúk „Cézárságra” buzdításával, „a legrosszabb irányba mutat”, s Veres bukásával „egész népi mozgalom ütheti meg magát”. Márpedig – hangsúlyozza Illyés – a népi mozgalom „a háború utáni szellemi élet legfontosabb jelensége volt”. E vitában megszólalt többek között Németh László, aki Veres Péter mellett állt ki⁹; Cs. Szabó pedig megírta összefoglaló, nagy ívű esszéjét, *Mérleg* címmel.¹⁰

Ez a jelentős esszé helyzetlemzés és értékelés a 20. századi magyar irodalmi irányzatok jellegzetességeiről. A népi irodalom „felülmúlhatatlan példa”-ja a *Puszták népe*. A mozgalom csúcspontja az 1937-es Márciusi Front, az évtized vége azonban már a hanyatlásé. A bomlás okaiként Cs. Szabó a táboron belüli féltékenykedés vad erőt, a politikai-ideológiai különbségeket, az államhatalom ellenséges magatartását, valamint a háborús hangulatú európai közérzést jelöli meg. A népi mozgalom irodalmilag rendkívül gazdag eredményt produkált, politikailag azonban teljes kudarccal végződött. Ennek az lett a következménye, hogy „a névtelen parasztforradalom, visszaszorulva az irodalomba véres parasztlázadássá” változik át. Németh László *Kisebbségben* című esszéjére utalva Cs. Szabó azt mondja, hogy először fordult elő, hogy a magyar irodalmat „a balsors, a kitagadottság s a korabeli sikertelenség alapján mérték fel”. A *Kisebbségben* a népi írói mozgalom nagy „csalódását jelképezte, nagyon mélyről fakadó, keserves sóhaj volt [...]”. A radikalizálódott írói közhangulatban fölbukkantak szélsőséges nézetek is: „Ekkor lett igazán az író az író farkasa”. Ez a negatív közhangulat elsősorban a „művelt író” ellen fordult: kiéleződött a „népi-urbánus” ellentét.

Ez utóbbi polémiában Cs. Szabó László azt a racionális elvet képviseli, hogy itt „valójában a mellérendelés volna az igazság. Irodalmunk Ady-oldalát »népi«-nek, Babits oldalát »nemzeti«-nek nevezem. Németh László az előbbi mély magyar, Veres Péter közösségi irodalomnak is hívja, az utóbbit legtöbbször polgári, urbánus, tanult irodalomnak emlegetik.”

Ez természetes megoszlás, természetes színárnyalatokkal. A nagy baj az, hogy a helyénvaló egymásmellettséget sokan egymásellenességgé fordítják, torzítják. Cs. Szabó értelmezése a továbbiakban is rendkívül figyelemreméltó. „A népi műveltség a parasztság kétezer éves hagyatéka, a nemzeti műveltség a népi műveltségen átszűrűt európaiság, s történelmi okok miatt elsősorban a nemesség és néhány szerencsés város hagyatéka. [...] Kortársaink között leginkább Illyésben egyezett ki a két műveltség.” (Kiemelések az eredeti szövegben.) A népiek nagy érdeme „egy elveszűt zárt” kultúra s „egy ismeretlen nép” felkarolása, megmutatása volt, igazán „közösségi” tett, ám a „Babits-oldal” érdemei sem kisebbek: helyt kellett állni Európában, „szellemünkkel kellett megszégyenyítenünk a trianoni gyalázatot, s a

⁸ Illyés Gyula: *Veres Péter útja*. = *Nyugat*, 1941. 3. sz. 93–96. l.

⁹ Németh László: *Egy műfaj haldoklása*. = *Magyar Élet*, 1941. 4. sz. 10–14. l.

¹⁰ *Nyugat*, 1941. 7. sz. 475–490. l. In: Cs. Sz. L.: *Haza és nagyvilág*. [Bp., 1942] Franklin. 166–189. l. Ld. még: Szabó Zoltán: *A perlekedés völgye*. = *Magyar Nemzet*, 1941. júl. 6.

csonka határok fölött őrizni kellett az érintetlen hazát”. S ez is „közösségi munka” volt a maga módján. Nehogy – amitől Széchenyi rettegett – „Európa indiánjai: exotikum, néger falu legyünk”.

Cs. Szabó egyébként helyteleníti a „polgári” elnevezés irodalmi alkalmazását, mivel szerinte a magyar íróknak van ugyan „polgári erényük, de nincs polgári szemléletük”, mivel Magyarországon hiányzik a zárt, polgári életforma. Így azután szerinte „a népi és a nemzeti a legjobb megkülönböztetés irodalmunk két oldala között. Nemzeti a jó szó – s nem polgári vagy urbánus. Ebben aztán nincs semmi él; a népi mellett egy másfajta kötelességet jelent, amelyet párhuzamosan vagy akár egyesítve is teljesíthetünk”. Nem véletlen, hogy se Illyés, se Tamási Áron nem volt „bizalmatlan ahhoz a másik oldalhoz, amelyet feladata szerint egyforma joggal európainak is, nemzetinek is nevezhetünk. (*Párhuzamosan* a kelet-közép-európaival, kismagyarral, népivel”.) (Kiemelések az eredeti szövegben.)

Nem véletlenül idéztük ily hosszan Cs. Szabó László álláspontját a pongyolán általában csak „népi-urbánus vita”-ként aposztrofált szellemi jelenséggel kapcsolatban. Azt mondhatjuk ugyanis, hogy ily szép világossággal, meggyőző erővel és – nem utolsósorban – mindkét fél számára elfogadhatóan a kortársak közül senki sem fogalmazott. Se előbb, se később. (Még akkor is így van ez, hogyha Németh László *Kisebbségben* című röpiratának értékelése körül lehet vitánk Cs. Szabó állításával.) A nagy irodalom mindig nemzeti irodalom. A nemzeti irodalom magában foglalja a népit is. Egyszersmind része az európai irodalomnak. S háromnegyed évszázad távlatából az is jól látható, hogy a „népi-urbánus” egymásnak feszülés nem tartozott a nagy irodalom fejezetei közé – alapvetően más: ideológiai, politikai, társadalmi küzdelem volt (s nem irodalmi).

Cs. Szabó hamarosan megírja a *Mérleg* folytatását, *Márciusi szél* címmel.¹¹ Ennek az esszéjének tulajdonképpen Illyés Gyula a főhőse, ám valójában a népi mozgalom szétzilálódása utáni két pólusának egy-egy magatartásmintáját vázolja föl: az Illyését és a Németh Lászlóét. Egyikük útja Babits szellemi örökségéhez vezetett, a másikuké – a *Kisebbségben*-hez. Németh László feldolgozatlan csalódása miatt „nazarénus”-sá vált: „kivonult korábbi hódításaiból, a napsütötte latin tájakra, az érett kultúrákból, nyugati kalandozásai legszebb emlékeiből. A lélek útja olykor nem kevésbé veszélyes attól, hogy kalvinista önbüntetés vezérli.” A népi mozgalom válságos időszakában „Illyés volt az egyetlen író, akiben a válság még szorosabbra fogta [...] a keleti s a nyugati magyart”. Németh viszont bosszút állt: „önként fölégette mámorosan megszerzett napnyugati birodalmát, s visszavonult a népi írók közé”.

Németh Lászlónak az erre a Cs. Szabó-írásra való heves reagálását később még bemutatjuk. Most rá kell mutatnunk arra, hogy Cs. Szabó László a „népi” és „urbánus” (nála „nemzeti”) irodalmat mint mellérendelést értelmező felfogása ebben az esszében indokolatlanul polarizálódik: Illyést és Némethet szembeállítja egymással. Abszolutizálja a megosztottságot. Abszolutizálja a *Kisebbségben* problematikáját is (mint írói magatartásformálás), nem látja, hogy az Illyés, valamint saját maga által is képviselt „nemzeti” és „népi” egysége, *párhuzamos*, illetőleg egy időbeni művelése Németh Lászlónál éppen úgy megvan és éppen olyan jellegzetes szemléleti attitűd, mint Illyésnél. Kétségtelen, Cs. Szabót erősen fölkavarta a *Kisebbségben*, másfelől Illyést kellett odaállítania a nemrég meghalt Babits szellemi örökhelyére („Illyés ma Babits helyén áll” – írja itt). Ez a „Mérleg” azonban mégiscsak a megosztást mélyítő írás lett.

Annál is inkább, mivel maga is úgy látja, azt vallja, hogy: „A népi irodalom ma majdnem az egész magyar irodalom. Barátaimot becsülöm ott”.¹² Másfelől aggódik, hogy a fiatalok nem ismerik eléggé Babitsot, Kosztolányit, Márait, Illyést, Szabó Lőrincet, Halász Gábort (és a saját maga műveit). Végül is: Illyés ott van a „nemzeti” írók között, Németh nincs. Jóllehet, ebben a cikkében is megerősíti egyébként rokonszenves tételét, hogy ti. ő maga „évek óta makacsul” kitart „az irodalmi Deák párt szerepében”, hideg fővel próbálja követni a szellem mozgásait, attól tart, hogy a magyarság túl mélyre merült érzelmeiben, indulatában. „Ezek a mániák fölszítják a lángészt, de feldűlják és kiégetik az irodalmat” – óv a szenvedélyektől.

„Nyílt sisakkal”

1943 nyarán Cs. Szabó László éles sajtóproblémába keveredett. Nemigen tett ugyan mást, mint a már jól kiérlelt sajátos álláspontját fejtette ki a népi irodalomról, pontosabban annak sebezhető pontjairól; azonban a háborús légkörben és a kiszorítottságban védekező egykori népi mozgalom egyes képviselői számára mindez fölnagyítva, fölhangosítva jelent meg, mintegy leszámolásnak tűnt.

¹¹ *Márciusi szél*. = Magyar Csillag, 1942. 3. sz. 129–136. 1. Ua. *Mérleg II.* címmel in: *Haza és nagyvilág*. 190–201. 1.

¹² *Debreceni napló*. A coetusban. In: *Haza és nagyvilág*. 72–75. 1.

Cs. Szabó a szóban forgó cikkét Zilahy Lajos kétheti képes újságjában, a *Híd*-ben közölte.¹³ A népi irodalom funkciójáról azt írja itt, hogy „az a dolga, hogy egy társadalmi válságot ábrázoljon, a paraszti életforma teljes bomlását s e bomlás testi-lelki veszélyeit”. Tovább: „A népi irodalom a hanyatlás – tehát egyben a lázadás irodalma; legőszintébb írói annak is szánták.” Mindezt azonban az ország félrehallotta, az irodalmi közélet révén, valójában „Vajda János, Tolnai Lajos, Ady és Szabó Dezső diktatúrájában” élünk. A népi irodalom európai jelenség abban az értelemben, hogy Dickenst, Zolát, Tolsztojt, Dreisert és Knut Hamsunt követi; ám az már a múlt századi nyugat, nem a mai Európa. S nem is Bartók és Kodály útja volt a népi íróké. – A gondolatmenet lényege: jöllehet a népi írók érdemeinek az (ittthoni) időbeli elsőbbsége nem kérdőjelezhető meg, írói, művészi eredetiségük azonban nem egyértelmű. Végül ismét hitet tesz Babits és Kosztolányi öröksége mellett.

Kodolányi János vitacikkében¹⁴ azt veti Cs. Szabó és „társai” szemére, hogy „Ady szörnyű mostoha elbánásban részesül – mondjuk – Kosztolányival szemben”. Bizonyos körökben ő a példakép Móriczzal, Adyval, Krúdyval, Szabó Dezsővel szemben. „Amit Cs. Szabó és társai művelnek, irodalompolitikai diktatúra. Mégpedig *polgári diktatúra*.” (Kiemelés az eredetiben.) Féja Géza reflexiójában észreveszi¹⁵, hogy Cs. Szabó – szóban forgó cikkében – „túláságosan és önkényesen szűkre szabta a népi irodalom fogalomkörét”. A népi irodalom ugyanis nem szűkíthető le – mondja tárgyyszerűen Féja – a kelet-európai társadalmi válság kifejezésére, hiszen legjobb művelőiben (József Attila, Erdélyi József, Sinka István, Kodolányi János, Móricz, Tamási) ennél jóval több van. Féja úgy látja, hogy Babits és Kosztolányi „bűvköre” együtt jár Ady és Móricz megtagadásával, Szabó Dezső és Juhász Gyula feledésével. Babits és Kosztolányi nem bírta alázatosan vállalni Ady roppant nagyságát és szellemi örökségét. „A megtagadottak helyébe [...] »ezüstkor«, sznobság, öncélú intellektualizmus és a magyarság keleti gyökereinek megtagadása lépett.” Fájához hasonlóan Kristó Nagy István is azzal kezdi a Cs. Szabóval vitázó cikkét, hogy „súlyos tévedés” a népi irodalom kérdését a paraszti életforma csődjének az ábrázolására leszűkíteni. Hiszen ennek a szellemi irányzatnak a legkiválóbb képviselői: Ady, Szabó Dezső, Bartók és Kodály. De ide tartoznak a nemcsak a paraszti életválságot feldolgozó Tamási, Sinka, Erdélyi, Illyés és Németh László is. Továbbá: a népi gondolat tematikája is jóval több mint a paraszti kérdés. (A magyar sors, a magyar élet, helyünk és szerepünk Európában, kapcsolatok a szomszéd népekkel stb.). Többről van szó politikai értelemben is: ez a mozgalom túlnőtt az irodalmi, művészeti kereteken, legfőbb célja – és éppen ez a cél közös valamennyi képviselőjében: „népi erőkkkel új országot építeni”.¹⁶

Rendkívül tanulságos ez a vita: látható, hogy míg Cs. Szabó László a népi irodalom és a nemzeti irodalom párhuzamosságát (és a nemzeti irodalmat mint a népi irodalom szellemi integrálóját) tettelezi; addig Féjének éppen a népi irodalomban látják a nemzeti sorskérdések megfogalmazását, énnelfogva a népi irodalmat tekintik nemzetinek, integráló érvényűnek.

Cs. Szabó nem kezdett újabb magyarázatba, újabb tipologizálásba, inkább bezárkózott. A *Keserű napló* című cikkében¹⁷ szembeállítja a honi szellemi viszonyokat az európai légkörrel. Nekünk is két hazát adott a végzet – írja -: az egyik Magyarország, a másik Európa. Ma már „Európa-vád lett a nemzetvádból”. Mindez onnan jut eszébe, hogy egynemely író társa a „szegénysorról vagy a pusztákról” őellene ingerült Európa miatt. Cikkére a túloldalról ezúttal Veres Péter reagál¹⁸, alaposan leegyszerűsítve a vitatott kérdéseket a magyarság és Európa témakörben: úgy értelmezi, mintha Cs. Szabó szerint a népi írók nem törődnének Európával. Ez egyáltalán nincs így – reflektál Veres –, bár igaz, hogy a magyar népi életérzést csak a magyar génusz tudja kifejezni. Az e körül folyó vitákban is két különböző életérzés és világkép van jelen, mindkettőnek megvan a maga „hinterlandja” és „történelmi jogosultsága” – írja cikkében Veres Péter.

¹³ *Nyílt sisakkal.* = *Híd* (Bp.), 1943. jún. 15. 3–4. l.

¹⁴ Kodolányi János: *Esti beszélgetés.* = *Magyar Élet*, 1942. 6. sz. 6–11. l. Ld. még uő: *Itt a piros – hol a piros.* = *Vigilia*, 1943. 245–246. l.

¹⁵ Féja Géza: Cs. Szabó László aggodalmai. = *Híd*, 1943. júl. 15. 16. l.

¹⁶ Kristó Nagy István: *Új napkelte – régi irodalom. Megjegyzések egy Cs. Szabó-cikkre.* = *Magyar Élet*, 1943. 7. sz. 18–21. l.

¹⁷ *Keserű napló.* = *Híd*, 1943. okt. 15. 3. l.

¹⁸ Veres Péter: *Háttha nem is ez az igazi Európa?* = *Híd*, 1943. nov. 1. 12–13. l.

„...bizony, Németh László a nagy író, nem én...”

– válaszolta Cs. Szabó László Szőnyi Zsuzsának 1964. április 30-án egy korábbi megjegyzésére.¹⁹ S ha e mellé az egymondatos helykijelölés mellé odahelyezünk egy másikat (1981-ből valót): „Nagy barátom Illyés Gyula”²⁰ – kitetszik, hogy a „népi” írók taborából Cs. Szabó László végül is Némethet és Illyést tartotta a legtöbbre. Illyést mindvégig – néha rajongással – elismerve és példának állítva saját írói eszménye igazolásául is, Németh Lászlót viszont hosszú évtizedekig – néha élesen – bírálva, kritizálva, tán ostorozva is. Írói nagyságát, rangját azonban (még a *Kisebbségben* idején sem) meg nem kérdőjelezve.

A 29 éves Cs. Szabó 1934 őszén egyetértőleg szól hozzá a 33 éves Németh egyik hírlapi vitájához az „östehtések” témájában, s a két sors közt kallódó parasztfiatalok támogatását, és a „nép Eötvös kollégiuma” okos kezdeményezését is pártolja.²¹ Ugyanakkor hosszú évekig egyáltalán nem foglalkozik Németh László írói tevékenységével. (A *Nyugat* sokat publikáló kritikusaként a harmincas években egyszer sem írt róla sem a *Nyugatban*, sem máshol.) Míg nem 1941-ben – a *Nyugatban*, láthattuk – sor kerül a 20. századi magyar irodalomtörténet vázlatára, melyben Németh László a Tanúval és a *Kisebbségben* szerepel. Cs. Szabó itteni *Mérlege* Némethtel kapcsolatban erősen kétpólusú. A *Tanú*: „lutheri szerep”²², a *Kisebbségben*: „népi” revízió. A *Tanú* idején „Németh László erőszakos kiválása jelkép volt. [...] A húszas éveket még az Ady-kortársak jegyezték. A harmadik évtized azonban már a kilencszázás évjárat birtoka. Ezt az új birtokhatárt, ezt a nemzedékváltást Németh László kiválása jelölte meg. Nem tehetett másként. Ha nem vállalta volna a lutheri szerepet, a sors mást keresett volna rá.” Németh ekkortájt „protestáns prédikátor”, aki: „Folyton Európából érkezik, s szüntelenül a nép között munkál.” (Miként Balázs Ferenc vagy Fülep Lajos.) Németh Lászlót „a legkorszerűbb esszéíró”-nak tartja, mivel ő fejezte ki legjobban az „ellentmondásokban vergődő kort”. Még az önpusztító erejű *Kisebbségben* is – a maga vad igazságtalanságaival – kortünet. „A hitvitázók Adyban, Szabó Dezsőben és Németh Lászlóban ébredtek föl: ők hárman az utolsó félszázad igazi protestáns írói.”²³

Németh László – az e tanulmány folytatásaként tekinthető *Márciusi szél* megjelenése után – válaszol Cs. Szabó elmarasztaló kritikájára²⁴. Szerinte félreérti őt, hamis ellentétet kreált Illyés és közte. Benne föl sem merült soha a „Kelet vagy Nyugat”, a *Kisebbségben* nem a kivonulás könyve (hiszen éppen az európai mély kultúra megismerésére hív fel), s a „mélymagyarság” gondolatát éppen a francia szellemnek (Proustnak) köszönheti. Cs. Szabó valójában fantomizálja őt, s azt, hogy beállt „a népi írók közé” úgy emlegeti, „mintha egy római szenátor menne el sámándobot verni”. (Cs. Szabó László reagált Németh észrevételeire: „Németh László baráti polémiában [...] visszautasította, amit kivonulásáról és nazarénus elbujdosásáról írtam. Ennek csak én örülök legjobban.”²⁵)

Németh László 1942 végén kritikát írt a frissen megjelent Cs. Szabó-esszékötletéről, a *Haza és nagyvilágról*.²⁶ Elsőrangú „gyűjtő-természetű” „epigramma-író”-ként jellemzi a szerzőt, aki nagy művészettel, műgonddal és szellemességgel mutatja be „gyűjteményét”. Érzékelteti a kettejük közti rokon szellemi vonásokat (a *Haza és nagyvilág* rímeli az ő *Magyarság és Európájára*), ugyanakkor a közfigyelmet inkább Európa keleti felére összpontosítaná.

*

¹⁹ *Roma summus amor*. Cs. Szabó László és Szőnyi Zsuzsa levelezése. Szerk. Hafner Zoltán. (Bp.), 1999. Kortárs. 29. l.

²⁰ Távolági beszélgetés Hegyi Bélával. [1981] In: *Hűlő árnyékban*. 247. l.

²¹ *A magyar östehtések problémái*. Cs. Szabó László hozzászólása. = Budapesti Hírlap, 1934. szept. 5. Cs. Szabó László elismerően szól Németh László 1932 őszén indult *Tanújáról* is. (Vö. *Homályból homályba* I. Bp., 1977. Magvető és Szépirodalmi. 458. l.)

²² Cs. Szabó László – a legnagyobb megbecsülése jeleként – ugyanezt a gesztust (és situációt) emeli ki később Kerényi Károlyról, a mitológiai kutatás radikális megújítójáról szólván: „ő lett a magyar ókortudomány Lutherje”. Vö. *Kerényi Károly arcképe*. [1961] In: *Kerényi Károly és a humanizmus*. [Zürich, 1978] Svájci Magyar Irodalom- és Könyvbarátok Köre. 94. l.

²³ Vö. *Haza és nagyvilág*. 172., 182., 178. és 187. l.

²⁴ Németh László: *Fantomok ellen. A „Kisebbségben” védelme*. = Magyar Csillag, 1942. 4. sz. 215–219. és 5. sz. 257–262. l.

²⁵ *Haza és nagyvilág*. 355–356. l.

²⁶ Németh László: Cs. Szabó László, a tanulmányíró. = Magyar Csillag, 1942. 14. sz. (dec. 15.) 451–457. l.

Cs. Szabó László az emigrációban sem szűnt meg a magyar irodalmi élet figyelője s kritikusa lenni. Kritikáit gyakran lengi be engesztelhetetlen kommunistaellenessége. Németh László *Galilei*-drámáját nagy örömmel fogadja²⁷, mivel az a történelmi tények hűségével örökíti meg „nyomasztó teljességében a magyar szellem állapotát 1949 óta”. Németh László nemzedéke – írja – Ady és Babits nyomán nőtt fel, s e nemzedék becsületéről van szó a *Galileiben*. E nemzedék sorsa és gondolkozása a dráma lényege: a szellem becsülete a diktatúrával szemben. Nem kétséges: Ady és Babits egyidejű megidézésével Cs. Szabó Némethet is a „nemzeti” szellemek között tartja számon. Ugyanakkor – egy másik cikkében – továbbra is főntartja azon véleményét, amely szerint a *Kisebbségben* kirekesztő jellegű mű volt, s élesen veti föl kételyét Németh bartóki modelljének az irodalomra történő alkalmazhatóságáról.²⁸ (Keletről hiányzik „Bartók Béla lángelméje”, nincs meg a fiatalok szabad mozgása, az ösvilág ízei már ismertek; Nyugaton pedig hiányoznak a „hitelesítő lángelmék” a vers-technikában.)

Említettük, hogy Cs. Szabó a szépiró Németh Lászlót a legnagyobbak közt tartotta számon. (1962-ben egyik írásában például igen pozitívan értékelte drámaírói munkásságát.²⁹) Ugyanakkor viszont megkérdőjelezte politikai-etikai viselkedésének helyességét a korai Kádár-rezsim idején. Minderre Németh 1959-es szovjetunióbeli utazása és az *Utazás* című színdarab megjelenése (1962) adott okot. Cs. Szabó azt a kérdést veti föl³⁰, vajon az 1956 utáni „új Bach-korszakban” milyen módon és mikor volt itt az ideje annak, hogy valaki előbb-utóbb a tudat szintjére kényszerítse „a nép ösztönös mozdulatait”, azaz, a kiegyezést az ellenforradalmi Kádár-rendszerrel. Ez a valaki szerinte Németh László volt, aki tudatosította ezt az ösztönös vágyakozást. A színdarab azt sugallja, hogy Moszkva kénytelen szövetségén túl igénybe kell venni „a magyarok önkéntes szövetségét”. Németh az általa 1956. november elején használt két „megszentelt szót”: „emelkedő nemzet”, most, az új Bach-rendszerre nézve is érvényesnek tartja. Azt sugallja, hogy az együttélés kényszerű, s a szerep mellé öngazdáltsást keres. Mindezt a büjtött felszólítást a szovjetunióbeli látogatásáról írt cikkei alapozták meg: a Szovjetunió nem is olyan rossz és félelmes, az ottani szocializmustól a magyarok is sokat várhatnak. Cs. Szabó szerint: „Túl friss a seb a nemzetben, hogy írja a csendes, *eltemető* alkalmazkodáson felül már *tudatos* illeszkedést is kívánjon tőle a történelmi determinizmus jegyében s a nép önérdékében.”³¹ (Kiemelés az eredeti szövegben.) Ugyanez a túlságosan szigorú, elitélő attitűd mutatkozik meg Cs. Szabónak egy ugyancsak ekkortájt (1963-ban) írt távlatos igényű esszéjében. Németh László Szekfű-bírálatát érintve azt írja, hogy 1945 után Szekfű és Németh „ugyanarra az oldalra kerültek: Szekfű mint moszkvai követ, Németh László a Szovjet Írószövetség vendégeként”.³²

Németh László 70. születésnapján a megenyhült Cs. Szabó László terjedelmes tanulmánnyal, pályaképpel tiszteleg, emlékezik.³³ Szépen indít: „a Tanú írójának kortárs tanúja beszél. Fegyvertársak voltunk egy ideig, ellenségek, legjobb tudomásom szerint soha.” A húszas és harmincas évek fordulóján ő volt „a magyar kritikai irodalom maximuma”. Nem igaz az állítás, hogy „csak a népi írók érdekelték, még az sem, hogy feléjük húzott. Nyitott volt minden irányban [...]” Ugyanakkor lehetetlenül nehéz követelményeket szabott honfitársainak. „Mércéje túl magas; akármekkora szeretetet fűti a nevelőt, az irgalmatlan selejtezőből csak egy »iránytmutató kisebbség« kerülhet ki [...]” A *Kisebbségben* torz tükör volt, de mégiscsak ő az egyike a legjobb (irodalom)történészeinknek: ő írta a Berzsenyit és a Széchenyit is. Történelmi drámái úgyszintén elsőrangúak. A *Sajkódi esték* tanulmánya-

²⁷ *A második Galilei-pör.* = Új Hungária (München), 1955. aug. 26. 3. l.

²⁸ *Azért is irodalom.* = Katolikus Szemle (Róma), 1958. 3. sz. 115–119. l.

²⁹ A Széchenyi-dráma ürügyén egy 1947-es élményét idézi fel Illyéssel. Arról beszélgettek egy vasúti hálókocsiban, hogy – Cs. Szabó szerint – „Németh mekkora tehetség”; „jó színház is, amit csinál, nem csak irodalom. Eszményeit igazolja, a görögöket és Shakespeare-t, akik rituális és nem hétköznapi nyelven gyürnek maguk alá.” (*Hunok Nyugaton.* = Új Látóhatár [München], 1962. 5. sz. [szept.–okt.] 446. l.)

³⁰ *Az Utazás.* = Új Látóhatár, 1962. 4. sz. (júl.–aug.) 320–326. l.

³¹ Mindenesetre Cs. Szabó – lábjegyzete szerint – egyetértene azzal, ha Németh Lászlót Nobel-díjjal tüntetnék ki.

³² *Egy ország vérben áll. Gondolatok a magyar történelemről.* In: Cs. Sz. L.: *Ország és irodalom.* Brüsszel, 1963. Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet. 159. l.

³³ *A mintadiák.* = Új Látóhatár, 1971. 2. sz. (ápr. 18.) 105–130. l.

inak egy része jóhiszemű félreismerése a Szovjetuniónak és a honi szocializmusnak, mindazonáltal: „Hogy a század egyik lángelméje, abban még ellenfelei se mertek kételkedni.”

Németh László írói, szellemi és emberi alkata később is sokat foglalkoztatta Cs. Szabót. Az „esszéírő nemzedék” jeles tagjaként említi mindig, kiemelve „népnevelő”, „iskolamester” hajlamát és attitűdjeit.³⁴ Éppen ezen alkat bizonyos jellegzetességei maradtak számára mindvégig idegenek. „Csodáltam befogadóképességét, csodáltam lázasan, szakadatlanul működő agyát. Annál izzóbb agyat és fogékonyabb szellemet aligha teremtett akkori intellektuális életünk.” Kétkedik viszont abban, hogy asszimilálni is tudta a tömérdek felszívott szellemi táplálékot, mert: „közben állandóan szerepekben látta magát”. Vértanú-szerepekben is, egész lénye drámai volt. S ez tőle – Cs. Szabótól – mindvégig idegen maradt.³⁵ Ugyanakkor azt is látja, hogy ugyanez a „vértanúhajlam” hatja át legjobb történelmi drámáit.³⁶

1980 őszén Cs. Szabó nagyívű tanulmányban tárja föl a politikai élet és az irodalmi élet szoros kapcsolatát az 1945 és 1948 közötti Magyarországon.³⁷ Németh László ekkori munkásságában nagyra értékeli, hogy „többé nem mimózelekű próféta”, hanem nagyregények s történelmi drámák írója, s ez utóbbiként, „immár joggal vetíthette önarcképét elbukó történelmi nagyságok és kisebbségi vértanúk alakjába”. Németh „apostoli alkat”, „hitvalló hadakozó” volt, aki „végzetszerűen el volt kötelezve a 16. századi reformációnak”. Elitista hit, utópista látomások vezették, ám vitathatatlanul „lángeszű író és reformer”.³⁸

„Nagy barátom, Illyés Gyula”

Láttuk, hogy a *Puszták népe* óta Cs. Szabó László szemében Illyés a „született jó író”, s élete végéig nagy híve maradt személyének és munkásságának. Sőt, ennél még több is a számára Illyés: benne találja meg azt az egészséges „klasszikus” öntvényt, amely a legkényesebb európai ízlésnek, esztétikai mértéknek is megfelelő, népből jött nemzeti író ismérveit reprezentálja. A magyar irodalomban a népi-urbánus ellentéteket elméletileg feloldani igyekvő Cs. Szabó hivatkozási pontja e tekintetben is mindvégig – hosszú évtizedekig – Illyés maradt.

1941-ben már úgy jellemzi-értékeli, hogy első lett az egyenlők között: összefoglaló és összefogó szellemi alkat. Minden oldalról: „próza és vers, falu és város, Dunántúl és Erdély, Bordeaux és Szibéria felől felfogta a jeleket és elfogadta a segítséget”. Illyés kiválik a „megrendítő rögeszmék közül, kiröppen a gyűlölet köréből [...] A hazaáruló labancok és nekikeseredett kurucok közt Illyés megtalálta a magyar és európai hűség útját.”³⁹ Prózája – például a *Koratavasz* – elsőrangú, a könyv vége felé egyenesen Petőfi „vérbefojtott prózáját” idézi.⁴⁰

A *Mérlég (I)* című összefoglaló nagy esszéjét – mint láttuk – közvetlenül Illyés Gyulának Veres Pétert bíráló cikke motiválta.⁴¹ Magának a cikknek is az egyik központi (eszmei) alakja Illyés, aki-ben a kettészakadt magyar irodalom műveltségelemei a leginkább kiegyeznek.⁴² Ezen túl Illyés és Tamási Áron „a Márciusi Front, a népi mozgalom igazi megmentői. Költészetük az irodalompolitika fölött lebegve tovább folytatja a parasztlélek csöndes hódítását, amelybe a kiégett társadalmi rend-

³⁴ Ld. *Ember és műfaj. Beszélgetés Siklós Istvánnal, a Római muzsika megjelenésekor.* [1970] In: Cs. Sz. L.: *Két tükör közt.* Bazel, 1977. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. 119. l. Ugyanitt jegyzi meg – utalva Németh Lászlónak a *Haza és nagyvilág* című kötetéről írott egykori műbírálatára –, hogy Németh szerint őbelőle hiányzott „a dolgok türelmes átgondolása, a mélyszántás”. Ez a kritika – teszi hozzá Cs. Szabó – barátságos és igazságos volt. (Uo. 136. l.)

³⁵ *Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval.* London, 1977. október 21. In: Huszár Tibor: *Beszélgetések.* Bp., (1983), Magvető. 12. l.

³⁶ Rádiózás urambátyám mozgásterében. 162. l.

³⁷ *Nagy várakozások, nagyobb csalódások. A magyar irodalom 1945 és 1948 közt.* = Új Látóhatár, 1981. 1. sz. (jan.–febr.) 1–20. l.

³⁸ Távolsági beszélgetés Hegyi Bélával. 258. és 265. l.

³⁹ *Illyés Gyula.* = Nyugat, 1941. 4. sz. 168–170. l.

⁴⁰ *Simontornya, Pasarét, Hebridák.* In: *Haza és nagyvilág.* 202–205. l.

⁴¹ „Megelőzte Illyés cikke Veres Péterről. (Nyugat, 1941. március)” – írja a *Haza és nagyvilág* jegyzetei között. (355. l.)

szer beolemlik.”⁴³ E tanulmány folytatásában –1942 tavaszán – azt olvashatjuk, hogy „Illyés volt az egyetlen író, akiben a válság még szorosabban fogta az első Nyugat-nemzedék négy-vagy ötarcú magyarját, tiszántúli osztályzattal szólva: a keleti s a nyugati magyart. [...] Illyés az egyetlen népi írónk, aki végig Babits oldalán maradt.” Tamási és Illyés már nemcsak „osztályvégzetében” volt képes fölmutatni a magyar népet (miként Móricz), hanem emberi magasztosságában is [...]. Illyés azért maradhatott meg Babits mellett, mert Nyugat-Európát a Széchenyi-korszak, Kelet-Európát a Reguly Antalok valóságserető szemével látta.”⁴⁴

*

Illyés Gyula életművét az emigrációban is lankadatlan figyelemmel kísérte Cs. Szabó László. 1953 és 1972 között háromszor fogott neki a magyar költészet évszázadainak fölvázolásához, s mindhárom tanulmányban kitérített szerepet juttatott neki.

1953-ban egy általa válogatott magyar versantológia elé írt előszót, bevezető tanulmányt.⁴⁵ A 20. század harmincas éveinek nagy lírikusait jellemezve Erdélyi József, Szabó Lőrinc, József Attila és Illyés költészetét emeli ki. Kevés magyar költő merült meg alaposabban egy „nagy idegen kultúrában”, mint Illyés. Nyugati tapasztalatát, francia kultúráját beoltotta a Sárköly [helyesen: Sárköz] nyelvébe, így kapott rá verseiben a hatalmas lélegzetű ódai hangra, prózájában a törölmetszett példabeszédes szóra.” Illyés „parasztforradalmár”, de ragaszkodik az illetlen stíluszabályaihoz; elméjében forradalmár, „egyébként azonban csontja velejéig erkölcsi lény” (nem úgy, mint a kommunista forradalmárok). (Cs. Szabó azonban nem huny szemet a felett, hogy a *Hunok Párizsban* elhallgatta a kommunista forradalom galádságait, s azt is megemlíti, hogy – bár ezáltal nem lett becstelen – 1945 után elfogadta a rendszer költője reá osztott szerepét.⁴⁶)

A hatvanas évek elején írt kis magyar líratörténetében⁴⁷ Illyés költészetének átalakulását a Vörösmartyéval állítja párhuzamba: „a nemzet költője átváltozott az emberi lét tanújává”. Versbeszédében „pátosszal zengő, bősavú költő lett”, majd sokoldalúságával, változatosságával tűnt ki. Az 1961-ben megjelent *Új versekről* szöveg – egy másik írásában – hasonló megállapítást tesz: Illyés egyetemességét hangsúlyozza. „Az egykori *kijelentő* forradalmár költő hovatovább átváltozik *kérdő* kozmikus emberré [...]”⁴⁸ (Kiemelések az eredeti szövegben.)

A magyar költészet angol nyelvű gyűjteménye (a hetvenéves Illyés Gyulának ajánlott) bevezetőjében a lehető legmagasabbra emeli Illyés líráját.⁴⁹ A 20. század magyar költészetét egy mondatban összegezve a következő megállapításra jut: „Illyés öregkori lírájában, József Attila, Weöres Sándor és Pilinszky János költészetében végre betelt Ady nemzedékének a becsvágya: együtt a nyugati és a magyar költészet menetrendje, magyar is, meg több is annál, ugyanúgy, mint Bartók zenéje.”⁵⁰

Cs. Szabó László számos alkalommal írt még Illyésről, ám költészetének lényegi értékelésével ezek a cikkek, memoárok, útinaplók, beszélgetések már nem voltak érdemi kapcsolatban.

Illyés Gyula 60. születésnapjára közli az *Új Látóhatár* Cs. Szabónak a *Hunok Nyugaton* című emlékezését, melyben Illyésnek 1946–47-es nyugat-európai utazásáról ad személyes hangú beszámolót.⁵¹

⁴² Jellemző (és Cs. Szabót ebben erősítő) mozzanat, hogy a „népi”- és az „urbánus”-féle műveltség és mentalitás közös megtestesítőjét a szintén ennek az ellentétnek az elvi feladásán fáradozó Németh László ugyancsak Illyésben fedezte föl. (Ld. pl. *Magyar líra 1932-ben.* = Tanú, 1933. III. [jan.] 184. l.)

⁴³ *Haza és nagyvilág.* 185. és 187. l.

⁴⁴ I. m. 195., 200–201. l.

⁴⁵ *Magyar versek Aranytól napjainkig.* Gyűjtötte, a bevezetést és a jegyzeteket írta Cs. Szabó László. Róma, 1953. Anonymus.

⁴⁶ I. m. LIII. és LIV. l.

⁴⁷ *A magyar költészet századai.* = *Új Látóhatár*, 1962. 2. sz. (márc.–ápr.) 97–110. l. (A tanulmány a Gara László szerkesztette francia nyelvű költészeti antológia bevezető írása.)

⁴⁸ *Illyés Gyula új versei.* = *Új Látóhatár*, 1962. 1. sz. (jan.–febr.) 86–88. l.

⁴⁹ *Egy nép s a költészete.* II. r. = *Új Látóhatár*, 1972. 5. sz. (szept.–okt.) 385–409. l.

⁵⁰ Említésre méltó paradoxon, hogy Cs. Szabó korábban elvetette a magyar költészet „bartóki modell”-jének érvényességét. (Vö. a 28. sz. jegyzettel.)

⁵¹ *Új Látóhatár*, 1962. 5. sz. (szept.–okt.) 423–447. l. Az útirajzot Cs. Szabó később kibővítette és könyvként is megjelentette. (München, 1968. Auróra.)

Ugyancsak egy nyugat-európai utazásáról – ezúttal az 1963-asról – szól a *Magyar költő Nyugaton* című beszámolójában⁵², amelyből – főleg a francia sajtó szemlézése nyomán – kiderül: Illyés iránt általános a megbecsülés. Két évvel később Teleki Lászlónak az Illyés átdolgozta *Kegyence* párizsi bemutatója ürügyén Cs. Szabó hosszasan eseteli Illyés önzonosságát, szabadságszerető patriotizmusát, gyűlöletét a zsarnokság ellen. (Több cikkébe – ide is – beleszövi az *Egy mondat a zsarnokságról* néhány sorát.) Sok szó esik Teleki László „törhetetlen elvhűségé”-ről is.⁵³

Cs. Szabó László önmagát mint írástudót – a hetvenes években – úgy jellemezte, mint akiben az a protestáns hagyomány dolgozik, amely „a vándordiákat táplálja, nem a falujával együtt élőhaló prédikátort”. S ellenpéldaként Szolzsenyicint, Illyés Gyulát, Németh Lászlót és Sütő Andrást nevezi meg.⁵⁴ Ez a metaforikus alkati helyválasztás végigkísérte egész életén, s érzelmi színezetet adott jó pár irodalomtörténeti tanulmányának, esszéjének. Így az Illyésről szólóknak is. S ami Németh Lászlóban a legjobban zavarta: a prófétai attitűd, azt némelykor Illyéssel kapcsolatban is felhozza: ő sem tud szabadulni a nemzethalál víziójától. Habár ezeket a „rettenetesen megszenvedett” tapasztalatokat szeretetre méltó öngúnnal is képes megírni.⁵⁵ Mindazonáltal a nemzethalál romantikus vízióján Illyés mégsem tud túllépni” (hasonlóan Csoóri Sándorhoz) holott – Cs. Szabó szerint – „nincs sír, hol egy nemzet sülyed el”.⁵⁶ A végeredmény viszont „az öreg Illyés Gyulát briliáns esszéírónak tartom”.⁵⁷

Utolsó rövid írásai Illyésről összefoglaló-helykijelölő kisesszék.⁵⁸ Nyolcvanadik születésnapjára köszöntőjében integráló, nyitott, befogadó alkatazt említi mindenekelőtt. (Illyés mint *A francia irodalom kincsháza* és a *Magyar Csillag* szerkesztője.) Ez a nyitottság volt mindig „a magyar irodalom felfrissülő vérkeringésének elemei titka”. Halálának hírére – „mintha eszméiben s elveiben gyakran az alig fiatalabb testvéröccse lenne – újlag kiemeli, hogy Illyés „mindig az egész népben gondolkozott”, nem „holmi beszűkülés és megcsontosodott kismagyar nacionalizmussal”, hanem a „nyugati műveltség évezredek alatt felrakódott magasztalásról”. „Amióta élek – búcsúzik végleg Cs. Szabó László – nála senki nem tett többet azért, hogy *nép* és *nemzet* vérontás nélkül, végre békésen azonosuljon.” (Kiemelés az eredeti szövegben.)

„Perújítás” – „nyugatosok és népiek egyesülése”

A hosszú „pereskedés”, a „népi-urbánus” kettészakadás és ellentét, ellenségeskedés, a körülötte kialakult számtalan félreértés, félremagyarázás témaköre végigkísérte Cs. Szabó László egész esszéírói pályáját. Az emigráció évtizedeit is.

Az ötvenes és a hetvenes években elsősorban a hazai irodalmi termés szemlélésén keresztül formált véleményét, a művek minősége mellett a magyarországi politikai konstellációt is érintve: érzékenyen figyelve író és (a kommunista) politika viszonyára. A korábban talán kevesebbet hivatkozott, idézett Móricz Zsigmondról szép esszét jelentetett meg halálának 10. évfordulóján.⁵⁹ Kiemeli kivételes valóságismeretét, prózanyelvének költőiségét, s nyomatékkal szól (amit korábban inkább hiányolt) magasfeszültségű érzéseiről: szeretetéről az elesettek iránt és gyűlöletéről a mindenféle hatalmaskodás ellen. Újra fölfedezi Erdélyi Józsefet (a *Csillag* című itthoni folyóirat versközleményeit méltatva)⁶⁰, lelkesen üdvözli Szabó Lőrinc, a „nagy költő” válogatott verseskötetét⁶¹ (az előszót Illyés

⁵² Új Látóhatár, 1964. 2. sz. (márc.-ápr.) 97–105. 1.

⁵³ *A Keyence Párizsban.* = Új Látóhatár, 1965. 6. sz. (nov.–dec.) 535–544. 1.

⁵⁴ *Műhely a Mewsban. Második beszélgetés Peéry Rezsővel.* [1972] In: *Két tükrök közt.* 162. 1.

⁵⁵ *Író a diaszpórában. Első beszélgetés Peéry Rezsővel.* [1966] In: *Két tükrök közt.* 109. 1.

⁵⁶ *Azért is! Három beszélgetés Urbán Györggyel.* [Harmadik beszélgetés, 1981] In: *Hűlő árnyékban.* 302. 1.

⁵⁷ *Távolsági beszélgetés Hegyi Bélával.* 267. 1. Ld még: *Három téma. Beszélgetés Illyés Gyula és Cs. Szabó László között.* 1971. szeptember 24-én Londonban. = Új Látóhatár, 1972. 1. sz. (jan.–febr.) 1–24. 1.

⁵⁸ *Gyula. Három írás Illyés Gyuláról.* 1. Levél a márkinőhöz. 2. Király nélkül. Meghalt Illyés Gyula. In.: Cs. Sz. L.: *Őrzők.* Bp., 1985. Magvető. 650–652. 1.

⁵⁹ *Tíz év múltán. (Emlékezés Móricz Zsigmondra)* = Látóhatár (München), 1953. 1. sz. 7–8. 1.

⁶⁰ *Erdélyi József feltámadása.* = Új Hungária, 1954. márc. 26.

⁶¹ *Perújítás.* = Új Hungária, 1956. jún. 8.

Gyula írta). Méltató (egyszersmind kritikus hangvételű) tanulmányt ír Tamási Áron regényművészetéről.⁶² Tamásiban az 'Izráelnél erősebb' hit a Jó oldalán nyugózi le. Ide idézi – jellegzetes gesztusával – Babitsot is, aki annak idején „bámulatosan beletanult az újfajta népi irodalomba, noha látszólag elütött mindattól, amit korábban magáénak vallott”.

Cs. Szabó László nagy vágya, ideája mindig is a „nyugatosok és népiek egyesülése” volt. Ennek az ideának a jegyében, szellemében gondolta át újra és újra az emigrációban – s újra meg újra a régebbi végeredményre jutva – a népi írói mozgalom jelenségeit, eredményeit, jelentőségét.

Alapvetően helyes, történelmileg hiteles kiindulópontja szerint a „népi-urbánus” kettéosztás „politikai színezetű, hamis megosztás”, ami semmiképpen sem tekinthető értékmérőnek. Megvan a jelentősége „a magyar élet eltorzulásának patológiai anyagában, de irodalmilag értelmetlen”. Erdélyi József például valódi parasztköltő volt, aki szembefordult a „nyugatisták uralkodó stílusával”, amde költészetével éppen Babitsot ragadta el, „e stílus pápáját”.⁶³ A népi irány a költészetben Erdélyivel kezdődött, aki „tetszett” ugyan, ám „tekintélyt Illyés Gyula szerzett az új iránynak”. Aki „tudatformáló költő” akart lenni (akárcsak a 16. századtól kezdve a hasonló típusú, hangú költők, s mint az ószövetségi zsidó próféták), de amit mint költő művelt „magas irodalom” volt mindig, politikának pedig „forradalmi”. A szociográfiát író népiek valóban fölfedezték a vidéki Magyarországot, megsemmisítve „a polgári parasztromantikát”. „Ellenfelei szerint – húzza alá Cs. Szabó – a magyar narodnyik mozgalom” fajvédő volt, akaratlanul is a fasizmus szálláscsinálója. Ez nem igaz, veti ellen, a népi mozgalom hatalmas sodrású szellemi jelenség volt, s folyóiratukat „egy zsidó születésű katolikus költő és gyémánt jellem, Sárközi György szerkesztette”.⁶⁴ A népi irodalom hitele „azért olyan nagy ma is, mert nem estek áldozatul hősies lázálomoknak, egyikük se ment fejfel a falnak. [...] A jobboldal magát annak érezte, ami volt: jobboldalnak, a baloldal – urbánus és népi – viszont ugyanakkor olyan sokrétű, beleértve a radikális katolikusokat, hogy aligha fért volna közös címke alá.”⁶⁵ Láthatjuk, miközben Cs. Szabó határozott és éles különbséget, szembeállítást tesz „jobb” és „bal” között (a két háború közti Magyarországon); mind a „népit”, mind az „urbánust” egyazon oldalra helyezi, melléjük téve a konzervatív-liberális katolicizmus polgári törekvéseit. Azaz, érzékelteti, hangsúlyozza – itt is –, hogy a népi mozgalom egyértelműen pozitív értékrendet képviselt, szemben állva – és ebben a pozícióban az urbánusokkal egy oldalon – az uralkodó politikával, társadalmi berendezkedéssel.

A kis közép-európai nemzetek irodalmának több évszázados „elvi törvényét” fogalmazza meg (újra) egyik kései interjújában. Ez pedig a kétirányú nyitottság, a „teljes nyitottság a civilizált Nyugat és saját népük mély rétegei felé”. Ez a kétirányú nyitottság létkérdés: „A magyar irodalom provincializálódik, mielőtt eldugul egyik vagy másik irányban.” E kettős nyitottság – írta 1979-ben – „egyformán állt Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Németh László, Weöres Sándor, Nagy László, Csoóri Sándor s a magam esetében. A látszat ellenére, azt hiszem, Tamási Áronra is.”⁶⁶

Az itt leírt névsor azt is bizonyítja, hogy Cs. Szabó László értékítélete (a 20. századi magyar irodalom mesterséges kettéválasztási kísérletein magasan átvélve) mérvadó lehet mindazok számára, akik az irodalom valódi értéktartományait, az irodalom önértékét – nem pedig esetleges ideológiai, politikai felhasználhatóságát – tekintik érvényes szellemi talapzatnak, egyszersmind – tehát ezzel együtt – a nemzet történelmi életérése kifejeződésének is.

⁶² *Háztűzörző istenek. Két regény.* (Jégtörő Mátyás, Ragyog egy csillag.) = Új Látóhatár, 1967. 4. sz. (júl.–aug.) 302–314. l.

⁶³ *A magyar vers századai.* [1961] In: *Ország és irodalom* 70. l.

⁶⁴ Vö. *Egy nép s a költészete.* II. r. 385–409. l. Később egy Szabó Zoltánról szóló kitűnő jellemzésében ugyancsak a sokszínűséget, a nyitottságot, a szintézisreteremtő képességet emeli ki. „Nem győzöm ismételn, mennyire racionális elme, milyen harmonikusan összeolvad benne az urbánus a népivel, a magyar a franciával, a szépíró a politikai analitikussal.” (Vö. Cs. Szabó Lászlóval beszélget Szabó Zoltánról Siklós István. = *Irodalmi Újság* [Párizs], 1982. 4. sz. 5–6. l.)

⁶⁵ *Rádiózás urambátyám mozgásterében.* 165. l.

⁶⁶ *Azért is! Három beszélgetés Urbán Györggyel.* [Első beszélgetés 1979] 280. l.

Kántor Lajos

Egy élettel mérhető barátság

(Cs. Szabó-olvasat – Illyés Gyulával)

„A magyar szellem széljárásban nő, akár a nyír. A megállapítás nem tőlem való, hanem Cs. Szabótól, bár ő, üdvözlendő népiességgel, ezt úgy fejezte ki: mihelyt ránk csukódnak az ablakok, a házban azonnal dohszag terjed, sőt – újabb üdvözlés – lábszag. Az ő hasonlatát érzem találóbbrak: házunk vályog, padozatunk döngölvény; orvosi tanács is, hogy kutyavoníttató hidegben is nyitott ablaknál aludjunk: amíg házunk nem nyugati, addig legalább a levegő jöjjön nyugatról.” 1941. szeptemberi naplójegyzetében írja ezeket a sorokat Illyés Gyula. Hasonlókat más helyekről is lehetne idézni, köztük olyanokat, amelyekben a kitarító barát, Cs. Szabó László neve is szerepel. Csupán a naplókban tallözva, számos árulkodó utalást találunk. Például: „Hétfőn Kállayval, a miniszterelnökkel beszéltem (Cs. Szabót is magammal vive, legyen tanúm, mi mindenről s hogyan beszélek miniszterelnökkel; a *Csillag*-ról beszélünk).” (1942. május 23.) Vagy: „Cs. Szabóval Márainál a Szigeten, ebéd a Palatinusban.” (1943. június 3.) A kolozsvári utazást megörökítő bejegyzésekben (1942. június 4–7.) természetesen amolyan főszereplő Cs. Szabó, mondhatni házigazda, gyermekkorának szeretett városában ki más lehetne a könyvnapokra érkező író-vendégek kalauza. („Délelőtt a város nézése. Cs. Szabó édesanyjánál.”; „Találkozó az Erdélyi Körben... Népiesek, urbánusok vegyest. Féja Cs. Szabó mellett, én Márai és Nagy István közt.”; „A híres erdélyi furfangról és életrevalóságról kérdezősködnék Cs. Szabótól.”; „A Farkas utcából kiindulva már harmadszor járjuk be Cs. Szabóval, Máraival, Kereszturyval a várost.”)

A bizalom egymásban kölcsönös volt – és ezt a legkülönbözőbb színhelyeken tanúsították. Csé, aki másfél évvel élte túl barátját, budapesti kórházi ágyán, 1983 júliusában egy „éjjeli beszélgetésüket” így kezdte: „Láttam elégszer becsapó villámaidat körül a látóhatáron. Oda, ahol éppen nem állt őrző, szétmállt a védelem. Felém azonban mindig a napos, szelíd oldaladdal fordultál, azzal fordul a kísérteted is. Nem változtat természetünkön a túlvilág. Amellett bíztál bennem. Hittél bennem mindig.” A vallomásos szöveg – az *Illyés Gyula Emlékkönyvben* olvasható (Bp., 1984) – még egy fontos összekapcsoló mondatot tartalmaz; Cs. Szabó a régi Párizst idézi („akkor még nem száguldott nyaklók nélkül a huszonegyedik századba”), mert „Ebből az ősiségből szívott fel két hosszú életre szóló tartalékot a cecei népi s az erdélyi vándordiák.”

Most már a fiatalabb, a centenáriumához ugyancsak érkezett Cs. Szabó László életműve felől közelítve e barátság történetét – anélkül, hogy teljességre törekednénk kapcsolatuk feltárásában –, térjünk vissza az 1942-es erdélyi együttléthez, a júniusi kolozsvári napokhoz. Pontosabban a *Mátyás bölcsője. Jósika sírhelye* című Cs. Szabó-esszéhez, amely legjobb formájában mutatja a próza- és esszéíró, a szó szoros értelmében a „felszabadultság” állapotában, a múlt és a jelen, az ősi juss újra-birtokbavételének óráiban. Kolozsvár

dicsőségének elzengése után („...a vakmerő arányérzék nemzedékről nemzedékre tovább szállt, a csoda szívósan megisméltódott... Igen: ez a Piazza hiányzik Pestről. Pest, a főváros sose merete eltanulni az előkelő nagyvárosi fellépést Kolozsvártól”), a főtéri New York teraszán ülve, Csé hirtelen feláll: „– Gyertek, megmutatom a várost. – Illyés, Keresztury és Márai van velem: két dunántúli s egy felvidéki ember. Egyelőre gyanútanok. Nem tudják, milyen fékeveszett természeti tünemény egy erdélyi lokálpatrióta, még ha renegát is.” És következik a büszke-szellemes-tájékozott városvezetés, minden művelődéstörténeti-irodalmi érték felmutatásával, amelyet Illyés évődve így szakít meg: ebben a házban „született Pascal... Mert hogy Emese, Nimród és Attila ebben a városban született, azt már megtanultuk egy tömör félórában.” A séta persze folytatódik, s a református kollégium régi épülete előtt újra megszólal Illyés: „– Ön tehát itt lett urbánus?” Csé ezt ennyivel kommentálja: „Megint mozog benne az ördög.” Egymás ugratásából kibontakozik az erdélyi, a magyar történelem.

A terjedelmileg, életrajzilag és világtávlatban is nagyobb Cs. Szabó-mű, amelynek Illyés Gyula valóságos főszereplője, a *Hunok Nyugaton*. Az önálló könyvvé kerekített esszé történetét maga Csé mondja el a bevezetőben: az első változat Szabó Zoltán felkérésére készült, 1962-ben, az *Új Látóhatár* ünnepi Illyés-számába. Öt évig tartó újabb anyaggyűjtés nyomán született meg a müncheni Auróra-kötet, kiegészülve a „Kézfogások” fejezettel, a későbbi találkozások idejéből. Műfajáról ezt olvassuk: „írásom nem tudományos dolgozat, nem is hangszalag lejátszása, hanem szabadon mintázott önéletrajzi fejezet, amelynek fő alakja Illyés Gyula.” Svájc, Olaszország és Franciaország a meghatározó színhely, a történések ideje 1946 ősztől és 1947 tavaszát köti össze. Az évődő hang innen sem hiányzik, a história azonban komorabb hangulatot kényszerít rá az íróra. A háború után „éppen hogy tápáskodtak Európa népei”, a magyar történelemnek viszont nehéz, szomorú időszaka jön, a párizsi békét megelőző hónapokról van szó. Keverednek a régi nyugati emlékek a friss élményekkel. Például így:

„Körözget Feldafingnél egy csónak a strenbergi tavon a húszas években, amikor – esküszöm! – hosszabb és fénylőbb volt minden nyár, talán mert nem tudtunk még reaktorokban napoltó mesterséges Napokat gyártani. Négyen ültek felváltva az evezőnél, Déry Tibor, az unokanővére s férje, Szilasi Vilmos, a filozófus, meg egy magyar festő, Bernáth Aurél. Önáltató demokratikus szólamokkal s nyaktörő stílusújító kalandjaival akkor volt delelőjén, elég alacsony delelőn, a Weimari Köztársaság.

Szétszóródásuk után sem szakadtak el egymástól érzésükben azok a csónakázók. Szilasi egy német egyetemen tanított, Déry Tibor, hazatérése után, felváltva földalatti pártmunkát végzett s vadul kártyázott, Bernáth Aurél maga megírta akkori életrajzi fejezetét *Utak Pannóniából* címen, emlékezései második kötetében. Számos festménye, a legjobbak közül, ott függött a nyájas brissagói villa fogadószobájában. Pár óra alatt otthonomnak éreztem a házat.

Nagy mozgás volt a villa körül. Oda várták Lukács Györgyöt, Genfből átnézett Pátzay, a szomszédból Kerényi Károly felesége, Magda, lerándult Déry is. Hitetlenkedve tapogatták egymást, hát élsz, hát túlélted, hát itt vagy, hálaistennek.”

Hasonló számbavétele következik a barátoknak, régi ismerősöknek Franciaországban is – de itt már más tétje van a listakészítésnek: azoknak a megkeresése, akik az egykori (baráti) kapcsolatok alapján talán meggyőzhetőek, hogy Magyarország, a magyarság érdekében pozitívan befolyásolják a béketárgyalás kimenetelét, a határkijelölést. A negatív eredményt tudjuk. A *Hunok Nyugaton* révén mégsem volt teljesen hiábavaló ez az utazás, a számtalan látogatás, a sok szembesítés. Rendkívül gazdag körkép született a háború utáni korszak nyugati (francia) értelmiségéről, a kor művészetéről, a közvetlenül megélt történelemről. Cs. Szabó csillogó művelődés- és művészettörténeti leírásai itt a jelenbe

(nekünk: a közelmúltba, múltba) érnek. Rómáról, Párizsról igazi regényes jelenítést kapunk. Csé itt mindent, szinte mindent tud. („Illyés egyszer csúfondárosan elnevezett »kis Larousse«-nak; Queneau fejében volt a Nagy Larousse, meg ami kimaradt belőle... Úgy látszik, lexikon-lelkeknek is van rokon szaguk. Ott helyben megkedveltem.”) A franciák – Mauriac, Ponge, Aragon, Sartre – mellett régi-új találkozások magyarokkal: Brassaival, Szalay Lajossal, Bartha Lászlóval. De a legfontosabb: az együttlét Illyéssel. Egy-egy jelenet leírásában a szeretet, a csodálat már-már túlárad.

1971-ben, amikor Cs. Szabó interjút készít Illyés Gyulával a BBC-nek, „hivatalosan” a front két különböző oldalán állnak: Csé az emigráns, otthon meg nem jelenő esszéíró, Illyés a kortárs magyar irodalom elismert (első számú?) tekintélye. Ám köztük ez a távolság nem létezik. Az interjút készítő mindjárt ki is fejt az alapállást (amely változatlan): „Egy étellel, életünkkel mérhető barátság mögöttünk, mi már, Gyula, hallgatásból talán jobban értünk, mint szóból, egymás gondolatában fészkelve némán el tudnánk üldögelni akár itt, Londonban, akár a tihanyi hegylakó kőasztala mellett.” A felvezetésben aztán bő pályaképet kapunk, hogy majd jöjjenek a kérdések patriotizmusról, nacionalizmusról, szocializmusról, kapitalizmusról, fajelméletről, provincializmusról, irodalmi kísérletezésről, modernizmusról. Előjönnek régi viták, népiek-urbánusok, a városok (köztük az erdélyiek) megítélése. A lényegét illetően most is egyetértenek. Például Ady költészetének jelentőségében. Kérdését fogalmazva mondja ki Csé: „az értelem mindig pesszimista, az akarat mindig optimista. S kinek lehet nagyobb szüksége erre az igazságra, mint a magyarnak?” Illyés pedig kiáll a közéleti költészet, „az ügy szolgálata” mellett: „...örök gond, hogy amit az ember általános emberi műveltség eszközeként elsajátíthat Európában – némi megvetéssel mondom: a modern költészet fogásait –, ne csak közös emberi gondok kimondására használja, hanem változatlanul hazai problémák közlésére is. A magyar nép problémáiról beszélek és nem magyarországi problémákról.”

A cecei népi és az erdélyi vándordíák ebben is egyetértett. A két életmű egymással párhuzamosan bizonyítja az európai és a magyar problémák összeférését az irodalomban.

Sas Péter

Cs. Szabó László, a földrajztanár

Tisztelgésül a húsz éve halott és mégis már száz éve élő írónak, aki szellemiségében végleg hazatért Magyarországra.

*„Mevolt egyik pesti fiókomban elrojtosodott papíron, 1834 októberi kelettel a dedapámnak szóló hatósági engedély, hogy külföldre mehet tanulni. Bécs húzódozva engedett ki erdélyi madárfiókákat idegen ég alá, ki tudja, milyen veszélyes magokat szedegetni.” – írta Cs. Szabó László *Hűlő árnyékban* című önéletrajzi kötetében. Az ükunoka-madárfióka szerencsésebb volt a szellemi magok szedegetésében, gyűjtögette is szorgalmasan: „Ha csak tettem, folyton utaztam a húszas évek derekától, tettem szinte végig a második világháború alatt is, néhány peremország kivételével megfordultam Európa legtöbb táján, s többször jártam Közél-Keleten.”*

A világlátás szeretete és óhajta nála nem egyszerűen kedvtelés, kíváncsiság, tudásvágy miatt alakult ki, ez több volt annál, ez már szenvedélyszámba ment. Vajon csak névrokonom Hahn Sebestyén, a páratlan szebeni ezüstműves? (...) Bár író vagyok, mesterségemnél mindig jobban izgatott a művészet, talán ebben is Sebestyén a ludas. A vándorszenvedély azonban székely örökség. Engem mindenütt el lehet képzelni, csak tornácon nem, pipázva, dohányos szitával, száradó paprikafüzérek alatt. Ha boroizes ember volt a székely, eljutott szekéren Bukarestig, Jászvásárig, ha diák, gyalogszerrel s másképp Tibetig, ha meg Ábel, akkor New Yorkig. (...) Rendjén való, hogy szívós, fürge okosságukból jusson másoknak is, szóródjék szét egy részük, legyenek a lassúbb eszű, komorabb magyarok kovása, ahogy a folyton szóródó, mozgékony skótok a tunyább angoloké. S a zsidók minden népé a babiloni fogság óta, amely először kezdte formázni egy diaszpóra lelki alkatát, akkor maguk sem gyanították még, milyen örökkétartó érvénnyel.”

Honnan az utazás nemes szenvedélye? Erről azok a „szívós, fürge okosságú”-nak becézett székelyek tehettek, akiket édesapja révén őseinek vallhatott. A magyarok eredetének székelyek által megfogalmazott „tanát” ismerve magától értetődő a származását bemutató megfogalmazása: „Egy csepp magyar vér sincs bennem. Apám családja egyik ágon református, másikon katolikus székely Udvarhely székből, egy ágacskája olasz törzsön fogant tovább; anyámé Küiküllő-vidéki szász. Katonát, ügyvédet, közhivatalnokot adott az első, papot, tanárt, kereskedőt, patikust a második. Amíg szüleimnél össze nem ért, külön szokás- és hagyománykörben élt a két fajta. S amikor összeért a század elején, már belülről is bomlott a kör. Főlöskézes találgatni, hogy a két gyökérből melyik köt jobban Erdélyhez, immár csak spirituálisan, az ezeréves székely-e, vagy a nyolcszázéves szász.” – fogalmazott lélekkítárlón.

Köztudott volt utazási vágya, a világot látni kívánó szenvedélye. Kitért vadász volt, mindig sok zsákmánnyal tért haza, bár nem fegyverrel vagy fényképezőgéppel gyűjtögette a trófeákat. Szeme, idegei, elméje segítségével tette magáévá, s vitte magával a látottakat, hogy később egy benne lezajló egyedi metamorfózis után sajátosan szintetizálva, rendszerbe foglalva közvetíthesse felénk, olvasók felé. Az átalakulás minél sikeresebb és teljesebb folyamata érdekében falta a bédekkereket, tucatszám olvasta az átélni vágyott földrajzi és szellemi élményekkel kapcsolatos adatokat. Egy-egy régiség, megismerendő szülőház, jelentős épület, fontos, izmust teremtő alkotás olvasatán, majd megismerhetősége befogad-

hatósága előestéjén ugyanolyan remegő orrcimpákkal várt a másnapra, mint a gurmand egy-egy még soha nem kóstolt, ínybeli emlékeit gyarapító csemegére sóvárogva.

Cs. Szabó László a második világháborút követően nemcsak a saját akaratából lett világlátott, az utazás szenvedélyének hódoló, emigráns magyar író. A középkorban még pusztítva kalandozó, majd a keresztény Európához művelődni zárandokló, tanulni vágyó magyar inasokhoz és keresztény peregrinus diákokhoz hasonlatosan ő is bejárta a korában már megismert, vagy újabban „meghódított” országokat. Rácsodálkozott egy-egy tájegységre, városra, házra, szoborra, íróra, könyvre – alkotásra s alkotóra – és elismerően adózott minden apróságnak, amelynek valamiért jelentőséget tulajdonított. A honi, vagy Európa más tájain tett felfedezéseinek, kulturális élményeinek történeti-földrajzi esszéiben, írásaiban, útirajzaiban nemegyszer hangot adott. Csodálta, és talán kicsit irigyelte is a franciákat, akiknek Michelet „kicsi amulett”-ként, *Notre France* címen könyvet írt hazájukról, a *gloire* soha meg nem tagadott szülőföldjéről. *„Magyarországnak nincs ilyen szerelmes földrajza. Kazinczy, Petőfi elkezdték, Jókai száz kötetbe szétszórta. [...] Ha a nemzet egyszer, csak egyszer térdére ült volna, hogy a hazáról meghallgassa, mienk volna a legszebb szerelmes földrajz!”* – írta Jókairól. A fájdalmas hiány érzete keltette felkiáltása tovább gyarapította azt a képzeletbeli listát, melyen elmulasztott feladataink, elszalasztott lehetőségeink szerepelnek. Az egész nemzetet sújtja ez a hiány, hogy egy halhatatlan művelővel kevesebb kötete van az egyetemes művelődés könyvtárában.

Cs. Szabó László volt az első, aki szorgalmazta a magyar tájakhoz, tájegységekhez fűzhető irodalmi szövegek összegyűjtését. Talán ez a hiány indította arra, hogy a *Kárpát kebelében*, majd a magyarságot befogadó és a mai napig megtartó zord, s mégis óvó hegykoszorú övezte tájjal kapcsolatos szellemi utazásai, magas hőfokú, érzelmi alapon álló esszéjellegű írásai megszülethessenek. A hiányérzeten túl mondanivalóját meghatározta egyfajta meggyőződés, egyfajta hit is. *„De nekem is van hitem... Ezt a hitet próbálom átadni a következő lapokon az olvasóimnak. Erős hit ez is, csak csendes.”* Ezt a meggyőződést, ezt a jelen esetben nem teológiai értelemben veendő hitet így határozta meg, így írta le: *„Hiszek a kis népekben, hiszek a szerény és művelt kis népekben; a fajtámon kívül már csak őket szeretem. Kis népek a mi rokonaink s három kis nép fogadta be hervadó gyerekeinket az első világháború után. Európa egy kis népek köszönheti a kétezer éves műveltséget, s én úgy is mint író, úgy is mint egy kis nép fia, csak a műveltséggel mérhetek.”*

Ezt a mértékegységet használta akkor is, amikor számba vette és összeírta a szellemi haza tájegységeit, emlékhelyeit, meghatározta és kijelölte a magyar műveltség képzeletbeli, határok nélküli helyét az európai művelődéstörténet glóbuszán. Mindezt nem egy beszűkült, provincialista szemlélet alapján tette. Amikor bemutatta a magyar szellemiséghez, a magyar kultúrához köthető városokat és tájegységeket, mindig elhelyezte ezt a szűkebb részt a nagyobb egységben: Magyarországot – Európában. Gondolatsorai, melyek egy alföldi város kapcsán születtek, nem álltak meg itt, tovahömpölyögtek és a Kárpátokról visszaverődve meg sem álltak Berlinig, Párizsig, Rómáig, Londonig. Ha a kolozsvári Házsongárdi temetőről írt, akkor a párizsi Pere Lachaise is a tollára tolt. Ez a megközelítés egy új szemléletet, egy új látóhatárt feltételezett. Látni a hont a hazában. A szűkebb pátriát, Erdélyt a tágabb szellemi hazában – Hungáriában –, majd a nagy szellemi gyűjtőmedencében – Európában. Megfogalmazásában Európa sem úgy jelenik meg, mint egy nagy népek kultúrájából összetevődött szellemi óriás, mely ezt a szellemi kincset kisugározva teszi lehetővé a kisebb népek számára a művelődés lehetőségét. Megfogalmazásában *„Európa elsősorban a kis népek közös hazája, az egyetlen világrész, ahol nagyra hivatott kis népek élnek.”* Megállapítása is sajátos logikáját követi.

Teljesen idegen tőle az a megközelítés, mely a nemzeti értékek, a kulturális kincsek, a szellemi javak számbavételét csak úgy tudja megtenni, ha azt lekicsinylően szembeállítja

egy másik nép, egy másik nemzet művelődésével. Cs. Szabó László büszke volt mindazokra a szellemi eredményekre, melyeket a különböző népek értek el az évszázadok folyamán. Ugyanakkor büszke volt azokra a szellemi eredményekre is, melyekkel a magyar nemzet is hozzájárult ahhoz, hogy végül Európa művelődéstörténetét nemcsak egy könyvben, hanem egy egész könyvtárban lehetett csak elhelyezni. Történhetett volna másképpen is – hiszen –, a történelem számtalan példával szolgálhat, hogy „*gyalázatot is gyűjthet egy nemzet, nemcsak dicsőséget*”.

Egyszerre volt európeér és hazafi. Úgy ismerte és szerette Róma, Párizs vagy London sajátosságait, minden más várostól megkülönböztető egyedi vonásait, mint az ott született, bennszülött városlakó: „*Vannak idegen városok, ahol egész negyedeket szinte házanként s boltról boltra ismerek, mint szenvedélyes városlakó, akinek a piactér a kövér búzatáblája.*” Határtalan örömmel számolt be mindazokról a megfjtésekről, melyekkel eljutott egy-egy külföldi város titkáinak megismeréséhez. Volt olyan jó magyar, hogy ezt is megengedhette magának.

Szellemi tájolása szerint „*íz-ig-vérig urbánus vagyok. Szellemi átfedésekkel négy város tett azzá: Kolozsvár, Párizs, Firenze, London. Szemléletem és műveltségem legalább annyira nyugat-európai, amennyire magyar...*” Ady Endre lábnyomát követve hiába „szökött” Párizsba, és még londoni karosszékeből is szabad közmagyarnak, „*az Árpád-kori ország tagnak*” érezte magát, aki attól tartott, hogy az általa elképzelt egészséges, reális és az önismeret miatt is fontos – a mik vagyunk, honnan jöttünk, hova tartunk kérdésére válaszolni segítő – magyarságtudat megteremtéséhez nem tud eleget írni ahhoz, hogy ellensúlyozhassa a „*stréber önmocskolók*” tollából áradó „*lélekmérgező*” hazai könyveket. „*Mit erőlködnek úgy? Hiába a mellverő gyónás, hihető-e józanul, hogy szomszédaink csak azért fognak jobban szeretni, mert kéretlenül ócsároljuk magunkat... Iffúságunk lelkét oltja ki ez a becsmérlés*” – írta kifakadva.

Hazafiságában nem volt sértő és nem volt kirekesztő. A *Ki a magyar?* gyakorta feltett kérdésére mindig a babitsi magyarázatot adta válaszul, mely az ő megfogalmazásában így hangzott: „*Szeretjük és tiszteljük fajtestvérként mindazokat a nagyjainkat, akik idegen névvel s néha tört magyarsággal magukat büszkén magyarnak vallották...*”

Ha már a nemzet nem élt az alkalommal, nem élt a lehetőséggel, és nem ült Jókai térdére, hogy a hazáról meghallgassa, akkor legalább mi, mai olvasók éljünk az alkalommal, éljünk a lehetőséggel és hallgassuk meg Cs. Szabó Lászlót. Hallgassuk meg, miként vall hazájáról, arról a szellemi hazáról, mely megteremtette mindazokat a kulturális értékeket, melyeknek gondos őrzője és kincsestára a magyar művelődéstörténet, végeredményben pedig az európai, majd az egyetemes kultúrkör.

Nem fedezett fel semmilyen újdonságot, nem tett semmilyen világrengető felfedezést. Tulajdonképpen ismert, vagy megismerhető tudnivalókat, adatokat gyűjtött a maga sajátos, mindent Európa vagy az európaiság mértékegységében számoló, mérő összehasonlító rendszerébe. Szellemi utazásai során megtudhatjuk, hogy Szombathely egyidős Kölnnel, és Szent Márton tours-i püspök Savaria városvégén született, a felvidéki szárnyasoltárok pedig egy tyúk tojta tojásként hasonlítanak dél-galíciai társaikhoz, mintha „*szúette szárnyaikkal titokban átszálltak volna a határon*”, Eger pedig magyar Salzburgként a leglatibb vidéki városunk. S mégis, Mohács óta botladozva keressük helyünket a világban, Európában, a fel-felélénkülő széljárások hatására Kelet és Nyugat között ingadozva. Annak előtte ilyen gondunk nem volt: „*A jáki kőműves még nem értette volna ezeket a meddő ellentéteket. Fogta a szerszámot s szép, bojtos farkat kanyarított az oroslánra. Azután magát is kifaragta az eresz alá: hosszú bajusszal, megelégedetten nézi a zsendülő vasi földet.*” Ez a magától értetődő látásmód és cselekvési forma veszett el, vált ködös emlékké. Nem találjuk egykori önmagunk, Közép-Kelet-Európa „Bermuda-háromszögében”, még Petőfi

korában is a Dunántúl csak a Nyugat előszobája, Felvidék a hídjá, míg Erdély a keleti őrtorony lehetett.

Mindenkinek megvan a maga Achilles-sarka. „*Őshazám ma is Erdély*” – horgasztotta le fejét az európai kultúrkörhöz sok ezer szállal kötődő világpolgár. Ez az önkéntelen mozdulat sebzett lelkét takarta, amely mindig fájni kezdett Erdély hallatán. A szellemi, kulturális kincsekkel túlszűfolt egykori fejedelemséget egyfajta régiségboltnak tekintette, ahová az elmúlt évszázadokban a társadalom valamennyi összetevője egyforma buzgósággal hordta tudása és vagyona, eszmei és tárgyi értéke legjavát. Erdélyt nem érintették a kétségbeesett magyar öngazolási kényszerek, a túlélést jelentő önállósága és egyedi világlátása miatt virtuálisan mindig Európában érezhette magát: „*Hiába húz át rajta bivalyszekér, bivalyszán, még sincs a Balkánon. S hiába függ felette angyalos címer, még sincs Magyarországon.*” Kolozsvárra vonatkozó mondatai az egész, soknyelvű és -népű Erdélyre vonatkoztathatóak. Az erdélyiek pedig olyan tulajdonságokkal rendelkeznek, mint egyik-másik őshonos, jellegzetesen európai nép: „*A kalotaszegi Erdély olasz, a képzőművész nép. A székely Erdély franciája, a mesemondó.*”

Az egyik legcsodálatosabb dolog az emlékezés képessége. S milyen kevés kell ennek a szunnyadó készségnek az előhívásához. Sokszor csak egy régen hallott dallam, egy virág jellegzetes illata, egy máshol elképzelhetetlen utcanév, egy öreg templom hívó harangszavának tovaömpölygő megkondulása... Mindezt irodalmi igényességgel fogalmazta meg Kolozsvárhoz hűtlenségében is az egyik leghűségesebb fia, Cs. Szabó László. Elemi erővel toltak fel benne a székely és szász ősök, a kivilágosodott képben megjelent az ökumenében békült Farkas utca, s végül a maga teljességében a város, az egyetlen Város, a szeretnivalóan szép, olykor szépasszony módra szeszélyes Kolozsvár. S benne az egykori kisfiú képe, aki arról álmodozott, hogy majd a Házsongárdi temetőben fog végleg megpihenni. Mint kiderült, nem is olyan kicsi, egyszerűnek, magától értetődőnek tűnő kívánság ez. „*A házsongárdi temetőt meg kell szolgálni*” – tartja a szólásmondás. Ő meg is szolgálta, de végül nem rajta múltott, hogy örökre csak álom maradt elképzelt temetése, „*amelyen visszakéredzkedett holttestem még egyszer végigrója Kolozsvárt s elmegy az ablak előtt is, ahonnan a házsongárdi temetőbe téró halottakat elnéztem.*” A költői lelkek megláthatják vagy megsejthetik a jövőt. Cs. Szabó László is tudhatott vagy érezhetett valamit, mert messzire néző, biztató elégtétellel kiáltotta: „*Lélek, mely biztosan magyarnak születettél, röpkölj kevélyen a gyűlölet felett!*”

A Tanár Úr megírta a maga útikönyveit, sajátos szellemi bédekkereit, a „csédekkereket”. Lássuk, milyen következtetésekre jutott európaiságunk argumentumait illetően, amikor leírta a nyugati és a keleti égtáj felé irányuló kapuinkat: „*Megállok a Híd közepén, fölöttem zúg a kassai dóm harangja. Az egyik templomajtó felett a kőből faragott szent Erzsébet bélpoklosokat fürdet. Nézek nyugat felé. Szent Márton felezi a köpenyét a pozsonyi domban. Nézek keletre. Szent Mihály öldöklí a sárkányt a kolozsvári templomkapuban. Egyikük kezében kard, a másikéban lánczsa, Erzsébet kezében rózsza és tiszta víz. Szentek fegyvere és virága védi Magyarországot.*” Ezt véste kőbe a múlt, mely építkező alapja lehet a jelennek.

En már többször meghallgattam Cs. Szabó László földrajzóráit. Most is a fülemben cseng írásbeli előadásainak zárómondata: „*egy világrésznek egy kis nép is lehet a szíve tája*”.

A magyar nemzet mindenkori tagjainak szíves figyelmébe ajánlom.

Czigány Lóránt

SzerenCSÉnk volt, hogy volt Csénk...

Egyveleg a naplóból (1971–1981)

Tényleg szerencsések voltunk, akik Angliába kerültünk 1956 után, mert ott magyar szellemi műhely várt ránk; Cs. Szabó László és Szabó Zoltán Castor és Polluxként őrizte a független magyar szellemiséget; aggódó és tapintatos szeretettel figyelték útkereső botladozásainkat a belső tilalomfák nélküli nyugati szellemi életben. És ami a legfontosabb: Babits Mihály kézfogását továbbították az írópalántáknak téren és időn keresztül.

Személyesen 1957 kora tavaszán ismerkedtem meg Cs. Szabóval. Oxfordba látogatott, szemügyre venni azt a kéttucatnyi menekült diákot, aki ott folytathatta félbeszakadt egyetemi tanulmányait. Magas, szikár, szemüveges, tanáros külsejű férfit hoz vissza az emlékkép, kissé szigorú, de érdeklődő tekintettel. Mikor bemutattak neki, felhúzta a szemöldökét: „a-há! te vagy az a híres!” – hintáztatta meg a hangját szemernyi iróniával. Összerezentem, mi rossz fát tettem a tűzre, miért fog megfedni ez a szigorú osztályfőnök. Hamar kiderült, hogy a nevem onnan ismerős neki, hogy a Látóhatár szerkesztői nála érdeklődtek, ki fiaborja az az oxfordi diák, aki a kismimmizettek magabiztosságával írt a szerkesztőségnek, hogy a Látóhatár régi számaait küldjek el neki, mert sok a pótolnivalója.

Utoljára nem sokkal halála előtt, 1984 szeptemberében beszéltem vele telefonon; Budapesten gyógykezelték kórházban, állapota már reménytelen volt. Szomorú kötelességemnek tekintettem a néhány héttel korábban elhunyt fegyvertárs, Szabó Zoltán halálának körülményeiről tájékoztatni. A környezete rosszul értelmezett tapintatból elhallgatta előtte.

A naplóból vett részletekben főként a pesti megjelenésével kapcsolatos feljegyzésekből válogattam. Tíz évig tartott a huzavona, míg végre 1980-ban megjelent a politikailag ártatlan Dickens-esszéje a Nagyvilágban.

Meglepheti az olvasót, hogy mennyi ironikus, olykor a rosszmájúság határát súroló, személyére vonatkozó megjegyzés is belekerült a közölt részletekbe. Hát igen. Retusálatlan képen erősebbek a ráncok. Naplóban, pongyola megfogalmazásban élesebben jelennek meg az emberi viszonyok vélt vagy valós tüskéi. Pillanatképeken a részletek nem mindig azt mutatják, amit távolosan is szívesen látunk. Ezért hiteles műfaj a napló. Az örökké tartó jelenből szólal meg, utólagos bölcsességünk fénye nélkül.

Mentségemre szolgáljon, hogy magamat sem kíméltem mindig a naplóban. Emberi esendőségre (sőt olykor elesettségemre is) erősebb pillanataimban gyakran és szívesen kiöltöttem a nyelvem.

Mindezekről függetlenül legalább tíz évre volt szüksége legtöbbszörünknek ahhoz, hogy elkövessük a „rituális apagyilkosságot”. Elsőnek a korosztályomból, ha jól emlékszem, Karátson Endre mert Cs. Szabóval nyilvánosan vitába szállni, éppen Babitscsal kapcsolatban, valamikor az 1960-as évek derekán, a hollandiai Mikes Kelemen Kör egyik konferenciáján. Korábban csak talapatán láttuk, amint odamutat és bármelyik pillanatban kikérdezhet bennünket Nietzschéből vagy Picasso kék korszakából, netán Arthur király mondájából. Éppen ezért a nyilvánosság előtt mukkanni is alig mertünk, ha ő ült az előadói emelvényen, tudtuk, hogy csak kérdéseket van jogunk feltenni.

1971

London, július 13.

Ebéd a Pregóban Cs. Szabóval. Nagy izgalomban van: A Dickens-esszéje megjelenik a Nagyvilágban. Egy nyugati magyar esszéírók gyűjteménye is készül Pesten. Bizonygatja, hogy ő nem adta el magát. Nem ment el Pestre. Nézem ezt a szeretetre méltó vén ripőköt, aki mindent odaadna a tapsért. Arra is büszke, hogy Vezér Erzsébet mikor itt járt, egyórás hangfelvételt készített vele a Petőfi Irodalmi Múzeumnak. [...]

1972

London, július 3.

Csé a Pregóban. Volt Londonban egy nagy port felvert mexikói kiállítás az ötvenes években; a Pregóban ebben a stílusban készültek a falakon lévő fülkében elhelyezett, diszkrétén megvilágított kerámiák. Hangulatok. Cs. Szabó László ide jár feketére legalább tíz éve. Csé már 67 éves, de egyáltalán nem öregszik, még mindig teljes hangerővel oktat, és felemelt ujjal mutat oda, ahova éppen kell. Most a Magyar Műhelyesek szorulnak, mert Oraveczet nem engedték ki, hogy a Kassák-díjat átvehesse. Tehát őket sem becsülik otthon semmire. Tehát csak Szabó Zoltán számít, neki van igaza. Egyike Csé csodálatos non sequiturjainak. A Tábori-féle antológiához írja a bevezetést, ugyanúgy, mint ahogy a Gara-féle franciához ő írta annak idején. Ha kész, megmutatja. El kell olvasnom és véleményt mondani, ez a következő házi feladatom.

Budapest, augusztus 15.

[...] Délután hosszas beszélgetés Szántó Miklóssal. Barátságosan felveti az informális összejevetel lehetőségét Kovács Imre, Cs. Szabó vagy Szabó Zoltán és Aczél között.

[...]

1973

Berkeley, január 3.

[...] Az *Új Látóhatárban* Cs. Szabó nagy tanulmányában Madách kapcsán engem is idéz. Hogy jutott Madách Hegeltől a spengleri ciklikusság megsejtéséig, ezt már Szerb Antal is pedzette, én csak bővítettem a gondolatot. Csé ezt egyértelműen nekem tulajdonítja. Azt viszont, hogy Madách leglényegesebb „üzenete”, hogy „a cél a küzdés maga”, átveszi anélkül, hogy elismerné a forrását.

Los Angeles, június 21.

[...] A repülőgépen, útközben Los Angelesbe, a Csé-interjút olvasom az *Új Látóhatárban*. Peéry készítette. Csé tehát most a szívtől maximalizmust követel, de az ész kövessen Deák Ferenc-i politikát. Ez megint olyan Csé-féle odamutatás, hogy közben ide is mutat. Mert ugyanakkor azt állítja, hogy a dialógusba bekapcsolódott írók engedményeket tesznek a rendszernek. Öncenzúrázzák magukat. Ennek ellenére én személy szerint nem kaptam ki: felvett az eminens tanulók névsorába.

London, július 2.

[...] Délben Magda a BBC magyar adásának igazgatójával, Rentoullal ebédelt. Óvatosan, nagy körültekintéssel azt akarta a főnök kipuhatolni, hogy Magda alkalmas lenne-e a BBC magyar adásában való szerepeltetésre, Cs. Szabó helye ugyanis még nincs betöltve. [...] [Utána Csével ebédelünk, és] ömlik belőle a szó a saját dolgairól. Hogy nem élhet meg öreg napjaira összegyűjtött műveinek díszkiadásából. Most derült ki, hogy még mindig, fél kézzel teleírja az *Irodalmi Ujságot*, a *Katolikus Szemlét* és az *Új Látóhatárt*. [...] Aztán a tárgyra tért: adjuk ki szabadverseit. Ezt könnyű szívvel megígértem neki, mert végső soron nem is bánom, szerepeljen a kiadványsorozatunkban.

London, július 23.

[Csé az Amalfiban] Ide adott készülő [verses]kötetéhez egy limerick-kéziratot. „Mert ezekhez a halálosan komoly versekhez kell valami vidámító dolog.”

London, október 6.

Vacsorát adtunk Perneckzy tiszteletére, aki tegnap érkezett. Csé is eljött, s vacsora után [...] dedikálta új könyvét (*Petőfiék*), a Horatius-idézzettel: „Eheu fugaces, lorica, lorica, labuntur annis...” (Bizony futnak az évek, és lassan kirabolnak bennünket.) A legújabb generációról beszélgettünk, mely tőlünk messzebb áll, mint mi álltunk a Cséék generációjától. Ahogy megtisztelően mondta, mi csak szuperkritikusok voltunk, de ezek teljesen mások. De ezek is meg fogják változtani a világot. Csé Perneckzyről jó benyomást szerzett. „Kitűnő elme!” – mondta ki a szentenciát.

London, november 29.

Délben Csével és Siklóssal ebédeltem. Megbeszéltük a *Pokoltornác* kiadásának feltételeit. 100 font-l járulunk hozzá, és mi terjesztjük. Ez lesz a 11. kiadványunk. Szomorú, hogy még Cs. Szabónak is magának kell viselnie a kiadás költségeinek a tetemes részét.

1974

London, január 9.

Meglátogattuk Istvánnal Csét a kórházban. Svájcba ment a karácsonyi ünnepekre, s egy buta baleset következtében néhány lábujja megfagyott. Kötetének a korrigálását beszéltük meg. Szabadversek, túl sok bennük a kultúrtörténeti hivatkozás, de irodalompolitikai szempontból fontos, hogy kiadjuk. [...]

London, január 24.

[...] Zoltánnal kettesben elüldögéltünk hajnali ötig a barokk fafaragásokkal teli szobában. [...] Most éppen Boldizsár miatt háborog. Boldizsár a maga sokféle ágazó lojalitásaival mindenfelé kacsingat, és amikor arról ágált Zoltánnak, hogy „miért nem valósult meg a magyar irodalom egysége”, Csére gondolt. Zoltán szerint Boldizsárnak nincs igaza, mert a magyar irodalom igenis egységes, és mindazok, akik szolgálják, s ez fontos szó Zoltán szótárában, itt is, ott is tagjai az irodalmi nemzetnek.

London, február 20.

Csé könyve Gyémánt borítójával elment vissza a nyomdába. Gyémánt színei jók. Efelől tehát nyugodtan alhatnak.

London, április 4.

Csével, Gyémántékkal és [Siklós] Istvánnal ebédeltem. [...] Gyémánt a róla készítendő portréről szeretett volna Csével beszélni. [...]

London, május 31.

A Szepsi Csombor Kör estjétől féltém. Újabbán kevesen jönnek. Ninon „elemzése” Csé verseskötetéről (*Pokoltornác*) a tudós kékharsnya összefüggéstelen habogásaként hatott. Siklós feltett egy-két kihegyezett kérdést (Mi a véleménye az elkötelezettségről?), s lebontotta az egyik versét olvasmány-élmények utánérzésére.

London, június 3.

Megvágтам a Szepsi Csombor Kör estjén felvett hangszalagot 20 percre, ennyit kért a Szabad Európa. A Csé-Siklós-beszélgetésből a hazai költészetre és az elkötelezettségre vonatkozó részt hagytam benne.

London, július 4.

[...] Este a Szepsi Csombor Körben Lászlóffy Aladár tiszteletére fogadást adunk. Csé sokértelműen (mint mindig) és alliterálva „kolozsvári komisszáriusnak” nevezi.

London, október 15.

[...] Csé megint kórházba került, ott fogadott bennünket. Siklóssal és Sipossal látogattam meg. Vérkeringési zavarok miatt kell levágni a lábujjaiból. Írófejedelemként pontifikált. [...]

London, november 29.

Be kell mennem az International PEN irodájába. Tábori angol özvegye kidobta az író hagyatékát, s nagy sietve ide szállították, ideiglenes elhelyezésre. [...] Csé mint az irodalmi tudat letéteményese, azt követelte, hogy az antológia anyagát mentsük ki, mivel Mouton most aztán, hogy Tábori meghalt, egyáltalán nem fogja kiadni. [...]

1975

London, március 3.

Meghalt Németh László. Csé hívott fel megmondani. „Hát elmegyünk mindnyájan, rajtunk a sor – mondja szinpadiasan – Laci, Gyula, s majd én is.” Eszembe jutott, egy emlékező írásában

Illyést Berzsenyihez, magát Kazinczyhoz hasonlította. A külföldi irodalmi életnek kétségtelenül ő a Kazinczyja. [...] Csé rendkívül gőgös alkat, s már nagyon régóta nem kapja meg azt a tömjénezést, ami otthon természetesen kijárt volna neki. Most, hogy tényleg megöregedett, érzi, hogy az elmaradt tömjénfüstre már alig van kilátás, gyötrődik, nehezen viseli sorsát.

London, április 11.

[...] Csé felhív „jelentést tenni”. Az antológia ügye a Moutonnál egyáltalán nincs rendben. Szathmárytól ígéretet kaptak 3000 dollárra a nyomdaköltséghez, eddig még nem érkezett meg. A kézirat felét is csak most kapták meg. André Deutsch megnézte a versfordításokat, s szerinte nagyon közepesek, s egyáltalán nem lelkesedik a terjesztés elvállalásáért. Tábori 1961 óta szervezi a teljes magyar költészetet angolul bemutató antológia ügyét, s most úgy tűnik, hosszas vajúdas után, semmi sem lesz belőle. Talán jobb is így.

London, május 5.

Tavasszal elpotyognak az emberek. [...] Csé is sokat kínlódik a betegséggel. Ha valami történik vele, akkor itt maradunk a Nagy Visító nélkül, Kazinczy nélkül. Mert nagy szükség van rá. Hangjára sokan figyelnek. Remélem, megéri a hetvenet az idén novemberben.

London, május 31.

Összehoztam Kabdebót Gergellyel, mert Gergely most a Tábori-antológia ügyében serénykedik. Állítólag a Corvina kihozná, még Csé előszava sem lenne baj. Hát ilyen kegyesen engedékenyek. [...]

London, június 26.

Cs. Szabó révén megismerkedtünk végre Zádor Annával. Meghívtuk teára. Még mindig fürge a szel-leme. [...] Zádor Anna Csét is és Zoltánt is csodálta fiatalkorában, mindkettejüket nagyon tehetségesnek tartotta. Csé mondta lehalkított hangon, hogy az egész családját kiirtották 1944-ben. Rettenetes.

Budapest, augusztus 15.

[...] A minisztériumban Tóth Gyula a külföldi magyar irodalom szakreferense. Tájékozott, de eléggé ellenszenves. Szeretne a Szepsi Csombor Körrel kapcsolatokat kiépíteni. Javaslom neki, hogy Csét lepjék meg közelgő 70. születésnapjára egy esszéjének a kiadásával valamelyik folyóiratban [...]

London, szeptember 2.

[...] Meglátogattam Csét, aki azzal fogad, hogy Illés Endre, aki még 1956-ban úgy nyilatkozott, hogy „Csét egy éven belül kiadjuk”, azért nem kedveli őt (Csét), mert Márait már mögé rangsorolja, és így benne [Csében] látja az emigrációs irodalom csúcsát. Beleegyezett, hogy Csének egy tanulmánya megjelenjen. Azt „súgta”, hogy a Turner-esszé legyen a kiválasztott mű. [...]

London, november 18.

Csé hetvenedik születésnapjára rendezett kis ünnepséget a Szepsi Csombor Kör. Oda sem tudtam elmenni. Magda és István szerint egészen jól sikerült. [...]

1976

London, január 4.

Milyen nehéz oldani a feszültségeket? Néhány napja Cs. Szabó még sértődötten kiabált a telefonba, az *Új Látóhatár*nak még a közelébe se megy, mert... (mert nem kellőképpen ünnepelték meg a 70. születésnapját). De mostanra lecsillapodott. Mondom neki, hogy az *Új Látóhatár* nemcsak Molnár Jóska, de ő is, meg mindnyájan. Szabó Zoltánt is sikerült rábírom, hogy túltegye magát sértődöttségén, s ő is részt vesz az ünneplésben. Siklós is fújtatott az *Új Látóhatár*ra, mert kiadták Nagy Kázmér emigrációtörténetét, amit mi visszadobtunk, de ő is belátta az *Új Látóhatár*-est szükségességét. Így tehát sikerült összehoznom ezt a rendezvényt, a torzsalkodások, személyes érzékenységek ellenére is. Az irodalom nem a negatív cselekedetekből él.

London, április 26.

Nagyon feldobódva jött meg Csé a Protestáns Szabadegyetem konferenciájáról, mert 320-an vettek részt rajta. Könyvéből jócskán fogyott. Az amerikai Várdy Béla szerint, aki Pestről érke-

zett, és oda is megy vissza, állítólag készül a nyugati magyar költőket bemutató antológia a Magyarok Világszövetsége égisze alatt, és mindenki benne lesz!

London, április 28.

Gyémánttal, aki látogatóban van itt Bécsből, Csénél vizitálunk. Csé (képletesen) nagy pofont kapott Sirokay Zsuzsától, aki zongoraművész, Svájcban él, és Csét gyakran vendégül látja. „Miért nem ír egyszer olyan novellát, mint Czigány Lóránt?” – évődött a művész. „Most én is írok – replikázott Csé –, az egyház már a XIII. században rendelt erotikus szobrokat. Megírom.” Hát ez túnt fel Csének háborús emlékeimből – hogy erotikusak.

London, május 20.

Csének interjúja jelent meg a *Nemzetőr*ben – aminek az a lényege, hogy szívesen menne amerikai előadókörútra, esetleg akár a *Nemzetőr* olvasótáborának a segítségével. Az ok: Molnár még mindig fekteti a beszélgetéseit, mint Csé egyik telefonjából kiderült. S erre némi kajánsággal eszembe jutott: Csé Magyarországról is elsősorban azért jött el, mert Révai éppen megjelenés előtt álló könyvét betiltotta. [...]

London, május 22.

Csé nagyúri módon magához rendelt. Nem akarja a fiát egyedüli, általános örökösnek megtenni, hanem egy öttagú „trust” lenne a jogörökös. A fián és rajtam kívül Sárközi Matyi, egy irodalomkedvelő orvos: Németh Vilmos és Ribánszky Laci, egy BBC-s kolléga lennének a biznokok. Érdekes helyzet lesz majd halála után, ha a „bíznotársak” nem tudnak megegyezni, hogy melyik kéziratát milyen húzással adhatják ki otthon. A kéziratok és a levelezés rendezése, és a könyvtár felszámolása viszont egyedül rám hárul. Már most fáj a fejem tőle.

London, május 23.

Ha Csé véletlenül tényleg meghalna, megszűnne a már egyébként is megszűnőfélben lévő nyugati magyar irodalom. Már úgysis elkezdődött a végjáték, a szervezetek és az intézmények halódásával. Csének a jelenléte úgy-ahogy még összetartja az irodalmi életet. Ő a kovász.

London, május 24.

Molnár Jóska hosszú levélben panaszodik (panaszkodni mindig hosszú levelekben szokott), hogy Csé elhagyta, elárulta őket, mert a *Nemzetőr*nek interjút adott. Hogy ő (Molnár Jóska) csak azért törődik tovább az *Új Látóhatárral*, mert Illyésnek megígérte: bármi áron fenntartja a lapot. Erre felhív Csé s kiderül, hogy Molnár Tollas Tiborral beszél meg Illyés Elemér Erdély-könyvének új kiadását. Ez, úgy látszik, teljesen rendben van: a *Nemzetőr*rel paktálni könyvkiadási ügyben. Olyanok ezek az emigráns intrikák, mint a féltékeny szerelmesek civódásai.

London, június 2.

[...] Csé meséli, hogy a BBC-ből haza akarta vinni a Weöressel és az Illyéssel készített interjút, mivel sok mindent kiseleztek. Kidobták például a Fenyő Miksával készített interjút. Ez úgy derült ki, hogy halálakor (1972-ben) senki nem találta. [...] Siklós azzal utasítja el Csé kérését, hogy „Nem viheted haza, mivel ez a BBC tulajdona!” Rosszul értelmezett lojalitás.

London, június 19.

Csé *végrendelkezik*. Megmutatja a könyvtárát, kéziratait és a leveleit. Kér, hogy ne adjunk ki semmit, ami nem jelent meg nyomtatásban. Az csak nyersanyag. „Az önéletrajzomat sem tudom megírni, Vas Pista mindent megírt az irodalmi viszonyokról, én sem tudnék mást írni.” Hát ez a baj, Csé mindig csak közéleti irodalmat akar írni. Nem tud magáról írni, ha nem állhat egy gondosan odakészített szobortalapzaton. „Megsemmisítettem szerelmes leveleimet!” „Levelezésemben mindig gondosan ügyeltem arra, nehogy *defamatory* [rágalmazó] megjegyzést tegyek. Erre mindig vigyáztam.” Kár, hogy mindig vigyázott. Leélt egy életet anélkül, hogy őszinte lett volna. Szerette a szép, szólamos mondatokat. Nem akart a valósággal szembenézni.

Marly-le-Roi, július 3.

[...] Este Tóth Gyulával beszélgettünk – a nyugati szerzők otthoni megjelenéséről. Milyen jó lenne, ha Illyés Gyula közbenjárna Csé kiadása érdekében, vélekedik. Ezt várják tehát az apparátusban.

S milyen érdekes, hogy Illyésnek ez nem jutott eszébe – mondom komoly arccal. Igaz, Gyula bácsi rendszeresen meghívja Csét, aki rendszeresen nem fogadja el a meghívást, azzal, hogy „előbb a könyveim, s csak aztán én”. [...]

London, augusztus 13.

„Lepipáltk Pestet!” – mondja Csé a telefonba. Dermedten hallgatok. Kik? Mikor? Hogyan? „Itt van a kezemben a *Korunk* legújabb száma, s benne a Shakespeare-esszém – hallatszik a diadalmas hang a vonal végéről –, ezek az erdélyiek mindig közel álltak a szívemhez” – mondja Csé és egészen elérzékenyül a saját hangjától. Az írói hiúság nem ismer korlátot, ha meglegyezgetik. Azt persze nem tudja, hogy nem a székely atyafiaknak köszönheti a megjelenését, hanem minden bizonnyal a román kulturális politikának, amelyik Csé megjelentetésével dőfni kíván egyet a magyarokon. Nem tudja, hogy az emigráns író csak egy gyalog ebben a sakkjátszmában. Ugyanakkor a megjelenés tényének én is örvendek, és a románok öngólt rúgtak, ha machinációjuk kedvezően hat majd Csé pesti megjelenésére.

London, augusztus 28.

Felkeresett Fáj Attila, [...] Meséli, hogy Csé egy *Katolikus Szemle*beli recenziójában a *Pokoltornác* egyik versének (*Ascianus Trójában*) az értelmezését kiigazította, mert ugyebár ez azokról a fiatalokról szól, akik őt nem is olyan régen „osztályfőnök úrként” tisztelték, de most már az „anyanyelvi konferenciákra” járnak haza – szóval elhagyták az öreg királyt. Mármint ugye, rólunk szól a vers.

London, november 12.

Csét faggatom a Baumgarten-díjról. Ő sem tudta, hogy Nagy Lajos háromszor kapta meg. Zoltán mondta, hogy Babits 600 pengő honoráriumot kapott arbiteri tisztjéért. Csé szerint, Nagy Lajos, mikor visszajött Moszkvából, „berezelt”, s nem bírta beszámolóját olyan simán megírni, mint Illyés. [...]

1977

London, február 26.

Cs. Szabó szerzői estje a refomátus egyházközségben. A Csé baja ugyanaz, mint a Faludyé vagy a Horváth Béláé. Írásaiban nem tud őszintén kitérni, mindent póz és műveltségi adatok mögé rejt. (Faludyt a jó rím viszi rossz utakra, Horváth Bélát pedig a „kegyelmi állapot”, a poeta angelicus magatartás.) Csé annyiban rossz író, hogy ókonzervatív, realista igényű írásokban nem engedhetné meg magának azt a fényűzést, hogy mondatainak nincs aranyfedezete az élményanyagban. Még önéletrajzi jellegű „beszélgetéseiben” is talpig páncélban áll, vagy rizsposor parókában piruettezik. Előadói stílusa pedig a rossz vásári komédiásé – hajlamos a ripókságra.

London, április 9.

Szeretetvacsora öreg magyar íróknak. Csé és Zoltán nálunk vacsoráznak, s panaszkodnak, hogyne panaszkodnának, ha öregségükre teljesen kiszorultak az életből. Nemhogy elismerést nem kaptak műveikért, de még a kenyérre valót is nehezen keresik meg. Kicsi a nyugdíj. Csé bejár helyettesíteni a BBC-hez, Zoltán pedig főleg a felesége keresetéből él. Hallgatom őket, erős vagyok, igyeksem olyan ábrázatot vágni, mintha én lennék a hálás utókor.

London, június 12.

Megjelent Csé új könyve, a *Két tükör közt*. Sajnos borzalmas borítót készített hozzá Gyémánt. Tartalmilag viszont bomba lesz a nyári Anyanyelvi Konferenciára, hiszen sok időserű kérdést feszeget.

London, augusztus 31.

Felhív Csé, elolvasta előadásomat, és most nyugalmat és a tárgyilagosság látszatát erőlteti magára. Tehát osztályfőnök. Úgy tűnik neki, túl finoman és udvariasan fogalmaztam, meg sem értik [Pesten], mit akartam mondani. (Pedig megértették, nagyon is megértették a lényegét, hogy van itt egy markáns arcú nemzedék, mely abban különbözik az előtte járó nemzedékétől, hogy jobb füle van a hazai változások parányi rezdüléseire, s ezért többnyire szinkronban van azzal, ami otthon történik.)

London, szeptember 19.

Felhívom Csét, hogy beszámoljak neki, ő pedig arról beszél, hogy itt járt Országh László és igen megöregedett. Pénze az utazgatáshoz szótárai honoráriumából származik, bár az Artisjus igen szűken méri az ő részesedését, de az mégis sok, mert a szótárak eddig összesen egymillió példányban jelentek meg. Örökösök nélkül fog majd meghalni, kommentálja Csé, s a sok pénz minden bizonnyal az államra száll.

London, október 9.

Két hét után visszajött Csé amerikai útjáról. Csak New Yorkban járt, és nagyon kimerült, mert mindent meg akart nézni. Életében először volt ott. Főként az „igazi” modern építészet ámitotta el. Egyelőre csak a sikerélményekről beszél, ezek mögé bújik. Valami azt súgja nekem, hogy ezek a „sikerélmények” nem voltak egyértelműek.

London, november 22.

Cs. *Szabó estéje*. Amerikai élményeiről számolt be a Szepsi Csombor Körnek, s bizony alig volt több ez, mint szerény élménybeszámoló egy külföldi magyar egyletben. Hiányzott belőle minden, ami Csét jellemzi, az intellektuális feldobottság, a szélesvászonra festett kultúrtörténeti háttér, s a felemelt ujjal hirdetett igazságok. Egy megfáradt öregember beszélt, színtelenül. Pedig jó közönség volt, tele várakozással. Ez az előadás nem használt a Szepsi tekintélyének.

London, december 18.

Most Csé is megtanulhatta, hogy milyen az, amikor valakit ok nélkül támadnak. Kanadai magyar lapok hecckampányba kezdtek ellene, mert „elárulta a Szent Koronát”, mert Illyést nem utasította rendre a „marxizmus” miatt. Most már ő is tudja, hogy nem lehet ide vagy oda tartozni, mind a két lábunkat a senki földjén kell megvetni. Válaszolni se tud, az *Új Látóhatár* megjelenése éppen szünetel.

1978

London, január 10.

Megjött Illyés Ika, egy képet kísér a Nemzeti Múzeum megbízásából. Apja talán tudna segíteni Cs. Szabónak, hogy odahaza megjelenjék. „Csak ne írna mindig ilyen ellenségeseket a Csé” – mondja bizalmasan Ika. Hát igen, vigyázzállásban kell ülnie, amíg így látják jónak a kucserák, mert ellenkező esetben kukoricára térdepeltetik. „Apámnak is kihúznak a cikkeiből, de hát mit lehet tenni?” Teljesen hódoltsági mentalitás ez.

London, január 16.

Megjött az *ÉS*, s benne Keresztury verse. Már szombaton mondta Flóra Ikának a telefonba: „Ez a Keresztury szenilis lett – Csét támadja egy versben.” Semmi különöset nem találok abban, hogy támadja – indokai valóságok. Csak arról beszél, hogy ő ott maradt – kitartott, s Csé pedig elment. Most pedig erkölcsi fölényrel szidja külföldről azokat, akik otthon maradtak. Ehhez nincs joga.

Miért is lenne? Az emigrálás nem bűn, de nem is föltétlenül erény.

London, február 14.

Tegnap itt vacsoráztak Siklósék és Csé, aki nagyon megdicsér, hogy az *Irodalmi Ujságban*, bár hazajárok, kiállok Déry mellett, Juhász Ferencsel szemben. „Mindig mondtam, hogy nem mindenki adja el magát, aki hazajár!” – mondja ki a szentenciát. Remélem, a hátam mögött is így nyilatkozik.

London, március 3.

Tegnap este befejeztem a könyv fő szövegének az utolsó oldalát. Miután kihúztam a papírt az írógépből, felhívtam Cs. Szabót. Jelentettem neki, hogy megírtam a magyar irodalom egy lehetséges történetét angolul. Arról viszont nem beszéltem, hogy az elmúlt öt évben ez alakította az életemet, ezért éltem, ez tartotta bennem a lelket, s most már gondolkodhatom, hogy mihez kezdek, most hogy megfutottam futásomat.

London, március 30.

Olvasom az *ÉS*-ben, hogy Ortutay meghalt. A nyáron még váltottam vele néhány szót. Iszonyatosan le volt fogva. Mindenki tudta, hogy gyógyíthatatlan rákja van. Engedték, hogy tegyen ezt is, azt is.

Pedig valaha nagyon sokan utálták. Érdekes módon most, hogy meghalt, se Csé, se Zoltán nem mondott rá semmi rosszat. Valaha mindketten „Tutus” barátai voltak. Csének a helyettese volt a rádiónál, Zoltán pedig „Radnóti Miki”-éknél látta gyakran.

London, július 16.

Csé visszajött Svájcából, ahol novelláit rendezte sajtó alá. Egy irodalomkedvelő házaspár látta vendégül több hónapig. Márait szidja, mert Márai szerint minden írónak ki kellett volna vándorolnia vagy öngyilkosnak lennie. Otthon kiadott könyvet nem vesz a kezébe. „Ide juthat egy emigráns!” – emeli fel az ujját befejezésül.

London, augusztus 16.

Ez a Csé. Izgatottan telefonál: megvan a novelláskötet címe – aminek eddig csak „ideiglenes” címe volt („Fantomok”), most pedig megszületett a végleges: *Árnyak, alakok*. Hát igen, mondom, nagyon jó. De kifecsegi, hogy ez a cím apai örökség, az apja egyik novelláskötetének a címe. Hát akkor mégsem jó. Később megint felhív, most már tényleg megvan az igazi: *Vérző fantomok*. „Mert kérlek, ezek a fantomok véreznek. Így igaz.” Ezen már nevetni sem tudok. Miért nem „Véres lábnyomok a levegőben?” Az öregedés erőteljesen kihozta Cséből a túlságosan sohasem palástolt melodramái hajlamot.

London, szeptember 1.

Csé kiáltozik a telefonba: „Már két hete nem írtam egyetlen sort sem! nem tudok írni! nem tudok írni!” Vajon ettől retteg minden grafomániás? Nagyon hasonlít a Casanova-komplexusra, állandóan bizonyítani kell.

London, november 11.

Csé születésnapját Zoltánéknál ünnepeljük. Csé 73 éves, de jól bírja magát. Öregemberek között vagyok mégis. A múltban élnek. [...]

London, november 23.

Este találkozom Bíró Zolival, hogy megbeszéljük a holnapi találkozót a Szepsi Csombor Körben. Mint kiderült, megsúgták neki, hogy Pozsgay jó néven venné, ha beadványt készítené arról, hogy a Szepsi Csombor Körrel is akar találkozni. Csét is szeretne volna megkeresni, de nem merte. Jól tájékozott, már ismerte Csé legújabb cikkét – amiben Kereszturynek válaszolt. Kicsit tartok a holnapi estétől, könnyen félresikerülhet az egész, s ezt semmiképpen nem akarom.

London, november 25.

Nálunk ebédel Bíró Zoli, s azt hiszem, ellentéteink ellenére is megértjük egymást. Jóféle fából faragták. Este meglátogatjuk Cs. Szabót, aki lekötelezően viselkedik. Letegezi, s engedi, hogy „Laci bátyámnak” szólítsa. Végül megállapodnak – ha Csének tanulmánya jelenik meg otthon, meghívásra hazalátogat. Megint léptünk egyet a magyar kultúra egyesítése irányában. Bíró lelkesedik, nálunk még egyet koccintunk, mielőtt hazavinném, igen, Pozsgay, Illyés s Király segítségével keresztülviszi Csé publikálását. Most akkor majd lassan Zoltán következik.

London, december 9.

Egy öreg emigráns író rémálma. Csét elviszem az Iványi-féle könyvkereskedésbe, s közben nagy hangerőn álmaival szórakoztat. „Ülök benn a stúdióban, a mikrofon előtt, éppen készülök beolvasni az írásmat, kérlek szépen, amikor beront Jotischky, s rám szól, hagyjam abba, nincs rám szükség, többet nem kell semmit sem beolvasnom! Döbbenet kérdezem miért. »Azért kérlek, Laci bátyám, mert kiderült, hogy minden műved plagizáció, Eötvös József ismeretlen műveit plagizáltad egész életedben, semmi önállót nem írtál!« Gőgösen vágok vissza: *A karthausi* nem ismeretlen műve Eötvösnek!”

1979

Brüsszel, február 23.

[Az előadásom után találkoztam Pannikával.] Fenyő Miksa lányát Csé révén ismerem. Kislány korában a Nemzeti Lovardába járt Csével lovaglórákra. A lovarda igazgatója az apja, Cs. Szabó Kálmán volt. „Nagyon fess fiatalember volt a Laci, és nagyon dölcegen lovagolt” – nyilatkozik Cséről legalább hatvan évvel az események után (Pannika). [...]

London, március 25.

Matyi a hatvanas években „irodalmi szalont” tartott, havonta egyszer összehívta irodalmi barátait bor mellett beszélgetni. Most ezt újtotta fel kissé elegánsabb formában. Minden volt, mi szem-szájnak ingere. Még egy hatalmas torta is, alliteráló „pofafürdő party” felirattal. A hangulat, hát az, édes Istenem, az olyan mesterkélt volt, társalgás, jó modor, miegymás. Csé éppen nagy élvezettel a szelet tortából készül egy kanállal bekapni, amikor Matyi kikapja kezéből a kanalat: „Ne ezzel, Laci bácsi, az Isten szerelmére, ne ezzel. Neked külön félretettem egy másik kanalat, a Sárközi Mártáé volt, azt használták a *Valóság*, akarom mondani még a *Válasz* idején.” Csé értékeli a kedvességet, de alig várta, hogy nekifogjon végre a tortaszeletnek, mert eredetileg nyolckor akart elmenni. Mikor megtudta, hogy édesség is lesz, szívesen maradt fél tízig, s csak utána távozott.

London, április 26.

Csé telefonál síri hangulatban, ahogy öregszik egyre jobban el van keseredve. De minek is örülné? Nem adják ki otthon. Itt, író volt közönség nélkül. Azt állítja, legszívesebben felkötné magát. De most azért mégis elmegy a Protestáns Szabadegyetem konferenciájára Ausztriába, mert abban reménykedik, hogy Sütő, aki szintén ott lesz, meghívja Erdélybe. Próbálok egy adag jókedvet tölteni bele.

London, szeptember 18.

Ez a Csé most bebizonyította, hogy taktikai ügyekben nincs abszolút hallása. Kéry László jelentkezett nála a *Nagyvilágnál* régóta elfektetett Dickens-kézirat ügyében. Mivel Kardos a Magvetőtől kötet összeállítását kérte tőle, azt hitte, hogy ezzel akarják megint megleckéztetni, s erre újabb feltételeket szabott. (Pedig Kéry nekem egyszer nagyon apologetikusan fogalmazott, amikor rákérdeztem a Csé-ügyre: „Igen, mi vétettünk a Laci ellen!”) Azt hiszem, ezzel a lassan tíz éve folyó publikálási huzavona megintcsak holtpontra jutott. Nagyon nem szeretném, ha Csé meghalna anélkül, hogy legalább a művei „hazatérjenek”. Most már a halála után a kéziratai sorsát intéző kuratórium felállítását is elveti. A sértett gőg nem a legjobb tanácsadó.

London, október 15.

Csé mondja, hogy felkereste Mezei András az *ÉS*-től, és interjút készített vele. Mezei esküdözik, hogy közölni fogják. Korábban már Kéry helyettesétől is kapott választ, s talán a februári *Kortársban* megjelenik a hányatott sorsú Dickens-esszé. A jó az lenne, ha 75. születésnapjára a pesti látogatást is nyélbe lehetne ütni.

London, november 11.

Meglátogatjuk Csét, ma ünnepli 74. születésnapját. Lekapok egy angol nyelven kiadott Bölöni Farkas Sándor-kötetet a polcra, azt viszem ajándékba. Örül neki, mert még nem látta az angol kiadást. Szomorkás mosollyal említi, hogy a Mezei András által készített interjú nem jelent még meg az *ÉS*-ben. Biztatom, hogy nem telt még el annyi idő, hogy már meg kellett volna jelennie. Ezt persze magam is alig hiszem.

London, november 20.

Tegnap Kéry László meg Boldizsár meglátogatta Csét. A *Nagyvilág*-beli tanulmány állítólag sínen van, már a következő esszéről tárgyaltak.

London, november 21.

A magyar követség fogadást adott a *New Hungarian Quarterly* tiszteletére. Ott szorongott mindenki. Az itteni magyarok közül: Gömöri, Siklós, Jotischky, Mikes Gyuri, Léderer (az *Observer* nagy melléfogója), Nagy Kázmér, Kutasi, Kovács és még sokan mások. Kéry szemmel láthatólag örül, hogy a Csé-cikk menni fog. „Közölni fogjuk – mondja sugárzó arccal –, mert, tudod, rettenetes, hogy a fiatalok otthon nem ismerik.” Hatáskeltően elhallgatott: „A mi bűnünk!” – mondja mellőngető bűnbánattal. Nem tudtam mit mondani. Igen, az ő bűnük.

London, december 19.

Mata Hari Budapest. Mindenkit izgat Londonban, hogy mi is lett a magyar írók tiltakozó levelével. Mivel Csé barátnője karácsonyra visszament Bécsbe, Csé telefonon megkérte tehát Hunyor Katit, hogy nézzen körül Pesten. Kati, mint egy Mata Hari, távolsági busszal átment Pestre. Hétfőn volt

Illyésnél, s este, mikor visszaért Bécsbe, azonnal felhívta Csét, még a kabátját sem vette le. Illyés influenzaival bajlódik, de rögtön fogadta Mata Katit. Valóban néhányan összejöttek, mert a Losonczihoz és Kádárhoz intézett beadvánnyal nem voltak megelégedve. Úgy döntöttek, hogy a nemzetközi PEN-nek írnak, az nemzetközi visszhangot jelent, ha közzéteszik. Karinthy fogalmazta meg a levelet, amit mindnyájan aláírtak. A legalitás keretei közt kívántak maradni, éppen ezért a magyar PEN-t kérték fel a levél továbbítására. Boldizsár azonban Aczél tanácsára (ukázára?), hogy ennek most nincs itt az ideje, nem küldte el. Majd sor kerül rá az esedékes PEN-közgyűlésen. A tiltakozás tehát a fiókba került. Csé megvetéssel kommentálta a pestiek óvatoskodó ügyintézését.

London, december 26.

Siklóseknál gyülekezünk. Ott van Ottlik Cipi, nemrég halt meg a felesége, Londonba felejteti jött. [...] Csé arról beszél, hogy a páros számú évek nem tesznek jót neki, ezért fél 1980-tól. A leselkedő kaszásra gondol. [...]

1980

London, január 31.

Száguldó hírszolgálat. Estefelé Csé telefonál. Hunyor Kati Illyéséknél vacsorázott, s Illyés nem nagyon akar Londonba jönni a British Council meghívására. Vacsora után Kodolányi Gyuszi haza vitte Katit, aki azonnal telefonált Londonba. Gyuszi talán még vissza sem ért a Józsefhegyi útra, s már tudtuk, mi történt a vacsorán.

London, február 8.

Este, mikor Csé telefonál, [...] intelligensen hallgatom, amint hosszasan fejtegeti, hogy mi az összefüggés a világpolitikai helyzet (különös tekintettel a moszkvai olimpiára és Tito egészségi állapotára), valamint a Dickens-tanulmány megjelenési esélyei között a *Nagyvilág* júniusi számában.

London, február 29.

Sikerült tető alá hoznom a kettős meghívásokat. A British Council meghívta az emigráns írókat is a látogató költők tiszteletére adott fogadásra, ugyanígy a követség is meghívta őket. Csé már el is fogadta, és Szabó Zoltán is gondolkodik, hogy elmenjen-e, mert mint mondta, ez valóban jelentős esemény. Remélem ezzel a manőveremmel alapvetően sikerült megváltoztatni a jelenlegi konstellációt, oldani a kölcsönös gyanakvás légkörét.

London, március 9.

A költők délben érkeztek meg, Vajda Miklós már jelentkezett Csenél. Diadalittasan közli velem, hogy Dickens-tanulmánya már a nyomdában van – s mihelyt megjelenik a *Nagyvilág*ban, kiadják majd azt az interjút is, amit Mezei András készített nemrégiben velem. A 75 éves Csé meghívását a nyárra tervezik. Csé nagyon okosan hangsúlyozza, hogy magánemberként menne. [...]

London, március 12.

Csé csak terveinek él, nagyon készül a hazalátogatásra. Dickens tanulmányát a *Nagyvilág* biztosan hozza. Ez volt az általa szabott feltétel a hazalátogatáshoz. Gál István már szervezi neki az ünneplést. Nagyon okosan mindenkinek hangsúlyozza, hogy mint magánember óhajt Pestre látogatni. Így is iszonyatos teher lesz rajta – hiszen mindenki körülötte akar majd nyüzsgögni. Remélem, kibírja. Nagy segítség, hogy Hunyor Kati velem lesz, ő fogja az üdvöskét játszani körülötte.

London, április 22.

A BBC magyar adásának Csé írt Sartre haláláról. Siklóstól kérdezem, hogy megemlékezett-e ötvenhatos kiállításáról. Mint kiderül, Csé cikke többé-kevésbé arról szól, amit a vasárnapi újságok irodalmi mellékletében olvashatunk. Persze, amikor felhívom, arról beszél, hogy személyesen ismerte Sartre-t, s így, a rádióban is „személyes” élményeiről szólt. Nincs-e a háttérben egy kis diplomáciai érzék, hogy Sartre ötvenhatos kiállításáról hallgat? Most, hogy a májusi *Nagyvilág*ban Dickens-tanulmánya megjelenőfélben van? Ez a nemzedék mindig is diplomáciai érzékéről volt nevezetes. Felmerül persze Márai-cikkem is, dicséri agyba-főbe. „Hiába visong a *Nemzetőr* – mondja –, egy mondat sem hiányzik belőle, ami annak a következménye lenne, hogy hazajársz!” [...]

London, április 23.

Ma megint jelentkezik Csé. „Elküldtem a Sartre-cikket kibővítve Hanáknak az új *Bécsi Napló*ba. De hozzáírtam egy oldalt. Tudod, mindig kibővíttem a rádiós *talk*jaimat.” Hát igen, remélem, az 1956-ra vonatkozó anyaggal bővítette ki. De ez majd csak akkor derül ki, ha a nyomtatott szöveget látom. Talán arányérzéke megmenti Csét. Mint ahogy magyarországi látogatását is magánlátogatásnak tervezi, s ezzel sokféle bonyodalom elejét veszi.

London, május 3.

Csé Dickens-esszéje megjelent a *Nagyvilág*ban. Már kapott is példányt, még szerdán. Azt mondja: „semmi különöset nem találok benne, természetes, olyan, mintha mindig jelen lettem volna ott.”

London, május 11.

Csénél teázunk, mutatja a *Nagyvilágot*, amiben megjelent a Dickens-tanulmány első része. Szemmel láthatólag nagyon örül. Annál gondterheltebb az őszre tervezett magyarországi út miatt. Nem a háborús veszély izgatja, hanem a háborús veszély által felfokozott hidegháborús hisztéria. „Ennek következtében az emigráns lapok hadjáratot indítanak majd ellenem” – mondja.[...]

Marly-le-Roi, május 29.

[A hazai hivatalos küldöttségben] van izgalom Csé utazása miatt is, mert félnek, hogy a nemzetközi helyzet alakulása miatt mégsem fog utazni. [...]

London, június 9.

Tegnap Csénél teáztunk. Korábban jött vissza Rómából, mint gondoltuk, mivel Hunyor Kati kocsiját ellopták. Az őszi Mikes-konferencia után már nem Pestre akar menni, hanem Párizsba készül. Mint mondja, öregkorában jobban kellene gazdálkodni az idejével.

London, augusztus 19.

Csé ujjong, hogy a nyugati magyar költők antológiája elkészült Kemenes Géfin szerkesztésében, s Szépfalusiék kiadják, mielőtt a pesti megjelenne. Ennek csak örülni lehet, örülök én is, mert a versengésből csak a magyar irodalomra nézve származhat előny. [...]

London, szeptember 7.

Átviszem Csének az *Új Látóhatár* jubileumi anyagát, melyet a Mikes-konferenciára készítettem. Azt pletykálja, hogy az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem elállt a Bibó-kiadástól, mivel Kemény nem végezte el a szerkesztést. [...]

London, szeptember 8.

Csé most lesz 75 éves. Sárközi Matyi szerkeszti az *Irodalmi Ujság* Csé-számát. Még Zoltán is megcsinálta a házi feladatot, csak Siklós meg én nem. Ha visszajöttünk, azonnal neki kell fognom. Végül is illik valamit letenni az asztalra.

Aachen, szeptember 11.

[...] Csé meg Hunyor Kati is megjött, ők itt találkoztak, és a Mikes után mennek tovább Magyarországra. [...]

Hollandia, szeptember 12.

Csé a tőle elvárt módon, művés esszében foglalta össze a kor irodalmát [a Mikes Kelemen Kör konferenciáján.]

London, szeptember 24.

[...] Cséről egyelőre semmi hír, gondolom, hogy már Magyarországon járnak Katival együtt.

London, szeptember 26.

Egész nap a Csét köszöntő cikken dolgoztam, s el is készültem vele. Érzésem szerint sikerült rámutatnom minden bántó él nélkül arra, hogy Csé mint jelenség fontosabb mint író, mert ő a nyugati magyar irodalomban a kohéziós erő. Az a rejtélyes fluidum, ami mindnyájunkban tartja a lelket, hogy végezzük a dolgunkat.

London, szeptember 27.

Este Siklós, aki már régen nem írt, mert a posztja teljes embert kíván, mondja, hogy ő is elkészítette a Csé-köszöntőt. Örülök neki. Nem tudom megállni, felhívom Illyéséket, mit tudnak Cséről. Ott lakik, és otthon is volt. Úgy tűnik, jól vészelte át a reentryt. A hangja kiegyensúlyozott, ugyanúgy kérdőre vonólag csattan fel, amikor a nevemet mondja, mind a két szótagot egyformán hangsúlyozva: *Ló-ránt?* A tőle megszokott hangnemben mondja, Sopronban alig húsz percig tartott az akklimatizáció. Pillanatok alatt eltűnt a 31 év távollét. Őszintén örülök, hogy a Nagy Visongó hazatért, bár az új helyzet implikációit a nyugati magyar irodalomra vonatkoztatva még nem tudom lemérni.

London, október 5.

Zoltán telefonál Bretagne-ból, [...] Charaire Veronikától értesült néhány napja, hogy Csé Magyarországon van, s tőlem kérdezi a részleteket. Ezek szerint Csé nem tájékoztatta Zoltánt a pesti útról. Még nem határozta el, hogy mérges, de a hangja vészjósóló. Árulást szimatol. Szegény Zoltán, szegény elárult írófejedelem, ott a Bretagne-i Rodostóban. Kétszeresen dühítette, hogy Veronikának Boldizsár azzal dicsekedett: Illyéséknél találkozott Csével.

London, október 11.

Cseng a telefonon: megjött Kati és Csé, mint mondja „Őszerbiába”, a civilizált Nyugat után, Magyarországról. Előadása jól sikerült a Képzőművészeti Főiskolán, s magánemberként Illyéséknél lakott, aki, úgy tűnik, az út végéhez közeledik – keservesen panaszkodik az orvosokra, s igen erőtlen. Naponta csak félórára-órácskára kel fel. Környezetében nem hiszi senki, hogy sok van még hátra neki. Hát ez bizony rossz hír. Aczél fogadta Csét a Parlamentben, „ötnegyedórás” konferenciájuk volt, mint mondja, de a részletekkel még adós. Az utazás jót tett neki, s ennek csak örülni lehet.

London, október 12.

Délután Csééknél vagyunk kávéra. Pesti élményeiről csak keveset tudunk beszélni, (annyi derül ki csupán, hogy még jobban néz ki a város, mint a harmincas években) mert a Csé-Festschrift részleteit kell megbeszelnünk. Nagyon kell Csének, hogy a műveiről bibliográfiát készítek, ezt Szépfalusi adná ki. Egyébként Csé nagyon fújtat a Szabadegyetemre, főképp Szépfalusra, a pesti útjáról nem tájékoztatta például Szöllösy Árpádot.

London, október 15.

A *Csé-Festschrift*. Csének régi vágya, hogy elkészítsem összes műveinek bibliográfiáját. Ettől a feladattól mindig is fáztam, mert túl nagy munka. Végül mégis bele kell egyeznem, mert Kati itt van, és ő elvégzi a kulimunkát. Ma persze kiderült, amikor a részletekről tárgyaltunk, hogy Csé minden cikkét több példányban eltette, gondosan kijavítva benne a sajtóhibákat. [...] De Csé nemcsak az írásait, hanem a rá vonatkozó hivatkozásokat is több példányban őrzi meg, így építgeti a saját szobortalapzatát. Mivel írásai mind külföldön jelentek meg 1948 után elszorva, sokszor obskúrus sajtótermékekben, a bibliográfia mégiscsak hasznos lesz – ennek alapján lehet majd műveit otthon kiadni, ha rákerül a sor. S ha nem kell hozzá számtalan periodikát átlapozni, hanem csak az ő gyűjteményét feldolgozni, akkor nem is olyan kilátástalan a feladat.

London, október 20.

Javaslatomra István gazda felkérte Cushing-t, hogy a Szepsi Csombor Kör Csé születésnapjára műsorában vegyen részt. Cushing elvállalta, ez fog elhangzani a BBC-ben is, s leadom Cushing engedélyével az *Új Látóhatár*nak is, mivel Borbándiék nem terveznek semmi különöset. Este a Great Britain/East Europe Centre fogadásán [...] a nagykövetet kapacitálom, hogy jöjjön el a Csé-estre. Hümmög és diplomatikus, de talán van benne szemernyi hajlandóság, csak hát ugye, nem jöhet a saját szakállára. [...]

London, október 22.

A Csé-bibliográfia rendezése közben Csét egyre inkább perspektívában látom – óriási a teljesítménye az életmű külföldi szakaszában 1950–1980 között. Kati lelkesen cédulázik, ma este is átvettem vagy kétszáz tételt. Pihenésként fényképeket nézegetünk Csé pesti előadásáról, meg az Illyéséknél készülteteket. A képeken látszik, hogy Illyés nemcsak megöregedett, de bizony nagyon beteg is. Moldován Domokos akart az Illyés–Csé-találkozóról fényképeket készíteni, de a család, nagyon helyesen, lebeszélte róla. Így végül is Kati csinált néhány kitudó amatőrképet. Csé is

nagyon öregszik, a tartás, az az energiát sugárzó Csé-tartás kezd lassan meglágyulni, de hát pár nap múlva ő is 75 éves. Elkészítem a Szepsi Csombor Kör meghívóját a Csé-estre, a sokszorosítás is hamar megett.

London, október 23.

Ráálltam Csé külföldi életútjára. Tényleg izgat, hogy lett belőle a „mi Kazinczykn”. Tehát az írói csoportosulásokról és az intézményekhez fűződő viszonyáról faggatom. Megtudom tőle mellesleg, hogy kedvenc mondanom, amivel Krassótt szoktam ijesztgetni, válaszul a kérdésre, hogy mi az élet célja – hogy művelt hullák legyünk –, már a harmincas években is dívott, Csé Kandó László festőművésztől hallotta, aki a Képzőművészeti Főiskolán tanártársa volt. Saját véleménye szerint az 1950 és 1960 közötti évtized az elfecsérelt évek ideje volt. Én nem így látom. Az *Új Hungáriában* írt cikksorozata a maga kombattáns hangvételével ma is élvezhető ellenpontozása az államosított hazai irodalom korai éveinek.

London, október 26.

Vallató vacsora. Nálunk vacsorázik Csé és Zoltán, Zsuzsa és Kati nélkül. Már jó ideje nem találkoztak, semmiképpen sem, mióta Csé Pesten járt. Zoltán a pesti útról faggatja. Csé a szék szélén ül, mint egy megszeppent iskolás gyerek. Messziről kezdik. Csé Illyéséknél rendszeresen kakaskukorékolásra ébred reggelente, illetve hajnalban. Illyés mondja, hogy ez túrhetetlen, mert Kádárék ott laknak a közelükben. Igaz, Kádárék házmestere tyúkot tenyészt, ám Kádár ezt nem bánja. „Minden hajnalban Kádár kakasa ébreszt!” – szellemeskedik Csé kissé erőltetetten. Zoltán nyugtázza az igyekezetet.

Aczéla terelődik a szó: „Ki keresett meg kit?” – kérdezi Zoltán metszően. „Csak nem gondolod, hogy én kerestem meg?” – szabadkozik Csé. „Üzent és kocsit küldött értem. Nagy fekete kocsit.” Zoltán bólint: „No és hol találkoztatok?” Aczél a Parlamentben fogadta Csét, aki az Aczéllal folytatott beszélgetés alatt jött rá, hogy a nyugati magyar irodalom mennyire jelentős tényező otthon. Aczél „készült” Cseből, még azt is tudta, hogy azért nem ment haza akkor, 1948-ban Rómából, mert Bóka táviratilag hazarendelte. És hogy amikor elment Rómába, még nem volt biztos benne, hogy kintmarad. Zoltán csak akkor vonta össze a szemöldökét, mikor véletlenül kiderült, hogy Aczél és Csé összetegződtek. Letette a kést meg a villát: „ki tegezett le kit?” Csé magyarázza a bizonyítványát: „Ő kezdeményezte, kérlek szépen, arra hivatkozva, hogy ebben az épületben ő az idősebb.” Ez a válasz kielégítette Zoltánt, bár Aczél 12 évvel fiatalabb, mint Csé, de hát a hatalom mindig idősebb, mint egy író, tudja ezt Zoltán jól, a saját bőrén tapasztalta. A beszélgetés kényesebb fordulataitól eltekintve bennem az a vélemény alakult ki, hogy Csé, noha állandóan hangsúlyozta, hogy látogatása magánlátogatás Illyés Gyula meghívására, kissé meglepődött a hangtompított pesti fogadtatás miatt.

London, november 9.

Ma ünnepeltük Csé születésnapját, szűk családi körben, csak a fia, András és Kati volt ott rajunk kívül. Jó hangulatban pezsgőztünk. Telefonon beszélünk Illyésékkal is. Mondta Csének, hogy most hallotta a rádióban (értsd a Szabad Európa Rádióban) felköszöntő esszémet. Erről Csé nem tudott (meglepetésnek volt szánya). A köszöntő alap gondolata az volt, hogy a magyar irodalmi királyságban a koronás fő Illyés Gyula, mindannyian az ő apródjai vagyunk szerte a nagyvilágban, s a nyugati végek helytartója Cs. Szabó László, Illyés Gyula megbízásából. Illyés nekem is gratulált, csak azt sajnálta, hogy nem én olvastam be. Amikor egészségi állapotáról kérdeztem, mondta, hogy nem szabad sokat felkelnie, mert az eléggé fárasztja, de szerencsére rádiót hallgatni feke is tud. Csét szemmel láthatólag nagyon izgatta, hogy Illyésék hallották a születésnap köszöntőjét – és ő még semmit nem tud róla. Kapott köszöntőket telefonon (New Yorkból is). Vacsora után kellemesen elidőztünk, cséi mértékkel mérve, egészen sokáig.

London, november 11.

Délután találkozom Szépfalusiival, s megállapodunk a bibliográfiával kapcsolatban – a készülő Csé-kötet függelékében jelenik meg. [...] A Csé-est jól sikerült, sokan voltak. (A nagykövet végül is nem jött el, de levélben köszöntötte Csét.) A műsor pergett, s azt hiszem, mindenki jól érezte magát. Kicsit elszomorított, hogy az öregek közül egyre többen hiányoznak, a jelenlévők pedig egyre öregebbek. De hát ugyanez vonatkozik a hollandiai Mikes Kelemen Körre is. Az én szővegem, azt hiszem, nem tett túlságosan az ünnepeltnek, jó füle van, s érezte a benne rejlő szemernyi ironikus csipkelődést. De hát csak azt nyújthatom én is, ami a lényegem. Cushing köszöntője elmondva egészen jó lett, ezt közli majd az *Új Látóhatár*, bár mielőtt leadnám, egy-két apróbb simításra szükség lesz. [...]

London, november 12.

Vége egy kicsit lazíthattam, a Szepsi-est elszámolását készítettem el. Ennek megvan a rituáléja. Mikor elkészülök, felhívom Csét, s beszámolok neki, mennyien voltak, s ebből hányan vették meg a belépőt (a pesti vendégektől nem szoktunk belépti díjat kérni, viszont mindig akad a közönségből, aki ügyszereteté illusztrálandó, több jegyet vesz, vagy borítékban hozzájárul a költségekhez, hiszen tagdíjat soha nem szedtünk), mennyi volt a költség, mennyi a bevétel, s hogy pozitív mérleggel zártunk-e. Csé ezt soha nem kérte, jogot nem is formálhat rá, de örül neki, hiszen ez is a prerogatíváihoz tartozik, hogy ő értesül először a Kör terveiről és eredményeiről. Különösen örömeire szolgált, hogy nem kellett deficitet jelentenem, most, hogy az ő tiszteletére rendeztük a műsort. Jellemző úriember-sége, hogy akkor is erőszakkal megfizeti a belépőt, ha ő is szerepel a műsorban. Most is akart fizetni, s alig lehetett lebeszélni. Végül beleegyezett, hogy ez egyszer, 75. születésnapja ünneplése ürügyén „vendégül lássuk”.

London, november 30.

Pók Lajos a Gondolat Kiadó megbízásából esszéketet rendelt meg Csetől, aki össze is állított egy ötven tételből álló válogatást. Mindent vagy semmit akar, hiszen kortársai, Illyés, Kolozsvári Grandpierre, Illés Endre, már mind az életműkiadásnál tartanak. Igaza van, miért ne? Ha átmegy a kötet, valamiféle elégtételt kapott. A válogatást Kati viszi majd személyesen Pestre.

London, december 26.

Egész nap a Csé-bibliográfián dolgoztam. Sok más, fontosabb dolgom volna, de pillanatnyilag ez a gürcölő robot kell nekem.

1981

London, január 1.

Betyárbecsület. Csé panaszosan árulkodik Zoltánra, mert Méray már négyszer hívta telefonon, hogy a Kovács Imre-nekrológót megsürgesse. Az, hogy Zoltán már régóta nem írt semmit, az teljesen rendben volna. De ha valaki író volt, annak vannak kötelezettségei. Barátainak, fegyvertársainak, írótságainak meg kell adnia a végtisztességet. Ez olyan kötelesség, ami alól nincs felmentés. Zoltán kiiratkozhat az irodalomból, de Kovács Imrét el kell parentálnia. Ennyi betyárbecsület kellene, hogy legyen Zoltánban. – Így Csé. Igaza van, de Zoltán már mindenben túlvan.

London, február 2.

Visszavittem Csének az anyagot, amit a bibliográfiához használtam, mert szüksége van rá; a Gondolat Kiadónál készülő kötetéhez ennek az alapján akarja a válogatást előkészíteni. Ahogy öregszik Csé, egyre türelmetlenebb a világgal szemben. Nem kapta meg azt az írói elismerést, ami kijárt volna neki. Azért türelmetlen, mert tudja, hogy nincs elég ideje; már a végjátékot játssza.

London, február 18.

Csé interjút adott a *Katolikus Szemlének* – főként hazai újtjáról beszélt. Nagyon kiegyensúlyozott írás; jó politikai érzékkel fogalmaz, s a nyugati magyar irodalmat is távlatosan szemléli.

London, április 14.

Blahó követségi tanácsos Cs. Szabóval meghív vacsorára a lakására. Bájcvégesszel telik el az este. [...] Blahó nyilván utasítást kapott, hogy Csével foglalkozni kell, mielőtt Magyarországra látogat.

London, április 20.

Csé hív – csütörtökön indul Bécsbe, és elseje körül megy Pestre. Onnan pedig Kerényi Magdához Asconába. [...]

London, július 13.

A kölcsönös gyanakvás légkörében. Csével beszélgetek hosszasan. Már novelláskötetre is van szerződése Pesten – most éppen azt rendezzi sajtó alá. Mellékesen említi, hogy Mózsieék (*Szivárvány*) kérik, menjen át Amerikába az október 23-i ünnepségre, meg hogy a *Katolikus Szemle* forradalmi emlékszámát szerkesztő Ölvedi interjú-kéréssel fordult hozzá. „Szó sincs róla, szó sincs róla!” – mondja felcsattanó hangon. Nem tudom, hogy nekem magyarázza-e a bizonyít-

ványát, mert úgy véli, hogy én a „másik” oldalon vagyok, s lássam, milyen kísértéseknek van kitéve, de ő bátran ellenáll, vagy tényleg nem akar tovább a „mi Kazinczyknak” lenni. Persze öreg, nagyon öreg, s eddig arról mondott le emigráns tartása miatt, ami a legfontosabb minden írónak – a hírnévről.

London, július 18.

Csé vacsorára. Valahogy nagyon megsajnálom – öreg, megfáradt ember –, nem kell rá haragudni, akármit mond is vagy csinál, itt áll élete alkonyán, s még szeretné, ha otthon könyve jelenik meg. Remélem, megéri. Vacsora után Siklósék is átjönnek. [...]

London, július 19.

Eloolvastam a Csé-interjút a *Vigiliában* egészen jól körülhatárolt írás, egy-két helyen keményen megmondja a véleményét is. Tőle tudom, hogy Bujdosóék valahogy nincsenek jóban a hivatalos szervekkel. Azt viszont végleg nem értem, hogy a műhelyesek miért orrolnak Csére. Talán az interjú miatt, de ha nagyítóval olvasom is a szöveget, akkor sem találok benne semmit, ami bántathatná őket.

London, július 29.

[...] Csé jelentkezik telefonon: Haldimann Éva külön összeállítást készít a forradalom 25. évfordulójára a *Neue Zürcher Zeitungban*, ő is adott két flekket, mert az összeállítás egy részét a nyugati magyar irodalomnak szenteli a szerkesztő.

London, augusztus 6.

Csé érdeklődik Menczerről, aki már évek óta alig tud járni. „Hát igen, az érszűkületre nincsen orvosság – mondja –, rólam is azt hitte egy orvos barátom, hogy nekem is az van, míg el nem mondtam neki, hogy ritka vérbetegségem van. Az érszűkület esetében vagdossák az orvosok a lábat először bokáig, majd térdig és végül combig. Nincs mese. Mást nem tehetnek.” Megfagy bennem a vér.

London, augusztus 8.

Csé panaszkodik a telefonban. Molnár Jóska azt írja, hogy most már tényleg nincs szükség az *Új Látóhatárra*, mert az írók otthon is megjelenhetnek. „Fölöslegessé váltunk!” – kesereg a levelében. Molnárnak vagy nincs politikai érzéke, vagy valamit akar Csétől.

London, augusztus 15.

A *leltár*. Csé úgy látja berezelve, hogy a nyugati magyar irodalom gerince megroppant, nemcsak Molnár Jóska eszi magát feleslegesen azzal, hogy szerzői otthon közölnek, de Szépfalusi is, pedig neki kiemelkedő szerepe van a könyvkiadásban. Ehhez hozzáadta Mérayt, aki már egy ideje belefáult, és le akarja tenni a lantot. Kész tehát a leltár, mindhárom ember sarkalatos tényezője a nyugati magyar irodalomnak. Egy ideig együtt hallgatunk a telefonban.

London, augusztus 20.

Osztályfőnöki dicséret. Csé megdicsér a telefonban, most kapta meg az *Arkániumot*, amiben az egyetlen „olvasnivaló” az én tanulmányom az irodalom államosításáról. Majd felemeli a hangját: „Te vagy a legjobb stilszta, rögtön utánam következél!” Most törhetem a fejem, minek köszönhetem, hogy így előléptem. Illetve, mit vétett szegény Sipos, aki eddig a „marsallbot várományosa” volt, a „főmandarin”? Mi az ördögöt írhattam a cikkben, ami személyére nézve különösképpen hízelgő?

London, augusztus 21.

Vacsora Matyiéknál – Csét faggatják a magyarországi utazásról, de már megkopott a sokszor lejátszott lemez. Csét már csak az izgatja, hogy a novelláskötetének a kéziratát Kardos a Magvetőnél még mindig nem kapta meg, noha ő (Csé), már öt hete postázta. [...]

London, szeptember 27.

Tegnap megjött Csé. Mondom neki, hogy Molnár nemcsak neki írt levelet, de Gömörinek egészen keményen megmondta a véleményét: aki otthon megjelenik, annak nincsen szüksége az *Új Látóhatár* nyilvánosságára. Csé ezen elgondolkodott. Párizsi előadása Kemény Misiék körében jól sikerült, s

azt a szóbeli üzenetet hozta, hogy a tavasszal a Szepsi Csombor Kört akarják meghívni *en bloc* egy műsoros estre. [...]

London, október 21.

[...] A BBC gondolatrendőrsége Csé szövegét [a forradalom huszonötödik évfordulójára] megcenzúrázta, a magyarokat cserben hagyó, „nyugati árulás”-t számon kérő motívumot kiszedették belőle. [...]

London, október 23.

Ragyogóan sikerült az [a forradalom 25. évfordulójára rendezett] emlékest, legalább 180-an voltak, majdnem annyian, mint a látogató hat magyar költő estjén tavaly. A műsor a követségi tisztviselőt is megrázta, ezt láttam rajta, amikor kijött, érzelmileg fel volt dűlva és összezavarodva. Hirtelen mintha nem is tudta volna, hogy melyik oldalon áll. Csé a szokások, a rítusok megtartó erejéről beszélt, a zsidó péntek esti gyertyagyújtást használva példának. A világban szerteszét kigyulladó lángok együtt mind a Sirató Falat világítják meg. A mi londoni pislákoló lángunk pedig a Corvin közt. [...]

London, november 11.

[...] Születésnap vacsora Csénél. Ott van Urbán Gyuri is, akinek az interjúi igen divatosak az *Encounter*-ben. Csével is csinált egy hosszú interjút, s ennek véglegesítik a kéziratát. [...]

London, november 23.

Cséék vacsorára. Nagyon kellemes hangulatban telik el az este. Megbeszéljük a bibliográfia ügyes-bajos dolgait, megmutatja Szépfalusihoz intézett levele (ultimátuma?) másolatát, amiben kijelenti: ha nem kell a bibliográfia, nincs kötet. Vas István könyvéről is szó esik. Elgondolkozva néz, amikor említem, hogy Vas enyhén ironikus mindenkivel szemben, vele is. Mert azt írja, hogy a nehéz időkben Csé mindent megtett érte a rádiónál. De hozzáteszi: Egy *kicsit többet* is, mint amit megtehetett. Ez a kicsit többet is lerontja az előző kijelentés értékét. Elég lett volna, ha csak azt írja: mindent megtett érte, amit csak tudott.

London, december 11.

Csé már napok óta nem jelentkezik. Most, hogy elment Kati, teljesen egyedül van, s bármi történhet vele, a hidegben nem szabad kijárnia. [...]

Sárközi Mátyás

A rádiós

Cs. Szabó Lászlóval 1937 júliusában találkoztam először, de csak 1956 decemberében ismertem meg. Az író, apám és anyám jó barátjaként, születésem után nem sokkal átjött hozzánk Budára, hogy megnézzen engem, majd amikor röviddel ezután a Nyúl utcába költöztünk, házunk gyakori vendége volt, különösen azt követően, hogy anyám rendszerezette a *Válasz*-munkatársak heti vacsorameghívását. A fehér asztal körüli és egyéb Nyúl utcai irodalmi beszélgetésekről nem tudok fültanúként számot adni, mert óvodáskoromnak ezekre az eseményeire nem emlékszem. De Csé alakját ebből a korból is vissza tudom idézni. Még karcsúbb volt, sportosabb, s gyakran jött vele felesége, a kabarés író, Nagy Endre lánya, kreol, éjfekete hajú, élénk vörössel rúzosított szépség, akitől azután 1939-ben elvált. Hogy miért váltak el, annak okát nem ismeri az irodalomtörténet. Anyám szerint a bohém Kató egyénisége nem illett össze Csé pedantériájával, s ez haragszomrádokhoz vezetett. Végül a gyerek sem tartotta együtt őket. Egyesek felrótták az írónak, hogy éppen azokban az időkben vált el a feleségétől, amikor őt *árja párjaként* menthette volna az üldöztetésektől. Az, hogy Cs. Szabó a németek bejövetelekor, 1944-ben példásan viselkedett, nem segített abban, hogy Nagy Kató túlélje a vészorszakot, de hál' istennek, megmenekült.

Amikor a háború után, kissé romos villánkban az életben maradtak (sajnos, apám nem volt közöttük) újraindították a *Választ*, Cs. Szabó László ismét sűrűn megfordult nálunk, egészen hirtelen disszidálásáig. 1956 legvégén magam is elhagytam az országot, Londonban kötöttem ki, s napokon belül felkerestem Csét, aki BBC-rádiós lévén napról napra követhette a hazai eseményeket, de az újonnan érkezőktől minden apró részletről hallani akart. A karácsony táján hozzá bekopogó, rég nem látott fia volt a szemtanú-leírások első számú forrása, tőlem pedig azt akarta megtudni, mit tettek az ő régi íróbarátai, elsősorban Illyés, a forradalom előtt és alatt. Ezzel a látogatásommal szüleim barátsága után a miénk kezdődött el. S néhány év múltán kollégák lettünk a BBC Magyar Osztályán.

Az író budapesti rádiós karrierjének a vázolásában tehát főként Tóbiás Áron kicsit eklektikus, de adatbő és mindenképp hézagpótló, kétkötetes rádiótörténetének az első részére támaszkodom (*Fellegvár, Magyar Rádió Közalapítvány, é. n.*), amelynek a tartalma kronologikusan 1945-ig terjed. A londoni évek 1956 utáni szakaszának tanúja lehettem.

A rádió irodalmi osztályának vezetését Németh László nagy tervekkel kezdte, de nem sokáig bírta. Leköszönése után méltó utódot igyekeztek találni a poszt betöltésére. A nagyfőnök, Kozma Miklós unokatestvére, a festőművész Kandó László társasági ember volt, széles körű ismerettséggel, ő ajánlotta be Cs. Szabót. Az író harmincévesen kezdte meg a munkát, e biztos jövedelem örömteli tudatában vette nőül Nagy Katót. Móricz Zsigmond volt az egyik tanú. 1975-ben, Londonban, ezt mondotta Csé az ide látogató Tóbiás Áronnak:

„Németh Laci, akit váltottam, azonnal a legjobbat, a legszebbet, főként a legtökéletesebbet akarta rádiósként valóra váltani... De hát a világ nem így forog. Rádadásul, lehetőség szerint, önmagán és valóban zseniális tervein kívül senkire sem akart tekintettel lenni. Amit Németh Laci egy hét alatt akart műsorba állítani, kicsit eltúlozva mondom, nekem el kellett apróznom egy-két hónapra... Be kellett illeszkednem a két háború közötti urambátyám Magyarország mozgásterébe.”

Annak idején Gyenes Rózsa interjúvolta az új irodalmi igazgatót a *Rádióújság* nevében.

„Harmincéves! Magas, vállas, kitűnően öltözött, csinos fiatalember. Nem országos név, de szakkörök már régen elismerik. Így lett Cs. Szabó László 300 ezer rádióelőfizető egyik szellemi műsortervezője.”

Már akkor az első kérdések között volt, hogy mit jelez a Cs. a nevében. Amire az volt a válasz, hogy az író a *Pesti Napló* Szabó László nevű munkatársától óhajtotta megkülönböztetni magát, ezért tette a neve elé a család székely nemesi predikátumának, a *csekefalvini* a kezdőbetűjét. (Tehát bármennyire szépen csattog a *cskccsekefalvi* előnév, ez nem a Szabóké, hiába közli így, tévesen, több lexikon. A *cskccsekefalvi* a nemes Fodor család predikátuma.)

Cs. Szabó ötlete volt, hogy műveiket, ha csak lehet, maguk az írók olvassák fel. Néhány év múltán, Szekfű Gyula *Magyar Szemléjében* így írt:

„...A rádió prózai műsorában mindinkább egy eredeti műfaj is kialakul. Az újságkrónikás, publicista és színházi confériencier közé helyezem azt a képzeletbeli, eszményi rádiókrónikást, aki egy láthatatlan, szinte lelkiismereti hanggá válva, a népszerű író s a személyes hatású színházi confériencier erejéit egyesíti. Roppant nehéz a dolga. Egy négy szemközti beszélgetés bensőséges s ugyanakkor sokmillió fül roppant akusztikájához alkalmazkodik...”

A kulturált, bensőséges közvetlenséget próbálta meghonosítani a rádióban Cs. Szabó, de ez tényleg nem volt könnyű, mert az idősebb nemzedék ragaszkodott az emelkedett stílushoz, s az interjúknál legtöbbször előre benyújtott kérdéseket kértek, melyekre azután megírták s felolvasták a válaszaikat. Még azon a megőrzött és CD-hanglemezen immár mindenki által beszerezhető felvételen is ezt tapasztalja a figyelmes hallgató, amin Cs. Szabó László a San Remo-i irodalmi díjat elnyert Babits Mihállyal beszélget. Mert interjúkat, úti beszámolókat osztályvezetőként is készített, jóllehet úgy látta etikusnak, hogy irodalmi prózával ne szerepeljen a saját műsoraiban. (Számomra megkapó, valahányszor a Babits-interjú lemezét felteszem, hogy a fiatal Csé hangja s a mikrofon előtti lendületesége öregkorára alig változott.)

Az irodalmi műsorok igazgatója, két alszerkesztőjével: Ortutay Gyulával és Örley Istvánnal sok mindent kényszerült beleszorítani az adásidőbe, versek, novellák, tárcák és esszék mellett pásztormeséktől püspöki prédikációkig mindenfélét. De elérte, hogy szerepelhessenek a legtehetségesebb feltörekvő fiatalok is, például József Attila vagy Radnóti Miklós. „Zsonglőrként egyensúlyozott” – írja róla könyvében Tóbiás Áron. Mikrofon elé invitálta Herczeg Ferencet és Csathó Kálmánt, de helyet adott Illyésnek és Féjának. Érdekesség, hogy a rádiózás tanulmányozása végett Londonba utazott ki.

1940-ben helyszíni városképet adott Firenzéből, ezt lemezre vágták az olaszok, és vonalon továbbították a hangot Budapestre. A riport esszé-szerű változata megjelent a *Haza és nagyvilág* kötetben. Akart hasonló műsort sugározni Kolozsvár utáni két kedvenc városából, Rómából és Párizsból is, de közbeszólt a háború. (Se Budapest, se London nem állt olyan közel a szívéhez, mint gyermekkorai színhelye: Kolozsvár, azután ifjú kiruccanásának városa: Párizs, ahol közgazdászból átváltott íróvá, s harmadikként Róma, melynek a kultúrájával nem győzött betelni.)

1940 volt persze a kolozsvári bevonulás éve is, Cs. Szabó eufóriában érkezett Erdélybe, ahol viszontláthatta az édesanyját. Tizenkilenc irodalmi rangú közvetítést adott a helyszínről.

Cs. Szabó László úgy osztotta be az idejét, hogy napi öt óránál többet ne vegyen igénybe a rádió, maradjon kellő energiája és szellemi frissessége az írásra. Délután már otthon volt, szundított egyet, aztán nekiült az írásnak. Így lett a nagy esszéista-triász tagja, Szerb Antal és Halász Gábor mellett. A világtörténelem azután mindent elrontott. A *Hűlő árnyékban* egyik fejezetében olvassuk:

„Egy napon a németekre ébredtünk Budapesten... Március 19. volt. Volksbund katonák szállták meg kora reggel a Magyar Távirati Iroda s a Rádió Sándor utcai székházát, bemenet már ők igazoltattak a kapun kívül. Életemben nem esett könnyebben életbe vágó döntés, habozás nélkül fölmentem a vezérigazgatóhoz, s bejelentettem, hogy gondoskodik azonnali utódról, mert én máris megyek, itt se vagyok, még fiókjaimat se ürítem ki. Falfehér lett... kérelmére hamarosan megegyeztünk hát, hogy azonnali hatállyal elkezdődik a betegszabadságom...” Örley István is otthagyta a rádiót.

A háború pusztítása átsöpört az országon. Szerb Antalt és Halász Gábort Sárközi Györggyel együtt ölték meg a balfi táborban, Örley az ostrom alatt épp akkor merészkedett ki a légópincéből az utcára, mikor becsapódott egy bomba. A romok alatt találták meg a holttestét.

A harcok csitulásával kezdődő kibontakozás rádiós feladatai Ortutay Gyulára hárultak, aki felkérte Cs. Szabó Lászlót műsorigazgatónak, „ha a pártok is úgy akarják.” Nem vállalta. Ezt felelte: „Elég volt kilenc év a jobboldal deresén, minek feküdjem most a baloldal pálcája alá?”

Hamarosan kedvére való állást kapott az író, a Képzőművészeti Főiskolán művelődéstörténet tanszék alakult, és ennek lett a professzora, némi pártközi huzavona után. Végre kiélhette pedagógusi szenvedélyét. Hiszen egész életének meghatározó tényezője volt az ismeretátadás. Hallatlanul lexikális műveltsége kisugározatását szolgálták az előadásai, azt szolgálják ma is az esszéi. Mi teszi ezeket egyedivé? Nem új művelődéstörténeti tételek kidolgozása, prezentálása, hanem a ráfókuszolás a lényegre. Méghozzá az emberi kultúra nagy teljesítményeinek olyan lelkes tiszteletével, ami átragad a hallgatóra, olvasóra is. Ezért szerették Csét a főiskolások (hallgatója volt az akkor még festőnek készülő Nagy László, valamint a később Párizsban világhírűvé vált Hantai Simon is), ezért alakult ki kultusza BBC-előadásainak, amelyek szinte mindegyikéből nyomtatott esszétanulmány született, bővített, cizellált formában.

Tisztelője volt az a széplélek kommunista olvasója is, aki 1948-ban útlevelet szerzett számára (majd röpiült az állásából – bár nem ezért), és Csé, a romló politikai helyzet keltette rosszérzéseit kiszellőzni, kiment Rómába, a Magyar Intézetbe. Amikor Bóka László államtitkár sürgönyileg utasította, hogy „szolgálattelre azonnal jelentkezzék”, e hangtól megrendülve döntötte el, hogy nem tér vissza.

A tanszék megszűnt, a Belgrád rakparti lakásban ott maradtak Csé kincsei, könyvei. Az itáliai menekült sors sivar hónapjai következtek volna, ha nem tűnik fel a hajdani rádiós kollegina, válása óta Csé szíve hölgye, aki kalandos körülmények között utánaszökött. Megesküdtek.

Közel két éven át küzdött a betevő kenyérért római és firenzei idegenvezetőként, idegenforgalmi hivatalnokként, amikor egyszerre kapott kézhez meghívást Washingtonból, az Amerika Hangjától és Londonból, a BBC Magyar Osztályától. Ragaszkodott Európához. El sem tudom képzelni, miféle amerikai lett volna Cséből. Azt hiszem, nagyon boldogtalan. Washingtonnak van régi, angolos, hangulatos kerülete: Georgetown. Jó olasz és francia vendéglők is akadnak ott. Bizonyára talált volna a magyar író kiművelt koponyákat

az egyetemek környékén. A rádióban kevésbé. Mindenekelőtt az őt Európától elválasztó földrajzi távolság hatott volna nyomasztóan a kedélyére.

A BBC munkatársi közegével nem volt elégedetlen. Főnöke, aki őt Rómában felfedezte, Gregory Macdonald, a Közép-Európai Részleg vezetője, mint ókonzervatív pápista fura bogár, kulturált szellemi vitapartnerre, beszélgetőtársa lehetett. Közvetlen felettese, Rentoul Ferenc, tisztelte a korábban osztályán dolgozó írók, például Körmendi Ferenc, Ignó Pál, Pálóczi-Horváth György vagy akár Mikes György tehetségét, s Csé érkezését ebben a szellemben fogadta, amellet pedig igen imponált neki, hogy a Magyar Rádió hajdani sztármunkatársa fog a keze alá dolgozni. (Bár Cs. egy ízben zokon vette Rentoultól, hogy egy esszéje végére, miután azt leadás előtt ellenőrzésképpen átolvasta, tetszése kifejezéseként, piros ceruzával csillagos egyest kanyarított. E gesztust úgy fogta fel, mintha a tanító bácsi a katedréről lekezelőleg megpaskolta volna a buksiját az „ügyes” házi feladatért.)

Hírfordító, beolvasó, olykor kommentáríró munkát végzett Cs. Szabó László több mint húsz éven át, és vasárnaponként szállítania kellett esszének is beillő kiállítás beszámolóit, könyvméltatásait, kulturális eszmevuttatásait. Bár azokban az időkben még gépirónóknak diktálhatott a munkatárs, s nem maga verte a szövegszerkesztő billentyűit, a vasárnapi rovatszövegeket pedig otthon, kézírással dolgozhatta ki, Csé mégis kimerítő rabszolgamunkának látta feladatai ellátását, és háromévi BBC-munka után „zöldre válva leszédült a székről”, idegösszeomlást kapott. Ebből elsősorban egy salzburgi–velencei kirándulással gyógyította ki magát. Ezután rövidebbre fogták a penzumát, és energiáit kulturális témákra összpontosíthatta. Persze, nagyon hiányozhatott az írónak a közönségvisszhang. Volt elég képzelőereje ahhoz (a jó rádiós rendelkezik ilyenekkel), hogy amikor mikrofon elé ült, maga előtt lássa a hallgatóit. Nagy színészi tehetséggel olvasott, botlás nélkül, olykor a megfelelő részeknél dörögve, vagy a hatás kedvéért drámaian megtorpanva. Olvasás közben széles mozdulatokkal gesztikulált. De a BBC alifoghatóra zavart adását Magyarországon csak titokban lehetett bekapcsolni, s csak néha-néha jutott el Londonba hallgatói elismerés. Ezért lehetett különös öröm számára később az emigráció folyóiratainak megalakulása. Akkor ugyanis az lett Csé módszere, hogy átdolgozott rádiószövegeit, ha rövidek voltak, az *Irodalmi Újság*, ha hosszabbak, a müncheni *Új Látóhatár*, és ha még terjedelmesebbek (protestáns létére), a római *Katolikus Szemle* szerkesztőinek továbbította. Ám kezdetben csak a Soós Géza-féle müncheni-washingtoni *Új Magyar Út* vagy az *Új Hungária* kínálkozott fórumának, tehát nem komoly irodalmi orgánumok. E két helyre adta le rádiós cikkeit, olykor magyar irodalompolitikai témákról is, továbbá beszámolóit a BBC által szervezett kirándulásairól, például az Edinburgi Fesztiválra vagy Shakespeare szülőhelyére, Stratford-on-Avonba. A forradalom napjaiban kommentárokat kért tőle a BBC, írt néhányat a maga veretes módján és dúlt lélekkel, miként egy huszadik századi Byron.

Érdekes, amit Cs. Szabó a *Hűlő árnyékban* oldalain arról vall, hogy mint befolyásolja az emigráns magyar író stílusát, nyelvi elővigyázatosságát az idegen közeg. Ezt írja:

„Anyanyelvem Angliában tökéletesedett igazán, s ma már vörös ceruzával szeretném olvasni 1948 előtt írt könyveimet, mert elvéve mindegyikben akad nyelvtani hiba, stílári hanyagság. Kollegáim javával ugyanez történt. Akadémiánk az Angol Rádió volt, ahol a világ talán leggazdagabb nyelve éveken át nap mint nap szembesült a világ egyik legeredetibb nyelvével, anyanyelvünkkel, amelynek a függetlenségén, hajlítgatás közben, féltékenyen örködtünk. Minél öntudatosabb lett a védelem, annál jobban tökéletesedett, amit őriztünk. A hazában viszonylag elég kevés író sarkánya a nyelvének, kevés a purista, mert nem érzi merőben másfajta nyelvtörvények örökös ostromát. Külföldön élő magyar író majdnem mind az, különböző állampolgárságok

álarca alatt. Egy kicsit úgy vagyunk, mintha szinte minden utcasarkon megállítana egy rendőr és igazoltna. De az a sok rendőr ugyanaz a személy, százféle ismeretlen alakban Arany János.”

A forradalom után bővült a BBC magyar adásideje, s ezzel párhuzamosan a szerkesztőség létszáma. Olyan írókat találtak a frissen menekültek között, aki Cs. Szabónak bizonyos értelemben vetélytársa lett a rádiós csapatban. Határ Győző szintén a magyar nyelv mestere, megbízható irodalom- és színház-kritikus volt, s hangjátékot is tudott írni. Cs. Szabó László nem volt buzgó műfordító, de talán e BBC-s versengésnek köszönhető, hogy ő is megmutatta fordítói oroszlánkörmeit, például Dylan Thomas karácsonyi poémájával.

A BBC Világszolgálat, ez az akkoriban több mint ezer munkatársat foglalkoztató monstrum, soha nem rendelkezett olyan anyagi erővel, mint a tévé, vagy az úgynevezett Home Service. Cs. Szabó László szerencséjére Gregory Macdonald nyugalomba vonulása után a közép-európai főosztály vezetését Tarján György (George) vette át, aki tisztában volt az író értékével, és még a korábnál is több lehetőséget nyújtott számára utazóriportokhoz. Átmehetett Hollandiába, a Mikes Kelemen Kör tanulmányi heteire, s megtekinthetett kiemelkedően jelentős európai kiállításokat.

Tarján, 1938 előtt a Nemzeti Színház ifjú rendezője, soha sem próbált angolabb lenni az angoloknál. „Ahá, együtt a szittyá góci!” kiáltással helyet szorított magának a magyar munkatársak ebédlőasztalánál, a büfében, hogy hallja a legújabb vicceket és pletykákat. Itt Cs. Szabóval ritkán találkozhatott, mert az író nem kedvelt tálcával sorban állni az ételosztók előtt, inkább elsétált ebédidőben London gasztronómiai negyedébe, a Sohóba, és ott beült enni s beszélgetni a Prego kávéházba, találkát adva a közeli Wardour Streetről, a Szabad Európa Rádió londoni irodájából kiugró barátjának, Szabó Zoltánnak.

Cs. Szabó László angliai és európai kalandozásai remekbe szabott esszék egész sorát eredményezték. Írt a nagy székesegyházokról, a yorki misztériumjátékokról (ezeket azonban Határ Győző dolgozta át rádióhangjátékokká), évente felutazott Stratford-on-Avonba, a Shakespeare Színház előadásaira, s 1972-ben afféle képzőművészeti albuma is született, önálló BBC-kiadvány (*Száz arany esztendő, 1760–1860*). Az angol romantikus festőkről írt esszékhez színes reprodukciókat adott valamelyik brit kulturális szervezet, s Terike, a fúrge ujjú gépíró, házam ebédlőjében, vadonatúj IBM villanyírógépemen készített a nyomtatotthoz hasonló tipográfiájú szöveget, majd a lapokból, képekből albumot raktunk össze. Minden hallgatónk ingyen kapott ebből, ha levélben kérte. Tehát bújtatott adatgyűjtés volt ez, hogy megállapíthassuk hallgatónk hozzávetőleges számát a vasfüggöny mögött, de a kérések legtöbbször végül Izraelből érkezett. Az album nem került könyvkereskedői forgalomba.

Érdekes utat tett az író a La Manche-csatorna két brit fennhatóságú szigetére, Jerseyre és Guernseyre, ahol magyar negyvennyolcas emigránsok nyomát kereste, s új adatokat lelt Victor Hugo és gróf Teleki Sándor barátságáról.

Nem volt elvesztegetett idő, amit Cs. Szabó László a BBC-nél töltött 1972-ben történt nyugdíjazásáig, majd külső munkatársként azután is (szolgálati korhatár-rekordot állított fel hatvanhét évesen). Szinte minden ott leírt sora és rádió-beszélgetése olvasható immár köteteiben.

Ákárcsak Molière a színpadon, ő a mikrofon előtt akart meghalni, persze mint aggasztán rádiós. Élete vége felé, súlyos betegségétől legyengülve, taxin ment be minden szombaton, hogy felolvassa a kora délutáni híreket. Amíg erejéből telt.

Emigrációban írt irodalmi és művészeti esszéinek válogatott kötete, az *Alkalom*, élete utolsó hónapjaiban jelent meg Budapesten. A termés körülbelül egynegyede. Hatszáz oldal.

Baranyai Katalin

Kié (volt/lesz) Cs. Szabó László és életműve?

„A görög irodalom volt minden tartomány közül a legnagyobb, amit Róma valaha is a birodalomhoz csatolt.” Római muzsika

I. Erdély

Az erdélyiség nem pusztán tematikus szála a Cs. Szabó-i életműnek, sokkal inkább olyan szellemi önismereti kérdések írói őstalaja, melyet a szerzőben együtt élő szász /anyai/ és székely /apai/ örökség táplált. Cs. Szabó László nemcsak nyilatkozataiban emlegette, hanem mindvégig próbálta kereste e sokszínű identitás kifejezhetőségéhez a műfaji lehetőségeket.

A gyermek- és az ifjúkor gazdag útravalóját legvégül, személyes hangú életrajzi könyvében (*Hűlő árnyékban*, EPMSZE 1982) értékelte, és ennek első fejezeteiben kötötte erősebben a családi magántörténelemhez (*Város a század elején*, *Gyermek Kolozsváron*, *Hazán innen, hazán túl*). Az olvasók – határon innen és túl – talán ezt a szokatlanul vallomások, de esszéjellegű memoárt vették kézbe talán legszívebben, és ebben az egybekomponált kötet letisztult Kolozsvár- és Erdély-képének is szerepe volt.

Kínálkozna tehát, hogy az erdélyiség legyen a számos okból olvasási vagy feldolgozási nehézségeket támasztó életműnek a *legpontosabban* követhető és értelmezhető motívuma. Az emigráns magyar irodalom helyzetéből és az irodalmi folyamatok megszakítottaságából magyarázhatóan mégis másképpen alakult. Cs. Szabó „visszatérése” után művei egyenként pottyantak ismét az olvasói és kritikai mérlegre, így a hatástörténeti helyzet egyensúlya akár egyetlen – különben legjobb szándékú – könyvkiadói különlépéstől kibillenthetett.

A témát Cs. Szabóval kapcsolatosan az *Erdélyben* című (1940–1993) kicsiny kötet, egy érzelmes és korabeli tudósítói ritmusban írt rádiós esszé emelte a figyelembe a kilencvenes évek elején. Mivel az életmű recepciója nem készít(h)ette elő, ez az újranyomott könyv önmagában nem annyira megmutatta, mint inkább kisajátította a mélyen elültetett és problematikus élmény helyét az életműben. Akárhonnan nézzük, az „*Erdélyben*” politikailag befolyásolt szituációban született szöveg maradt, hatáselemei ma sem függetleníthetők az író korabeli valóságától, elfoglaltságaitól. Ami természetesen érthető és indokolt, de most nem erről van szó.

Már a Cs. Szabó-életmű kezdeteinél a fenti alapélmény elbeszélhetőségének a kérdésébe ütközünk. Legelőször egy álomszerű novellába transzponálva (*Erdély hercege* címen, Széphalom 1929), még játékos-szerepkereső korszak kezdeténél. Az elbeszélői forma azonban nem tudott megfelelni a szerzői elvárásnak, így ez a darab többé nem került kötetekbe. Amikor 44–45 év múlva az *Erdély hercege* ismét feltűnik címként egy prózavers fölött az *Erdély* és a *Szamos* című rokonversek társaságában a *Pokoltornác* című prózaverskötetben, a szöveg már a lehetségesig sűrített, reménytelen álomszerűségét pedig a valósággá vált vízió (fiatal hercegből – rokkant alkoholista, bolond) zárja minden tragikus hang mellőzésével. A szerző az erdélyi történelem intellektuális feldolgozásán és egy újabb hazavesztés történelmi tapasztalatán is túl van már, gondolatait és indulatait nagy erővel csiszolta redukált formába az idegen kultúrákban leélt idő.

Az értelemtisztító munkát egy tanulmányban Cs. Szabó önként végezte el akkor, amikor az 1940-ben a Franklin Társulat vállalkozásában kiadott „Erdélyi emlékirók Erdélyről” sorozat *Sárkányfogak* című II. kötetének bevezetőjét írta. Ez a negyvenoldalas írás minden történeti precizitása mellett olyan erősen érdekelt a jelenben, hogy néhány kulcsmondatából összeállítható az ún. reformnemzedék programja: „A lomha önismeret minden nemzedéket egy elavult szereppel hiteget. ...Morus Tamást ott is lefejezték volna ...az ország szabadsága ...az egyéni

becsülettől függött. ...a Váradai vitákban a Nyugatról megújuló törzsökös magyar csapatot össze a szekták felé sodródó új magyarral. ...okosabbnak tartották, hogy egyik párton se legyenek”. Végül: „Csodálatos megújulás rejtezik minden nemzetben, amelyet saját fiai emelnek föl a porból” (i. m.–XLV p).

Megrendítő olvasni, hogy a történelmi tárgy és az emlékirók nemes társasága milyen fegyelemre szorította a szerzőt. Ebben az ugyancsak a nagy várakozások évében született írásban alig van néhány korabeli kiszólásként olvasható sor. Kortárs kalauzként a szerző itt úgy kezeli a szöveget, hogy a maradandóság csarnokába lépjen vele.

Ugyanezt a terjedelmes bevezetőt (1940) az *Erdély* című próza- és párvers (1974) epigrammatikusan így foglalja össze: „Kudarccal a tragédiaköltőnek minden emberi élet, de kételkedve tűnődik a komédiáról, tudja, hogy aki rászolgált, csak azé.” A megoldásban a történelmi, országnyi, generációs probléma válik egzisztenciális kérdéssé, amelynek versbeli motívumát az arany-vas és kard-kehely (közösségi és egyéni) szimbólumpárok hordozzák, immár az egész életmű szövegeivel összeolvashatóan (az erdélyi történelem és történetek, Hann Sebestyén ötvös családi legendája).

A történelemben vetett egyén felelősségének legkimunkáltabb elbeszélői megfogalmazása – az emlékirók bevezetéséhez hasonló terjedelemben megírt – *Kegyenc* című elbeszélés lett, melyet Cs. Szabó következetesen kisregényként szokott megjeleníteni (első szövege: in. *Irgalom*, 1955).

Az írástudó felelősségének kérdéséhez minden korszakában visszatérő Babits-tanítvány az írás keletkezéstörténetében arra utal, hogy az emlékirókkal felforgatott lelkiismeret háborgása ültette el benne a témát a negyvenes évek legelején. Ez a magyarázat a kisregénnyel együtt 1983-ban jutott el a magyar olvasóhoz a *Közel s távol* című szépprózai kötet jegyzetében.

A véletlen folytán – egy régen elfelejtett levélből – derült ki, hogy a novellatémát a háború éveiben is hordozta vagy nyelvén forgatta a szerző, hiszen a szöveg első (ismeretlen) változata 1948-ban már készen volt, és kiadásra várt a Révai Kiadónál. Első olvasója, Illés Endre 1949. január 31-én keltezett magánlevelében tudatta Cs. Szabóval: „Vonakodva, s nem szívesen közlök veled két hírt: 1./ A »Kegyenc«-et nem jelentethet meg. (2./ Az a vélemény alakult ki, hogy Kosztolányi versfordításai elé nem kell bevezető tanulmány, csupán a kötet végén rövidebb magyarázó írás a válogatás szempontjairól.)”¹

Emlékezve rá, hogy Cs. Szabó László a keltezés idején már kinyilvánította emigrációba vonulását, a közölt visszautasításban semmi meglepő nincs. Így még erősebb a csábítás, hogy meggyőződjünk legalább a szöveg ártatlanságáról. Mi lehet a krónikás Szamosközy Istvánról és Jósika Istvánról mintázott mű regényötlete? És kiderül, hogy a novella verziója szerint gályarabságra ítélt (túlélő) főhőst egy irodalmi törvényszék felmentheti, de ez a szöveg nem ártatlan (ezúttal másképpen érve): rafinált írói üzenet van kódolva néhány sorában.

A végül kinyomtatott változat Utóiratában így áll:

„Megértem a szerencsétlen tanácsurak szörnyű halálát. Kit a börtönben fojtottak meg, kit vérpadra húztak. Jósikán kívül egy másik nagyúr keze is benne volt a vérontásban, Bocskai Istváné. Jóságaikon megosztottak, volt pénz a török háborúra, Zsigmond egy ideig játszhatta Hunyadi Jánost. Megértem a fényes hadjáratot a török ellen s aztán a török rettenetes bosszúját, Erdélyt három hóhér kezén. Megértem Jósika István gonosz halálát. Megértem Zsigmond bujdosását országról országra. Futott, mint Káin a sok ártatlanul kiontott vér elől. Megértem a Báthoriak, minden Báthori pusztulását. Néha évekig nem jött diák Erdélyből, aki jött nagysokára, ellátott szomorúsággal.

Azt mondják, két éve bölcs és tapasztalt férfi kormányoz Erdélyben. A török becsüli, s a császár tart tőle. Összebékítette a népeket, fosztogató nagyurak helyett tanítóokra bízta az országot. Már Velencéből is kért könyveket. Jönnek a diákok, jó hírrel a szemükben. Hogy kitisztul egy nép tekintete, ha jól megy a munka! De bemegyek a kedvükért Padovába, mutogatom nekik, hol voltam diák, meghívnak egy pohár borra, s én mesélek Tintorettről, akit a két szememmel láttam.

Meghalhatok.”

Nem tudható, azonos-e az *Irgalom* és a *Közel s távol* egybevágó szövege a legelső változatával. Ha igen, ha nem, Cs. Szabó-i írásművészetnek talán legfontosabb – nem avuló – alkotóelemét nevezhetjük meg a nyelv olyan fokú kiaknázásában, mint ami e kiemelés első bekezdésében látszik, már az életmű derekán.

Nem kell kizárólag konkrét történelmi vagy politikai példázatként olvasnunk a részletet, akár-kinek szóljon is az üzenet, mert a szöveg(rész) önállóul. A megértem szónál kétféle nyitott szemantikai mezőben a történelem elevenen megjelenik: három futamodásra be lehet száguldani Erdély

¹ A kiadói levélpapíron írt eredeti magántulajdonban van.

legalább egy évszázadát. Azon túl futtatva az elmét be lehet látni: az egyénnek, a kultúra emberének egyetlen lehetséges magatartása – a saját becsület megőrzése után – mások megértése. Előkerül élet és mű kulcskérdése, a továbbélés. Az időjáték pedig, az esszéírás egyik nagy titka, itt egyetlen ige két létezmódját egyidejűségbe sűrítve az egyéni létezés, élet és sors, megélt és reflektált élet más-más dinamikájú folyamatait is kifejezi. A kisregény nem hibátlan mű, de ez a zárás, ez a nyelv már nem lehet eszenciálisabb.

A Magyar Írók Könyvesháza (London), egy rendszeres magyar könyvkiadásra készülő vállalkozás 1952-ben hét író reprezentatív könyvajánlásával, közöttük Cs. Szabó *Kegyenc* (!) című elbeszélés-kötetének beharangozásával szeretett volna előfizetőket szerezni a diaszpórában. A tervezett könyv fülszövege szerint „A kegyenc (Cs. Sz. L.) írói fejlődésének nagy állomása. Benne nemcsak a gazdag fantáziájú elbeszélő, hanem a színpompájában kimeríthetetlen magyar nyelv egyik legnagyobb mesetere mutatkozik be.”²

II. „Láthatatlan irodalom”?

„Jölesik, hogy a Nyugattal és Magyar Csillaggal kapcsolatos kiállításon engem is fel akar támasztani az árnyékvilágból” – írta Londonból Cs. Szabó László 1970 novemberében.

„[...] Fényképem azokból az évekből nincsen [...] fényképezőgépnem 1948 óta nem álltam, [...] úgy rémlik, valamelyik Nyugat-kiadványban (novella-antológiában?) megtalálható a fiatal író arcképe [...] lap árnyékában töltött, ma már mitikus idővel (kapcsolatban) [...] Mondhatom, jól bántak velem s mondhatom nem lustálkodtam. Amellett a Nyugat adta ki néhány könyvem: Hét nap Párizsban (csak füzet, nem könyv), Magyar néző, Fegyveres Európa, Erdélyben. A kiállításon mégiscsak a könyvek lennének legjobb képviselőim [...] októberben küldtem Gyurkának (Rónay György) Münchenből (egy könyvet): Római muzsika. [...] Erősen tartok rá, hogy ezt, éppen ezt a könyvet lássák mindketten. Azt hiszem, otthon ilyet még nem tudtam írni”.

A Rónay György hagyatékában található (*Vállomás a Nyugatról Rónay Lászlónak* – P. I. M.) levélrészlet könnyed soraival egy csapásra előhívható Cs. Szabó László hiányzó képe egy reprezentatív irodalomtörténeti tablón, és sejlik belőle az is, amit művek vagy az itt-hon és ott-hon súlyarányáról érdemes tudni – gondolhatná az ember.

Aztán rájön, hogy éppen a felsorolt *Nyugat*-kiadásokkal nem lehet igaz képet kapni Cs. Szabó két háború közötti írásművészetéről (hol vannak pl. az *Apollóban* megjelent esszék és az esszékötetek, mi lesz a *Válasz* köreivel és a rádióval), ráadásul nincs mihez viszonyítani a *Római muzsikát*, a „láthatatlan irodalom” egyik kiemelt esszékötetét.

Egészen pontosan rögzíthető viszont, milyen reflexiói vannak Cs. Szabó Lászlónak a *Nyugatra*, a leírt szóra, az olvasóra és saját életművének a korszakaira vonatkozóan (mitikus idő, a könyvek [...] legjobb képviselőim, éppen ezt a könyvet lássák, otthon ilyet még nem tudtam írni).

Nézzük hát a könyveket, amelyekről Cs. Szabó szívesen mondogatta, hogy akkor is spiritusz van bennük, ha nem olvassák, elég, ha becsülettel megírták őket. Londonból, az emigrációból végül 1980-ban talált haza az első Cs. Szabó-írás, körülbelül tízéves fontolgatás, hivatali és politikai kötéltűzés után (*Dickens napló*, Nagyvilág). A Képzőművészeti Főiskolán ugyanabban az évben tartott nagy sikerű szabadelőadásának könyvváltozata később szintén megjelent: *Görögökről* (Európa, 1986).

Kiadták az *Alkalmom* című esszéválogatást (Gondolat, 1982), a *Közel s távol* című elbeszélés-gyűjteményt (Magvető, 1983), megjelent az *Örzők* (Magvető, 1985) és a *Shakespeare* (Gondolat, 1987) esszékötet (előbbi még a tudatosan életműépítő szerző akarata szerint).

Olvasásra felkínált válogatott köteteivel Cs. Szabó László még életében a hazai irodalmi nyilvánosság elé /szavazásra/ bocsátotta az életműnek azt a részét, amelyiknek kinti recepciója nagyrészt ismeretlen volt, Magyarországon pedig még nem (vagy alig) történehet meg. Javarást hozzáférhetőkké váltak a hazai kritika számára az emigrációban töltött életidő legjobb alkotásai: ezeket így, egyberendezve a legderekabb nyugati magyar olvasó is csak álmodhatta volna, hiszen húsz év nyugati magyar folyóiratainak és kiadványainak a terméséből valók (főleg: *Új Látóhatár*, *Irodalmi Újság*, *Magyar Műhely*, *EPMSZE*).³

² A fényképekkel ellátott jó minőségű leporelló alakú kiadvány e fejezet megírása után került elő. Toborzói és hét ajánló szövege külön tanulmányozást érdemelne; a szerzők: Márai, Zilahy, Földes Jolán, Tábori Pál, Cs.Szabó, Szabó Zoltán, Mikes György, az első tervezett könyv a *Béke Ithakában*.

A felgyorsulóban levő évtizedben azonban nem jutott elegendő idő/figyelem Cs. Szabó László recepciójára a korabeli keretek között sem. Ezt a vélekedést inkább igazolják, mint cáfolják a hazai folytonossághoz visszakapcsoló kiváló tanulmányok.⁴

Megszaporodott ugyan az élet- és pályarajzok száma, főként Cs. Szabó hazalátogatását előkészítve már korábban megjelentek fontos portrébeszélgetések. Budapesten bekövetkezett halála, sárospataki temetése idején (nekrológok, emlékezések) korai kísérletek történtek (visszacsatolásként) az irodalomtörténeti helykijelölésre. A befogadói fogékonyságot azonban kissé túltrajzolta a népi és a demokratikus ellenzék készülődésének társadalmi légköre és a Cs. Szabó-hagyaték Magyarországra kerülése felett érzett öröm (levelek – PIM, könyvtár-Sárospatak).

Az olvasót eligazító szisztematikus egybeolvasás azonban elmaradt.

A hiányos kiadási sorok megbolygatták az életmű szerveződési rendjét, és nem álltak rendelkezésre a régi szövegek, hogy az esszé műfaj folyamatosságát, alakulástörténetét a „cezúra” után felnőtt olvasói korosztályokból legalább a tanárok, egy-két évfjárt bölcsészei, más értelmiségiek önállóan rekonstruálhassák.⁵

Az élő irodalom azt a feltételezett olvasót hagyta magára, aki nem tartozott Cs. Szabó László – még magyarországi korszakának műveivel megnyert – értelmiségi „szektájába”, ám az író – Csokonaitól örökölt reménységgel – számított egy jól sikerült előadás utáni diákos megjegyzésére („de jó fej ez a marha”), s végül „hálás hantján” az árvácskáira. (*Téli virágének* utolsó sorai, *A tág haza* 177.)

A „hatástörténeti szituációról” sokat elmond, ha fellapozzuk Tüskés Tibornak 1983-ban kiadott *Illyés Gyula* című kismonográfiáját a 368. oldalon, és megtaláljuk a visszailllesztés irodalomtörténeti magán-gesztusát: a budai lakásban Illyésnél otthonos körben Cs. Szabó mellett Csoóri Sándor és Juhász Ferenc, miközben róla a könyvben egyetlen eligazító szó sincs, de arról sem, hányszor s miért ült vendégként Illyés Gyula Cs. Szabó oldalán Londonban, Bécsben vagy Párizsban a megelőző két évtizedben.

Távol áll tőlünk, hogy a visszaiktatás nem könnyen érvényesíthető szándékait visszamenőleg bíráljuk: lényege szerint volt felemás a helyzet. Gondoljunk bele: egy nyugatos kiállítás, ami (leg-
alább) archívumban megmutatta az élot, vagy az élő író fényképe végre, ami viszont zavarba hozta a fiatalabb olvasót egy láthatóan koros úr ilyenfajta irodalmi legitimációjával. Mintha csak úgy vissza-beülne a társaságba, és illene tudni magából a képből, ki ő.

III. „nagy narratívák kis mozgásterében”

1966-ban a párizsi *Magyar Műhely*⁶ egyik nemzedéki elkülönülést megerősítő kritikai írásában Márton László (Márton László *A vétkes szülőváros* MM 1966. szept. 15.) a magyar emigráció legjelentősebb alkotójának nevezte londoni mentorát, Cs. Szabó Lászlót. Ezzel a kijelentéssel nemcsak a „fiú” elismerve-elszakadást intonálta, hanem felhívta a figyelmet a Cs. Szabó-i léthelyzet fel nem oldható paradoxonára is: az író magának vallhatja az emigrációt úgy is, ha nem törődik azzal, ki milyen mértékben és meddig vállalja őt magát az emigrációból. Cs. Szabó ezt a magatartást választotta – Márton ebben látja meg valamennyiük írói emigrációjának problematikusságát.

³ Ugyanebben az évtizedben újranyomták a már emlegetett esszéregényt (*Római muzsika*, Magvető 1988) és a *Hűlő árnyékban* című életrajzi kötetet (Gondolat, 1991), a Szépirodalmi Kiadó újra megjelentette *A kigyót*, az 1941-es novellaválogatást (1986) és az 1942-es *Három költő* (Byron–Shelley–Keats) című antológiát (1990). Később egy új vállalkozás keretében (Könyves Kálmán Kiadó) egységes zsebkönyv formátumban megjelent a *Hunok Nyugaton* című esszékötet (1994), mely 1967-ben kiadott újragondolása egy 1946–47-es nyugat-európai körútnak; majd feltűnt *A tág haza* (1995) című kis alakú verseskötet, ami két erősen elütő Cs. Szabó-verseskötetből van egybekötve (*Félszáz ének*, München 1959 és *Pokoltornác*, London, 1974). Az *Erdélyben* című művelődéstörténeti „vallomás-esszé” a Magvető Kiadó vállalta 1993-ban, ezt Cs. Szabó rádiós élményanyagából a bevezetőben említett *Nyugat*-kiadás emelte kötetbe először 1940-ben.

⁴ Pl. Poszler György *Illúzió és értelem* című Világosság 1982/3–4.; Vajda Miklós Cs. Szabó László három élete című munkája, Újhold 1987/1. Kiinduláshoz: Béládi Miklós, Pomogáts Béla és Rónay László *A magyar irodalom története 1945–1975-ig* terjedő korszakáról készített IV. kötet *A határon túli irodalom* 1982.

⁵ Az életmű a nagy narratívák kijelölte keretek között nehezen volt összeilleszthető, mert mellékesen sok még nem újraértékelt „ellentmondást” kellett volna feloldani lépésenként: egyszerűen túl nagy teherterhelés volt a gyorsuló évtizedben az irodalomnak még ez az életmű is.

E kevéssé ismert, rövid tanulmány arra figyelmeztet, hogy a hatvanas évek közepétől érdemes jobban odafigyelni az emigráció magyar irodalmának öntörvényű folyamataira.

Márton azt állapította meg, hogy Cs. Szabó „inkább modorában, verbális megnyilvánulásaiban, mint tartalmában emigráns”, és a hazavesztést mérlegelve már ekkor úgy értékelte: Cs. Szabó „egy fél életműhöz hozzá tett – több mint egy felet...” – ezért az egésznek a magyar irodalomban volna a helye.⁷

Cs. Szabó emigrációs életművét valóban lehet úgy is olvasni, mintha egyszerűen egy külföldön élő és alkotó magyar íróat olvasnánk. Nem érte kultúrshock, nosztalgiaja nem jelenik meg emigráns módon, polemizáló szavai elszálltak az éterben, vagy szétszórva találhatók a nyugati lapokban, legfeljebb árulkodó utalásokat találhatunk szövegeiben.

Márton következtetése is olvasható tisztán kritikai értékelésként: nem kelt gyanút a „trójai falóként” Magyarországra bejuttatott párizsi *MM* tevékenysége, nem számít az ún. „diológus” gondolata „vízválasztónak”, mint az emigrációban 1964 után.

Feltehetően eredetileg sem politikai megfontolásról lehetett szó. Az Oxfordban végzett, inkább baloldali fiatal szerző, aki a legtöbb 56-os diák menekülthöz hasonlóan sokáig „tanulmányútnak” tekintette kinti életét, az emigráns lét okainak felszámolása után a maga részéről teljességgel összeilleszthetőnek látta a Cs. Szabó-i életművet, sőt jelezte az írói pálya emelkedését is. „Annyi bizonyos: ha az emigráció legjelentősebb alkotójának könyvei hazatalálnak, kiderül, Cs. Szabó László sem az emigrációé. Akár követi őket személyesen alkotójuk, akár nem, a száműzetés végét ez jelentheti.”

A tanulmány magját egy szemléletbeli kérdéseket érintő kritika képezi: Cs. Szabó *Aranytól napjainkig* című versantológiája és annak félszáz oldalas bevezetője (1952), a Gara László kiadásában megjelent francia nyelvű antológia elé írt előszója és az ebből kibővítve átirat *A magyar vers és századai* című tanulmánya alapján (in. *Ország és irodalom*, Brüsszel, 1963).

Márton László (a szerzőhöz közel álló hajdani oxfordi diák, aki Párizsba települt, majd az irodalomból is kiszakadt) az elemzésben visszamenőleg bírálta Cs. Szabó versválogatói ízlését (kánon érvényesítő szándékról nem lehet beszélni e helyzetben), amely a (több okból elutasított) „horváthbélákat” tolta előtérbe az igazi költészet és a modernség képviselői elé.⁸ Bírálatait kiterjesztette az 1961-ben francia nyelvű előszónak készült, és végül az *Ország és irodalom* című kötetben megjelent tanulmányra⁹, és szakszerű érveléssel számolt le azzal a regényesítő szemlélettel, amelyet ő – alapos gyanúval – a romantika megőrzött maradványának tartott a tekintélyes esszéíró gondolkodásában.

A nemzedéki érvényességű Márton-kritika a terebélyesedő nyugati magyar irodalom¹⁰ hatvanas évekbeli átrendeződését mutatja. Erre nem a tanulmány elemző és kritikus hangvétele utal. A vitaképes tudás és az újszerű hang – még ha csípős is – tetszett Cs. Szabó Lászlónak, mert magáról a tágyról, az irodalomról beszélt. Különböző is, 1960-ban még ő hívta ki a fiatalokat az *Irodalmi Újság* romantika-vitájában, hogy még egyszer kibeszélhesse egyik nagy korélményét egy európai összkiallítás kapcsán. (1943 óta mind többen foglalkozott e korstílussal, különösen a festészetével, és tanári megelégedéssel nyugtázta minden partnerének – András Sándor, Karátson Endre, Urbán György – nyugati egyetemeken megizmosodott és az övétől eltérő tudását.)

⁶ 1962-ben a párizsi fiatalok (Nagy Pál, Márton László, Parancs János, Harczy József, Papp Tibor és a bécsi Bujdosó Alpár) kiváltak az *Új Látóhatár* szerzői közül, és megalapították saját folyóiratukat, a párizsi *Magyar Műhelyt*. A hatvanas évek elején nyomda- és nyomdászválság uralta az európai magyar emigráció irodalmát, és kevesen látták, hogy e reformáció korára emlékeztető ténynek esztétikai kifutása lesz. A *Magyar Műhely* címe Németh László-i, de távol áll a népiesektől, társadalmi elkötelezettség nélkül szolgálja az irodalmat, annak is a kísérletező válfaját, amely leginkább az egyéni lét egzisztenciális problematikáját feszegeti.

⁷ Természetesen a nyugati (emigráns) és hazai számbavétel legelső alapfeltétele az lett volna, hogy mindkét oldalon kellő számban legyenek, akik magától értetődőnek tartják: létezik egyetemes magyar irodalom, mint Cs. Szabó László gondolta, vagy ahogyan Szabó Zoltán fogalmazott, van „irodalmi nemzet”.

⁸ Ezt ismételtlen megkapta Cs. Szabó Vitéz Györgytől egy évtizeddel később.

⁹ *A magyar vers századai* / bev. Gara László antológiájához, 1961; *A magyar költészet századai* ÚL 1962, ill. in. *Ország és irodalom* Nagy I. Int. Brüsszel 1963

¹⁰ A kifejezés a hetvenes évektől általánosan elfogadott, Kibédi Varga Áron javaslatára (1974).

Márton Lászlónak az irodalomtörténeti értékelésből kibontott kritikája már a költészeti hagyomány újraértelmezését szorgalmazta. A szerző a *Magyar Műhely* és az avantgárd vonzáskörébe tartozók nevében szívesen látott volna egy kevésbé nemzeti szempontú, jóval nyitottabb, és nem átfogó, konstruált szemléletnek alávetett irodalomtörténetet, nem szolgálattevő irodalomtörténeti felfogásban.

Cs. Szabó és a tekintélyéből adódó „arbiteri tiszte” szempontjából az írásnak irodalomtörténeti jelentősége volt. Márton elmondta ugyanis határozott kifogásait a jobb híján és más vállalkozók helyett irodalomtörténeti szerepbe szorult esszéíróról, aki egyébként a francia olvasó elvárásaihoz az eredeti változatban jól igazodott, kitűnően európai keretekbe helyezte a magyar költészetet. De becsülettel mérlegelte azt az elmozdulást is, amely Cs. Szabó gondolkodásában-ízlésében tíz év alatt lezajlott, és a letisztult utolsó változatban magyar közönség elé került (ÚL 1962. márc.–ápr.): „Egyéni elfogultságtól távol, az elmúlt évtized osztott és szenvedett sértéseitől mentesen helyreállnak korunk költészetének arányai *A magyar költészet századai* című esszéiben”. A kritika idején – a kibontakozó nemzedékek szerkesztésében is megerősödött nyugati magyar irodalom szempontjából – már ez az elmozdulás (és annak felfedezése) lehet hallatlanul fontos és értékes mozzanat.

Summázva: Cs. Szabó hasznos terepmunkát vállalt a nyugati magyar költészet számára, hiszen előbb az (eleve külső szándékoknak és kényszereknek megfeleltetett) Anonymus-antológia (*Aranytól napjainkig*, 1953) konzervatív és keresztény-nemzeti irodalmi verskészletével segítette az emigráns magyarok szélesebb táborát egy új léthelyzetben. Majd a Gara-kötet 1963-as előszóváltozatával az ötvenes évek hivatalos hazai költészetének szempontjait feledtetve közvetítette és át is rendezte a magyar líra értékviszonyait: visszatélepítve egyik oldalán az *Újhold* költészetét és bevezetve a másikon pl. Juhász Ferenc és Nagy László líráját.

Az esszé tanulmány utalásrendszere és problémaválasztása jelzi, hogy Cs. Szabó 63-ban már követett bizonyos költői paradigmaváltást (Yeats, Rilke, Camus), noha a romantizáló – regényesítő vonásokat Márton könnyen kimazsolázhatta felfogásából. Egyrészt Cs. Szabó nem tudott lemondani az esszéírói stílusjátékáról: az Illyés-portréban a magyar költészet belső útját foglalta jelentéshalmozó képletekbe: „a romantikus költő palástja egyre inkább Nessus-ing Illyésen”, mert „a kijelentő forradalmárt felváltotta a kérdező költő”; Kassák Lajos külön útjának érzékeltetésére a látványt hitelesítette: „úgy széthányta lapjaiban a tipográfiát, mint elvtársai a rendőrhoam előtt az utcaköveket”, Juhászt meg Nagyot pedig a „pestises kor túlélői”-nek festette.¹¹ Másrészt valóban maradt szemléletében a korábban is regényesítő felfogásából: pl. hogy kis népek mindig szorosabban kapcsolódik a története a költészetével.

Ez utóbbi kérdéshez Márton irodalompolitikai ízü értelmezése miatt később érdemesnek látszik visszatérni.

Fontos fordulat tehát, hogy Cs. Szabó ebben a változatban rögzítve a nézőpontját, reményt látott arra, hogy az irodalomból eltűnik a nem természetéből fakadó kettéhasadtság, és megszűnnek az alacsonyabb rendű társadalmi kényszertársulások. Lényegében elhárul az európai vagy a világirodalomban való részvétel elemi akadályai. A hatvanas évek második felében a magyar költők londoni látogatásai, különösen Pilinszky János sikeres recepciója mintha szintén ezt igazolta volna.

Másrészt Cs. Szabó tudomásul vette, hogy a nyugati magyar irodalom következő nemzedékének egy belső magja bejelentette igényét a váltásra: nagykorú lett a „középnemzedék” – ahogyan saját korosztályának és személyének az irodalmi legitimitációjából kiindulva kezdetben elnevezte az 56-osokat.

„[...] A Műhely eleven lap, de sok rossz írást s köztük sok rossz verset közöl. Homályosat és kevésbé homályosat. De hát a Nyugat fénykorában (1908–1914) húsz vers közül tizenöt csapnivaló volt. Tíz már megjelenéskor, ötöt hozzávágott az idő (...) azért nagyon drukkolok, hogy csinálják a lapot s szurkolok, hogy győzzék erővel, kedvvel, egészséggel s pénzzel. Amerikai pénzzel, ami ezúttal jó helyre megy. [...]” 26. 1. 1967. levélrészlet Amerikába.

Mindenesetre, amikor 1968-ban a cambridge-i Gömöri György megkérte rá, már nem vállalta az *Új égtájak* című antológia „felvezetését”. Figyelmes és nyitott versolvasó maradt azonban, és ennek bizonyítéka, hogy a *Nyugati magyar költők* antológiájának szerkesztésére ő javasolta a *Magyar Műhely*-ből kivált neoavantgárd *Arkánium* körébe tartozó Kemenes Géfin Lászlót. Ez – újabb tíz év alatt – jókora lépésnek számított, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Cs. Szabót mint lelkes kortanút már a Szabó Lőrinc-i és József Attila-i lírafordulatról is lehetett faggatni. Kereshetünk viszonyítási pontokat Cs. Szabó korosztályának Magyarországon maradt képviselőinél: Németh László megnyilatkozásaiban ugyanezen időben (Híd, 1965. január) a kísérletezéstől távol maradó magyar költészet mellett voksolt.

¹¹ *Ország és irodalom* 59. o.

A helyzet további érdekességéhez tartozik, hogy Cs. Szabó ekkor már belülről is nézte a költészetet. Az alkotómunkától megfosztott író J. Donne, Yeats, R. Graves és Ungaretti csillagai alatt versírásba menekült az ötvenes évek kétségbeesése elől. A *Látóhatár Ötödfélszáz ének és egy játék* címen kiadott válogatását (München, 1959. 125 p.) az olaszországi korszak élményei és a fiatalkori európai esszék túlszorduló líraisága táplálta. Későbbi, 1974-ben *Pokoltornác* címen kötetbe foglalt prózaverseit – mélylélektani vallomásait – a fenti tanulmány után kezdte írni és közölni, nehezen feldolgozható személyes veszteségek hatására. Cs. Szabó ebben már átvette és felszabadultan gyakorolta a kassáki tételt: a költészetben önmagunkhoz kell közelebb jutni.

További adalékkal szolgálhat a több műfajú „öreg költő” világához, egyáltalán a líra kései artikulálódásának magyarázatához, ahogyan Cs. Szabó a (szinte az édenét vesztett emberre zúduló gyötrelmekhez mérhető) szenvedélyekről szól magánleveleiben. A következő részlet címzettje a Mahopacban élő Horváth Elemér, a levél baráti hangja elárulja, hogy az ő költészetében kereshető talán a korosztály modernségének Cs. Szabó számára ideális képlete:

„[...] Vers az, amit nem lehet lefordítani, mondta Robert Frost. Van benne igazság. De a teljes igazság szövvényesebb és megfoghatatlanabb. Vers az, aminek első olvastára remegni kezd a gyomruk és könnybe borul a szemünk. Aztán elkezded elemezni, szétbontod, anatómiailag megvizsgálod, mondhatnám: kivégzed. S a vizsgálat után, amikor ismét épen ragyog, megint könnyekre fakaszt s most már arra kényszerít (penitencia?) hogy egymás után többször hangosan olvasd el. Ez az igazi vers, ilyet írsz Te, szinte mindig [...] még fontosabb, hogy ne taszítsd el magadtól a FŰRIÁKAT, akárhogy rémítenek. S ne védekezz ellenük [...]” 1978. dec. 11. levél Horváth Elemérhez.

Az érzelmeket felszabadító Cs. Szabó-i lírának egyelőre érintetlen a recepciója. Mivel szerzőjük kedves öszikéi voltak, becsesnek tartotta őket, így senki sem fogott hozzá, hogy módszeresen vagy egyáltalán – az udvariasságon túl – foglalkozzon velük.

A nyugati magyar irodalom a hazai hagyományos képhez igazodva és emigráns helyzetéből eredően is eleve líracentrikusnak látszott, ez a tény valamennyire közrejátszott Cs. Szabó versírói jelentkezésében is. Mégsem érdemes kiindulásnak venni, mert csak a kiadott művek tengerének kritikai feldolgozása után erősíthetnénk meg.

Az *Új Látóhatár* 1966-os novellapályázatán nyertesnek minősített írást (amelyhez a nyugati magyar irodalom dinamizmusát biztosító korosztályi nagykorúsodásának a legerőteljesebb fordulata kapcsolódik) pl. egy inkább költőként számon tartott szerző, András Sándor adta be.

A nyugati irodalomnak erről az eseményről azért is érdemes beszélni, mert (bár jókora késéssel) bizonyos magyarországi kritikai recepció is követte (Szokolczay Lajos, 1989). András Sándor *Hazatérés* című, 1966-ban Berkeley-ben írt novellájáról van szó, amely első díjat nyert (Vásárhelyi Vera és Ferdinandy György előtt) az *Új Látóhatár* pályázatán. A díjnyertes írás megjelenésével (ÚL 1967. november–december) elég sok vizet kavart, nem annyira a lap, mint az egész emigráció berkeiben. A vízbe a követ Kovács Imre dobta be *Werther újabb keservei* című írásával (ÚL 68/3 Disputa), amikor nemcsak az írást és a szerzőt, hanem a bírálóbizottságot is célba vette. Már a pályázati kiírással is elégedetlen volt, botfűlűnek tartotta az „illusztris” bírálótestületet (Albert Pál, Juhász Vilmos, Kibédi Varga Áron, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán), hamisnak a novella Amerika-képét. Egy „eltévedt, beteg ember botorkálását” látta a hősietlen központi figurában (aki ráadásul a történet szerint öngyilkos lesz), ez őt viszolygással, sőt indulattal töltötte el. Egyszerűen számon kért néhány – az ő elkötelezett irodalomfelfogásába tartozó – alapvető – a szerkesztőtől a bírálón át a szerzőig – mindenkin. Elgondolkoztató, hogy a novellát az egy időben született András Sándor-versek közé állítva ma inkább az ellenkező olvasat kínálkozik: egy válságperiódus végéről.

A pályázat körül kialakult vitának (1967–69) a szereplői között Cs. Szabó László helye pontosan ott volt, ahová egész irodalmi pályáján törekedett: között, de fölött. Zárásként – a nemzedékben függetlennek számító – Kibédi Varga Áron értelmezte nyugodt hangú magyarázatával esztétikai válaszcikkben a politikusi kritika botfűlűségét – véleményem szerint és az említett magyarországi kritikával ellentétben –, ezzel egyszer s mindenkorra kiiktatva a kérdés népi-urbánus értelmezhetőségét.

A vita Cs. Szabóra vonatkozóan talán az 1966-os Márton László-kritikával korábban felületesen érintett „vápontnak” (visszahátrálás a népi mozgalom elavult illúzióiba) az utalását is mélyebb összefüggéseibe helyezi.

A teljesebb megértéshez, Cs. Szabó irodalmi múltához kapcsolódó reflexióinak és az újraírt irodalmi tablók elmozdulásainak a követéséhez viszont legalább a koalíciós időkhöz kellene visszamenni. Pontosabban: ezt az időszakot nem átugorva lehetne összekötni végre a szálakat az írói munkásság kutatásában, mert ez a sáv eszmetörténetileg is mindig két tűz közé került. Cs. Szabó írói világlá-

tásának lényeges váltásait, átrendeződéseit és a két háború közötti szakasz újragondolását lehetne közelebbről, ekkori mozzanataiban vizsgálni, mert ezen a nyugtalan, de még reménykedő korszakon szűrte át az életmű alaptémáit, problémagócait, tehát nem szelhető le az írói pálya két háború közé eső periódusával együtt hiányérzet nélkül.

A hatvanas évektől Londonba látogatók névsorának és a Cs. Szabó-könyvtár dedikációs jegyzékének reprezentatív hányadát lehetne azonosítani e korszak összetartozó irodalmi vonzasköreiben, mint pl. a *Válasz és az Újhold*. A „politika ellen politizálók, jól szervezett magányosok, szabadságukat a demokratikus elnyomás ellenére is megőrző ellenállók” hatásának a nyomát talán még az emigrációba/ra átvitt írói magatartásban is lehet keresni.

A Mérleg/ek nyelve

Egy olyan életműnek, amelyik annyira bele volt ágyazva korába, mint a Cs. Szabóé, akkor is szüksége lett volna átmeneti szakaszra, ha szerzője nem szorul emigrációba, de a *Túlás part* cím, amit aktuális okokból 1946-os esszékötetének adott, az egész pályát tekintve is hordoz érvényességet.

Cs. Szabó László a háború után azokkal vitte tovább (alakította-képezte vagy vitatta és féltette) a magyar irodalmat, akik erre a korszakra komoly tanulságokkal készültek, és egészen újfajta csoportokba rendeződtek az egészen más történelmi szituációban: barátokból ellenségek lettek, ellenfelekből meg vitapartnerekből barátok. Így került mindinkább azonos oldalra a népiek irodalmi szereplőivel: valamennyire sorsközösségbe Németh Lászlóval, újfajta szerepiegészítésbe Illyés Gyulával, közös műhelybe Szabó Zoltánnal. Előbbiekről érdemes lenne, utóbbiról elkerülhetetlen lesz beszélni még ennek a vázlatos dolgozatnak a keretei között is. De nem mellékes az sem, hogy Cs. Szabó ennek az elég vegyes korszaknak a (háborús gyermekkoruk miatt is) koraérett szemtanúival, a kelet-európai emigrációk első posztkommunista nemzedékének a derékhadával társközösségben formálta a nyugati magyar irodalmat 1956 után.

Ugyancsak pontosan figyelemmel kell kísérni, ahogyan az emigrációban a további elkülönülések és szétválások alakultak a népi irodalomhoz kötődők laza csoportjában, hogy – vegyük a legfontosabbat – ne mosódjon össze az, ami az egész nyugati magyar irodalomra tartozik azzal, ami jórészt csak egy részére. Példánkban az *Új Látóhatár*ra – az egyébként színvonalas és sokszínűsége törekvő középutas és tágabb értelemben népinek tekinthető folyóiratra. Az emigráció közösségképző erejéhez ugyanis természetéből adódóan hozzátartozott a megbízható és folyamatos közép felé törekvés, az irodalmi életnek viszont jót tesznek a frissítő mozgások. A népi irodalom sem mozgalmként maradt érvényes erő a nyugati magyar irodalomban, hanem éppen a hazában a történelmi körülmények által megakasztott folyamatok újragondolásának szellemi és főleg erkölcsi öröksége miatt. Éppen azért, amiért Márton László a racionalizmus fegyveréhez egyébként hú Cs. Szabót régi önmagához képest figyelmeztetésben részesítette. (A mi kérdéseink: – Cs. Szabó etikos esszéíró volt korábban is, csakhogy Babits ethosza megy-e tovább Illyés népi vonalában? Vagy: kinek az ethosza kinek a vonalában? Illetve később: vonalában?)

A fentebb leírt irodalmi affaire-helyzethez: a besorolás szerint urbánus Cs. Szabó és a népi Szabó Zoltán nemcsak hogy egyetértésben szavazott András Sándor novellájára, hanem kettejük közül Szabó Zoltán volt, aki András még „meredekebb” következő darabja után is várta a szépírói folytatást, miközben a fiatalok Kovács Imrével hadakoztak, Borbándi Gyula pedig az *Új Látóhatár* nevében simította az ellentéteket.

Mivel a nyugati magyar irodalomban – a magyar irodalom extraterritoriális területein (Czigány Lóránt) – belülről átgondolva és kizárólag értelmiségi folyamatként rendeződhetett át a hazához való viszony, új jelentéseket kaphatott a nemzet- és irodalomfogalom, az írói szerep és függetlenség kérdése is. Politika és irodalom teljes szétválásátása volt a fennmaradás garanciája abban az irodalmi nemzetben, amelyről mind a két londoni Szabó azt gondolta, hogy abba azzal tartozik valaki, amit ír.

Cs. Szabó László kritikusai és (magyar) irodalomtörténeti szerepvállalásáról legelőször egy régi (nyugatos idők óta érvényes) megállapítás juthat valakinek eszébe, hogy ti már fiatal íróként sem a tisztán irodalmi esszéváltozat volt a reszortja a nemzedékben. Végiglapozva az életművet az látszik, hogy a testvérharc, a meg hasonlítás, a szétszóródás vagy felmorzsolódás riadalma szólítja elő Cs. Szabót ilyen feladatokra, mint a prédikátorok korának alakjait a szolgálatra. Magyarországon kiadott utolsó esszéje pl. a *Vigilia* 1948. évi augusztusi számában megjelent, *A nagy emberöltő – Fejezetek egy magyar irodalomtörténetből* címen – korai vonzalmát követve a magyar reformkort tekintette át.

A fentihez hasonló, bár erősebben „irodalompolitikai” szerepre Cs. Szabó akkor szánta el magát, amikor a népi-urbánus viták elszaporodtak és fenyegetően elmérgesedtek, a Babits halála körüli

időben. Akkor úgy látszott, saját ékben állásával, helyzetének feltételezett energiáival kimozdíthatja válságából a közös ügyet: egy kis nép irodalmát.

A *Mérleg* I. című esszéjében azt a Németh László-i könyvet (*Kisebbségben*) vizsgálta felül, amely a népi revíziót kiterjesztette az utolsó két évszázad irodalmára. Vitázva, perelve válaszolt Németh László (*Fantomok* ellen címmel), ezért kritikusanak egyhamar újra hitelesítenie kellett mérlegét. A *Mérleg* II.-ben már az osztatlan magyarságra keresett irodalmi példákat, és keresett/talált is egy megoldást rá az akkori jelenben: Illyés Gyula személyében. Jellegzetes romantizáló, jobb szóval mondvá regényesítő módszere ekkor sem beszédmódjával, sem szemléletével nem volt korától idegen: sőt az első írásban az éles irodalompolitikai viszonyok leírása szinte megkívánta a metaforikus nyelvezetet. Az érvelés azonban szándékosan mozgatott gondolati konstrukciókat (mellékesen azért is, hogy Cs. Szabó korszakonként követhesse, miként adta át a líra a maga gondolati örökségét [az esszé] a számadás műfajának).

A második *Mérleg* (II.) részben tabló volt, jól sikerült képekkel, bevezetőjébe építve egy – eredetileg az *Élő magyar irodalom* sorozatba készült – játékos múltkeresést.¹² Akkor a feladatok és műfajok között cikázó Cs. Szabóról még valóban nehezen lehetett tudni, hogy minden irodalomtörténeti sétájára maga az irodalom és a mű vezette-e vagy a sziporkázó közvetítői vagy kultúra-kalauzoló szerepkör.

Cs. Szabó a kortárs költészetben Szabó Lőrincet tartotta mestersége zsonglőrnéjének, József Attilát a legnagyobb istenadta költőnek. Az, hogy korai írásaiban folyton reflektált Máraira, mint akire érdemes figyelni, kettejük mélyebben és a személyesen túl kereshető rokonságát sejteti: egyaránt a (felvidéki-erdélyi) magyar polgár értelmiségi/író reprezentánsai voltak. A legtöbb kritikusként figyelt Németh Lászlóval szentelték egymásnak, de az életműben Illyés Gyulához vezetett eleven szál.

Az „urbánus” Cs. Szabó a *Sarjürendekben* közölt versek után kezdte a fejfördítárait az Illyéséhez igazítani. Szorosabb, személyes kapcsolatuk az 1934-es reformillúziók idején vált teherbíróvá és közvetlenül a *Válasz* első korszakának a körülményeivel függött össze. Azokban a hónapokban, amikor a Magyar Rádió élén a frissen kinevezett Németh László állt, amikor a kormány parlamenti helyekkel kecsgettette az írókat, egymás után indultak új folyóiratok, pl. Cs. Szabó neve is fölröppent egy a *Magyar Szemlé*nél radikálisabb lap szerkesztőjeként, majd 1938-ban Illyés gondolt rá tervbe vett lapjának a külpolitikai publicistájaként. Végül úgy alakult – s ezt a részben megmaradt levelezés és műsorjegyzék egyaránt igazolja –, hogy 1935-től Cs. Szabó segítette Illyés irodalmi vállalkozásait a Rádió irodalmi osztályának az éléről.

Meglehetősen nagy terhet kellett a vállaira venni annak, aki közvetíteni kezdett az így már eléggé kiterjesztett irodalmi és politikai mozgástérben. Társai (Németh lemondása után Illyés) eleve azért javasolták Cs. Szabót ilyen posztra, mert diplomata adottságú közgazdászként alkalmasabbnak tűnt a feladatra; ők jobban feltették az írói függetlenségüket. Egy a *Nyugat*ba kért *Őrjárat*-cikk kapcsán 1937 októberében Illyésnek írt magánlevele azonban megerősíti a gyanút, hogy Cs. Szabónak saját problematikus írói helyzetével még nehezebb volt elszámolnia: nem az államhivatalnok panaszkodott, hanem a politikai félrehallások miatt (lehet, hogy nem véletlenül) megsértett író-publicista, akit akkor a „humanista urak” támadtak éppen. 1940-ben Illyés a miniszterelnökkel tárgyalt, s hogy tanúja legyen, miről és miként beszél egy miniszterelnökkel, Cs. Szabót vitte magával. Kölcsönösen megbíztak tehát egymásban, és keresték a másik szemében a jóváhagyást, a helyzet mégis elég különös. Illyés Gyulának bizonyára hídverőkre és szövetségesekre volt szüksége, de mi vezette Cs. Szabót az ő közelébe, és mi a titka, hogy mindkét pályaszakaszában személyéhez kapcsolta a magyar irodalom rangbeli felemelkedésének törekény álmait?

A *Magyar Néző* című publicisztikai napló (1939) fejezeteinek mottóiban feltűnően gyakran szerepelt Illyés neve, de ez a gesztus csak később mélyült elvi-baráti összekapcsolódássá, amikor megindul a *Magyar Csillag*, és egymástól távolra szakadva melegegett igazán barátsággá, a hatvanas évektől számíthatóan.

Bár a fentebb szóba hozott *Mérleg* II. Cs. Szabó részéről felhívásként szólt a szétszakadás ellen, a lap alapítása után közzétett írói szándéknyilatkozatot („Együttes vallomás”) aláírók listájáról hiányzott a neve (a Németh Lászlóé szintén), ugyanakkor a fentebb említett levél példájával igazolható cselekvő és feltétlen támogatása. (A levél másolata a hivatali levelezésben található.) Felvetődik a gyanú: lehet, hogy a *Nyugatot* folytató *Magyar Csillag*nak és nagyobb szélességű összefogásának szólt a baráti támogatás, és nem közvetlenül a népi mozgalomnak? A teljes magyar múlt vállalása, a

¹² *Élő magyar irodalom* sorozat előadása Illyésről a *Mérleg* c. tanulmány kiegészítése Illyés szerkesztői fenntartásával jelent meg.

„minden irányban kitágított nemzeti önismeret” fejlesztése olyannyira egybetartozó kérdés, hogy ez minden kéznyújtás feltétele Cs. Szabónál?

A folyamat két periódusából idézett alábbi két levél érzékelteti a program elszántságát:

„Nagyságos

dr. Joó Tibor úrnak

Budapest, Nemzeti Múzeum

37. március 4.

Kedves Tibor!

Sürgősen felkérlek »Mohács Magyarországa« című előadás megtartására. Ünnepi, gyönyörű előadás kell hogy legyen.

Kötött irányelv: az előadás kizárólag Burgio jelentésére támaszkodva, burkoltan a mai Magyarországot kell hogy bemutassa. Lehetőleg beszéltesd sokat az olaszt, de úgy, hogy az a mai Magyarországról szóljon. Az a helyzet ugyanis, hogy magyar önismereti programommal ezentúl egy kicsit bátrabban nyomulhatok előre.

Szeretettel köszönt
Igaz barátod Cs. Sza/ Sz.”

*

„Méltóságos

dr. Thorma Domokos úrnak

min. tanácsos,

Miniszterelnökség

’3. szept. 16.

Igen tisztelt Barátom!

A Magyar Csillag ma azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy terjesszem eléd Veres Péter két cik-két. A cenzúra mindkettőt az utolsó szóig törölte. A szerkesztőség ezt érthetetlennek tartja s nagyon szeretné felülvizsgáltatni Veled.

Én a cikkeket most kaptam s már is továbbítom, így nem is volt időm átfutni rajtuk.

Kérésüket a magam kérésével továbbítom; nagyon leköteleznél mindnyájunkat ha rettentő elfog-laltságod mellett közelebről megnéznéd ezt az ügyet.

Tisztelettel arra kérlek, hogy döntésedről vagy a további fejleményekről értesítsd vagy értesítesd közvetlenül Illyés Gyulát, aki mindennap reggel 10-ig a Nemzeti Bankban található.

Szerető barátsággal üdvözöl hálás

híved dr. Sza./ E.”

*

Harmadik dokumentumunk egyúttal betekintést ad Cs. Szabó „pálfordulásába” is, amikor a köz-gazdaságtan részleges és kisajátító emberképétől elriadva igényt formált a műveltség és a művészet teljes/ebb emberére.

A levél Szvatkó Pálnak, az *Új Szellem* című kétheti lap szerkesztőjének szövegét, Prágába, akivel mint a felvidéki reformer fiatalok egyik vezetőjével Cs. Szabó László jó kapcsolatban volt, lapjára úgy lehet emlékezni, mint „az egyetlen magyar lapra, ahol urbánusok és a népiesek közös platformot találtak.”

Cs. Szabó 1937. március 6-án írta:

„[...] Végtelenül örülök új folyóiratodnak [...] Teljesen egyetérték azzal a megjegyzéssel, hogy nem akartok minden áron gazdasági kérdésekkel foglalkozni. Ez a mai félműveltek kiállha-tatlan vesszőparipája. Közgazdász vagyok: tudom, hogy a sok közgazdasági bölcsesség rendszerint műkedvelő locsogásba fullad. [...] Új szellemre van szükség s nem gazdasági kuruzslásra az új szel-lem terén pedig még tehettek egyetmást.”¹³

Azt gondolom, Cs. Szabó sohasem tudta – nem is akarta – átfogni írásaival a teljes magyar olva-sóközöniséget. Literátori felelősségét azonban az egyetemes magyar irodalomra és a teljes társada-lomra kiterjesztette. Ezért figyelte éber őrszolgálatban az irodalom mozgását. Volt tehát valami, amit Cs. Szabó Illyéstől tanulhatott, ill. amivel hite szerint Illyés rendelkezett: „Ő bölcsőbb nálam, mert

¹³ A levél eredetije a MOL K 613 jelzetű fondjában (Cs. Sz. L. levelezése 1936-43, Magyar Rádió Rt.).

többet látott. S az ő osztatlan magyarsága erősített meg abban, hogy a magyar ember a méltatlan és félelmes Európa ellen csak egy mélyebb Európával védekezhetik, s akkor sebezhetetlen, ha osztatlan...” Reformkori meggyőződéssel hangzik, hogy nincsen áthidalhatatlan szakadék irodalmi és népi között, de azonnal tegyük hozzá a feltételt: kizárólag az öntudatos néperő és a pallérozott bölcsesség Csokonaiában felmutatható, felvilágosodás kori színvonalán.

Cs. Szabó ennek az osztatlanságnak – irodalmi egységnek, és a minden irányú nyitottságnak – volt a védelmezője, s e feltételek csorbítása vagy bármilyen szűkítő gondolat nagyarányú tiltakozást váltott ki belőle. 1936 novemberéből való az a levél, amelyben (egy hivatalos válaszlevél kiterőjében a debreceni Kardos Pálhoz) igen egyértelműen állást foglal erről. Még a(z irodalom)történeti nézőpont is felmerül érvei között: Cs. Szabó madártávlatból nézte a jelent, ez tűnik erős távolságtartásnak.

„Igen Tisztelt Uram! [...] Nem hagyhatom szó nélkül a »Nemzedékváltozás a magyar irodalomban« című tervezetéhez fűzött megjegyzését. A Nyugat és a Válasz köré nem egymást váltó nemzedékek csoportosultak. Egész egyszerűen az történt, hogy a magyar irodalom megegyeszer kettészakadt: a fiatal írók egy része a Nyugatnál maradt, csak a Nyugat légkörében érzi jól magát, másik része a Válasz köré csoportosult. Mindebben természetesen semmi tragikusát nem látok. De magam volnék az első, aki minden erőmből tiltakoznék, hogy nemzedéket irodalomtörténetileg egyszerűen a Válasszal azonosítsák [...]”

A túlságosan „romlandó” harmincas éveknek egy másik aktuális irodalmi társulása volt az *Apolló* című folyóirat. Gál István hajdani szerkesztő egyik, a hatvanas évek közepén írt levelében tapintatos iróniával Cs. Szabó „mélylélektani” ügyének nevezte ezt a közép-európai folyóiratot, mivel londoni barátja mindaddig hallgatott róla. Utánanézhethünk, Cs. Szabó legjobb fiatalkori esszéi az *Apolló* kiadásában megjelent szövegek: *Kárpát kebelében*, *Búcsú a vándorévektől*, *Egy óra Erasmusnál*, *Latin-Európa*. Miért nem került elő a lap háttértörténete egészen a legkésőbbi évekig? Van-e köze ahhoz, hogy a *Búcsú a vándorévektől* című nemzedéki esszéjében (alapos nyugat-európai körutak tapasztalatával) Cs. Szabó olyan módon vallott a demokráciához fűződő hűségéről és számolt le a nyugat mítoszával, hogy közben sikerült megsértenie a népiek fiatalabb csoportjának az érzékenységét?

Mivel a reformnemzedékek eléggé egymásba bogozódtak, így éppen Ortutay Gyula – Cs. Szabó rádiós beosztottja – utasította vissza udvarias, de határozott hangon a szűklátókörűség, túlbuzgóság és elfogultság vádját a *Válaszban* (később nevezetessé vált *Magyarország felfedezése* című cikkében).

A vádat Németh László is cáfolta abban a mindmáig érvényes kritikájában, amelyet a *Haza és nagyvilág* című esszékötetről adott közre a *Magyar Csillag*, 1942. dec. 15-i számában Cs. Szabó László, a *tanulmányíró* címen. A szöveg ezen részét azonban Németh László nem vette be a *Két nemzedék* című kritikái válogatás másodikkiadásába 1975-ben. Nem zárható ki, hogy a kihagyások szándékosak, és valószínűleg a múlt tudatos újragondolásáról van szó a másik félnél is (vs. Cs. Szabó László 1971-es *Új Látóhatár*-beli tisztelegése írórtárs előtt). E helyen mégis a kötetben is megjelent nemzedéki esszé első része kínálkozik megbízható alapnak.

Közelebről nézve drámai helyzetképet olvashatunk a *Mérleg I*-ben (mint Cs. Szabó későbbi irodalmi esszéiben is). A szerző eléggé esszéisztikus, ismét regényesítőnek nevezhető módszerével festi elénk a *Nyugat* első nemzedékéből kiemelt elődök után csatamezővé vált irodalmi tereket, de azt világosan értjük, hogy az egész „magyar irodalmi klasszicitás stílusművészetét” félti a népi írók mozgalmától. Különösen fáj neki, ahogy Féja Géza Kosztolányit tagadja. Mondhatnánk, az író legérzékenyebb pontjára tapostak. Végletes fogalmazása szerint: „a mélység felé szédülő romantika megtagadja a romantika megfékezőit”; a népi mozgalom egyes tagjai „a félbemaradt márciusért az európai műveltséget húzzák karóba”.

Írói alkat és szerep, illetve költői és társadalmi forradalom párhuzama képezte a tanulmány kulcskérdését. Éppúgy, mint az angol romantika nagy triászát reprezentatív válogatással és felvezető esszével bemutató *Három költő* című kötetét, amelyben az említett esszé költőkarakterológiáját folytatva megjelennek a magyar irodalmi, pl. a nyugatos párhuzamok is. Ezek nem végigvihető ötletek ugyan, de ahogyan alkotó karakter és az életmű, a művek kölcsönösségét bogozza Cs. Szabó, az már önmagában nyugatos jelenség. Az angol témának azonban van egy saját/os szempontja; az utókor és a továbbélés kérdése: kinek ad igazat az utókor, hogyan és miért alakul másként a hatástörténet, mint elvárnánk, és mi a hosszú életű Goethe titka?

Felületes olvasó leginkább angol orientációjú, háború elől menekülő írói gesztust látott az antológiás kötetben. Németh László – említett nevezetes kritikájában – azonnal lecsapott Cs. Szabó és művei legérzékenyebb pontjára. „Nem tűnt fel: mennyit foglalkoztatja ezt az esszéíró a halhatatlanság? Nemrég egész könyvet írt arról (Keats, Shelley és Byron kapcsán), miként lesz halhatat-

lanabb az ember: ha beengedi művébe a történelem romlandó anyagát vagy hogyha kizárja. Ha ifjan elégeti magát, vagy ha még jókor megtanulja, milyen tehetség túlélni.” Németh tanárosan kimutatja, milyen két veszély kísérti a fiatal író: saját „könnyelmű és gráciás” tehetsége („Datolya fénye és tömörsége van minden írásnak”) és a közélet, ami kosztolányis sztoicizmusba, erkölcsi kívülmaradásba ránthatja.

A röntgenfelvétel (az érintett majdnem húsz év múlva szinte köszönve hitelesítette a kifejezést) olyannyira pontosan megszabja Cs. Szabó lehetséges sorsválasztásait, hogy hajlamosak lehetünk azt gondolni, írói szempontból ez lett és maradt az életműnek a belső problematikája mindvégig, és később sem – a különben igen nagy súlyú döntéseket és minden percet egyaránt befolyásoló – emigráció. Cs. Szabó vitte magával a szorongást az életmű első szakaszából amiatt, hogy a történelemben vetett én esetleg meghamisítja, sőt bekebelezi az igazit, ami maradandót alkot.

A két kérdés innentől kezdve módosul. Ha úgy értékeljük az írói teljesítményt, hogy a tehetség beváltotta az ígéreteit¹⁴, a kíváncsiság afelé fordul: miféle irodalom volt az, amelyben le lehetett tenni vagy viselni lehetett a közélet terheit? Mi volt az emigráció hozadéka az életműre?

A homokóra nyakában

Az emigrációs alap-ok ugyan politikai természetű volt és megszűnéséig kötelezte az emigránst, de a döntés az alkotói szabadságában veszélyeztetett író (és az intellektuális értékátadásban korlátozott tanár) méltóságát védte.

Cs. Szabó ezért sem viselkedett úgy, mint a 47–49-es hullámban menekültek zöme. Kizárólag a szellemi magyarság- és kultúrávédelem kezdeményezéseihez csatlakozott, szatirikus hangú elbeszéléseiben nyilvánosan nevetségessé tette az emigrációs politika kismagyar csatározásait.

„Kedves Laci!

Leveledet igen hálásan köszönöm.

Nem tagadom: a hűlő világban jól esett a soraidból áradó meleg szeretet.

[...]

A »Pótvizsga« című novelládat olvastam. Gratulálok hozzá. Írásaid egyébként is üdítő oázisok az emigráció irodalmának Szaharájában. A lapokat olvasva, az az érzésem támad, mintha irodalmi nyelvünk vaskorát élnők. Az ember nem olvashatja a nyomtatványokat anélkül, hogy magyar nyelvérzékének megromlásától félnie ne kellene. Novellád azonban olyan színvonalon áll, mely – tapasztalatom szerint – az emigrációnak túl magas. Persze, a színvonalat azért tartani kell: a író nem bohóc, és a közönség muzsikusz cigánya, ki a vendég nótáját húzza. Legfeljebb, swifti módon, olykor a nótáját húzza el, amint megérdemli. Az emigrációról kegyetlen, szinte ölü igazságokat kellene elmondani, s talán más műfajban, mint a swifti, elmondani nem is lehet. Kíváncsian várom a folytatást, mely – remélem – nem marad el.

Terveid és tanácsaid gondolkodásunk párhuzamosságára vallanak. [...]

Barankovics István”

Cs. Szabó László azonban magának az emigrációnak a célját sem kezelte másként, mint a független írói-szellemi tevékenység alapfeltételeiért hozott áldozatot. A firenzei utazási irodában nem lehetett mást írni? Verseket írt; a megtartó alkotómunka erejéből épült fel már az első depressziókból.¹⁵

Az átmeneti években ellátta színvonalukat emelő cikkekkal a kontinens magyar lapjait (*Hungária, Új Hungária, Katolikus Szemle*), de dr. Papp Géza római fogorvosnál baráti szeretettel őrzött levelezéséből úgy látszik, nem mindenkinek a felkérését teljesítette, bár jól tudta, a magyar emigrációnak nagy szüksége lett volna az irodalmi életből, rádiózásból hozott tapasztalataira.

A következő levélrészlet mutatja, hogy minden téren figyelt a kiszakadás veszélyeire:

¹⁴ „Akik emlékeztek az egykori, cezúra előtti Cs. Szabóra, a Dickens-napló olvastán úgy érezték: ez a szöveg a teljes esszéírói életmű egyik csúcsa. Talán felül is múlja egy arasszal a korábbi csúcsokat”- írta Sükösd Mihály *Egy szereplő visszatér* című kritikájában. ÉS 1982. szept. 24. 11.

¹⁵ „vérbeli író a hírlapi tárcától a vallásos époszig mindig abban a műformában igyekszik helytállni, amelyre az élet szabta könyörtelen viszonyok közt éppen alkalma nyílik.”

„Davos, 1951, jan. 5.
Kedves Barátom,

köszönöm leveledet, sok erőt jelentett a további munkához.

[...]

Külön örülök, hogy a magyartalanság súlyos hibájára felhívtad figyelmünket. Valóban, nemigen gondoltunk arra, hogy a hontalanság éve fiatalágunkat kikezdehetik, hiszen lélekben mindig egészségesnek éreztük magunkat. Igazad van, nyelvünkre kell legjobban vigyáznunk, csak most érzem, mennyire felszívódtunk az idegen környezetben, amikor gondolkodnom kell a mondatszerkezeten. Emigrációnk egyik legsúlyosabb betegségére hívtad fel a figyelmünket, s üdvös lenne megkondatnunk a vészharangot. Ez a hontalanság igazi tüdővérsze, melyet azért nehéz észrevenni, mert csak kevesekben szisszen fel a fájdalom. A jövőben fokozott »éberséggel« vigyáznunk, bár azt hiszem érdemes lenne külön is foglalkozni vele.

[...] Sok üdvözléssel és őszinte nagyrabecsüléssel köszönt:

Vámos Imre¹⁶

Az emigráció legnehezebb éveiben az volt Cs. Szabó véleménye: az emigráns a föld sója, teljesítményének felmutatásával és a hazai torzult szellemiség korrekciójával lehet hozzájárulnia a haza hírének a gyarapításához. Ezt a nézetét szokatlanul érélyes hangon már 1951-ben közzétette a *Hungáriában*, akkor a látóköri felszabadítására szánva, az előző emigrációk hiábavaló „önegyletesdije” ellen:

„Ha csak a tyúkpöreinket visszük haza, vasvillával jönnek ránk s Bécsig szalasztnak. De ha könyvet viszünk magunkkal, igaz könyveket, az ősök törvényeivel, háborítatlanul áteresztenek a töviskoszorús határon. Virágkapuval akkor sem fognak várni... De ha látják, hogy jól gazdálkodtunk a nemzet lelkével, s nem felejtettük el az éneket, amit a Mária Siralomtól Dsida Jenőig és Weöres Sándorig a nép örlekei nyolcszáz éve továbbadnak egymásnak, minket is megillett egy kézzszorítás. Magyar a magyarok közt, észrevétlenül a többi utas közé vegyülve tiszta homlokossal szállhatunk ki a Keleti pályaudvaron”. (*Belső Vár*)

A Szigeten

Amikor 1950 legvégén a BBC végre elfogadta a pályázatát, ahová főképpen jó nevű olasz és magyar ajánló egyengették az útját (pl. Fenyő Miksa), már amerikai rádiós állása is előkészületben volt.

Az európai-londoni letelepedés azonban önmagában megkönnyebbüléssel járt. 1978-ban a „Miért éppen Anglia?” című rádiós interjú kérdésére azt emelte ki jótékony és hasznos kényszerként, hogy a hazában elhalasztott kérdésekkel szembe kell nézni az új világban; az angol léghő elviseli a másságot, hatékony gyógyszer ez a kontinensen burjánzó zsenikultusz ellen, irodalma műfaji gazdagságát bámulatosan asszimilálja; arányérzetre nevel önmagunkkal szemben.

Cs. Szabónak nem volt idegen az angol mentalitás, majdnem azt mondhatjuk, ő maga sem volt idegen Londonban. A háború előtt ide települt a legbefolyásosabb értelmiségi emigrációs csoport, közöttük közigazdász barátok, járt BBC-nél rádiósként, komoly angol utak voltak mögötte.

Emigrációja elején – a londoni magyarok összetétele alapján is – a néhai *Nyugat* legitimációját élvezte, de különös igazolásnak számíthatott számára, hogy éppen Szabó Zoltánnal fonta össze a sorát a következő évtizedekben. Alkati szempontból eltérő, mégis jól kiegészülő kettősüknek a baráti körei szinte átkarolták az emigráció angol-londoni (majd az 56-ban érkezett menekültek irodalmi érdeklődésű) értelmiségi csoportjait.

Mindketten szívesen eljárak az 1951-ben Aylmer Macartney¹⁷ oxfordi professzor vezetésével létrehozott Angol–Magyar Kulturális Munkaközösségbe (British Hungarian Fellowship),¹⁸ az akkori-ban egyetlen színvonalas és életképes kultúregyletbe. Elnöke később Sir Thomas Moore, majd Teleki Mihály gróf után a magyarországi tapasztalatokkal rendelkező G. Cushing professzor lett. Cs. Szabó

¹⁶ A levél eredetije magántulajdonban.

¹⁷ Ld. a *Görögökről* című esszékötetben közreadott *Pótvizsga a Mindszentekben* című írás.

¹⁸ 1968 novemberében pl. *Lázár Rómában* címmel római naplóból olvasott fel, éppen Szabó Zoltán elnökletével.

László közkedvelt előadója ennek a független körnek, melynek angol tisztségviselőit még a hazából ismerte.¹⁹

A helyzetből adódó összejátékról és többről volt szó egyszerre a két Szabó között.

A művelt és konok realistának elismert szociográfus és tanulmányíró Szabó Zoltán volt talán az egyetlen a reformnemzedék „népi” táborából, aki elfogultságoktól mentesen állította a háború előtti tudatársak közé Cs. Szabót már 1955-ben: „korjelenség volt: ugyanazokkal a módszerekkel igyekezett tudatosítani az Európaeszmét ő, mint a parasztság ügyét a népiek, nagyjából ugyanazon rétegekben és ugyanabban a már késő periódusban.”

A portré kettejük – ügyekben megszentelt – összetartozását is hitelesítette a londoni életszakaszra, persze elfedve, hogy egyikőjük – hajlama szerint – mind jobban elmélyült a politikában, míg a másik mindinkább igyekezett kivonni magát belőle.

Barátságuk holtig tartott, közös tevékenységük három irodalmi fórumhoz, három emigráns helyzethez kapcsolódott szorosan:

A *Látóhatár* című könyvatos újság (később *Új Látóhatár*) megmentéséhez (1952), az *Irodalmi Újság* indulásához (mely a Magyar Írószövetség lapjából önállósult 1960-tól) és a Szepsi Csombor Körhöz (1965–1990), amely a kontinensre is kisugárzó értelmiségi fórum volt Londonban.

Mindhárom intézmény a nyugati magyar irodalom nélkülözhetetlen, más-más szerepet betöltő tényezője volt, amelyekben Cs. Szabóék alapítói-szervezői és szerzői-alkotói szerepet is játszottak egy személyben.

*

Legelső közös lépésük egy 1952-ben írt körlevél volt a *Látóhatár* című könyvatos lap megmentésére Borsody István amerikai segítségével. Egy ötszáz fős Látóhatár Baráti Társaság alapítását indítványozták a kiadós folyamatosságának biztosítására. E felhívás kimozdítására 1953 tavaszán nyomtatott formában indult útjára a magyar emigráció egyik legszínvonalasabb folyóirata (későbbi nevén *Új Látóhatár*), amely egészen a hazai rendszerváltásig vitte tovább a *Nyugat*, a *Válasz* és a *Magyar Szemle* hagyományait. A folyóiratnak Cs. Szabó László szinte házi szerzője volt, elbeszélései, esszéi, készülő könyveinek részletei, a nyugati irodalom életét érintő előadásai találtak itt helyet, nem beszélve a születésnapjainak különszámokról, amelyekkel a szerkesztőség fejezte ki egy-egy jelentős szerzőjének vagy hazai író társának a megbecsülését (Németh László, Illyés). Az *Új Látóhatár* korszakában a folyóirathoz kapcsolódó Aurora kiadó (München) jelentette meg az életműben oly fontos *Római Muzsikát* 1970-ben és a *Petőfikék* című „tanulmányfüzetet” 1973-ban.

*

Másodszor a történelem osztott szerepet a két Szabóra. 1957-ben Londonban talált befogadókat a Magyar Írószövetség Külföldön kongresszusa, amelyen Faludy György, Horváth Béla, Ignotus Pál, Pálóczi-Horváth György mellé – mint korábban érkezett tekintélyes emigránsokat – a politikus Kovács Imre mellett Szabó Zoltánt és Cs. Szabó Lászlót szintén beválasztották a vezetőségbe.

Cs. Szabó a hatalmi civódások elől hamarosan kilépett, de a fiatalokat nem hagyta magára az *Irodalmi Újság* korszerű átalakításáért indított harcokban. Szabó Zoltánnal együtt következetesen azt képviselték: nem szabad engedni, hogy a szerkesztőség önkénye miatt elszigetelődjenek, és elkedvetlenedjenek, netán egymás ellen forduljanak az emigráns írók. Az érintettek közül Gömöri György így fogalmazott: „ez az első magyar emigráció, amelynek irodalma van, s irodalmi élete van, és ha az *Irodalmi Újság* a magyar irodalom szerves részének tekintené magát, akkor alapfeladata lenne, hogy tartsa rajta a kezét a magyar élő irodalom ütőerén, és segítse, hogy legyen rendszeres irodalomkritika az emigráción belül.” Ezt nevezték később lépéstartásnak londoni irodalmi körökben.

Az Írószövetség rövidesen megszűnt, de az angliai generációs és világnézeti vitákban Cs. Szabó és Szabó Zoltán oldalán kezdett karakteres arcot mutatni a hazából érkezett új nemzedék. Az átalakuló szerkesztőséggel Párizsba települt *Irodalmi Újságnak* Cs. Szabó az egyik állandó (színvonalat emelő)

¹⁹ A Londoni Egyetemen, ahol 1930 óta volt magyartanítás, G. Cushing (Szenczi Miklós és Marczali Póli növendéke) vette át Szenczi katedráját. Cushing professzor ugyanabba a szellemi közösségbe tartozott, mint magyar barátai: 1947–1949-ig Fülep Lajos, Gyergyai tanítványa lehetett. Az ő személyes és intézeti háttere, aktivitása és kezdeményezései mind hozzá tartoznak és benne vannak a Kör eredményeiben. Cushing professzor szívesen látott vendége, sőt előadója is volt a Szepsi Csombor Körnek és – magyarokkal egy sorban – később aktívan részt vett a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság munkájában.

szerzője lett. Legnagyobb számban többszörösen átdolgozott rádiós esszéit helyezte el itt, megjelölve az eredeti forrást, mert a kenyéradó BBC ehhez szigorúan ragaszkodott.

Az angliai rádiós robot gyakran juttatja eszébe a kutatónak a már-már kultúrdiplomata osztályvezetőt „urambátyám országban”. Csak becsülni lehet, mennyi taktikázó hivatalos levelet, ill. napi hírt fogalmazott e két időszakban. A nemzeti önismeret formálására kialakított műhely Budapesten és a diaszpórából a hazának is szánt hangzó őrszolgálat Londonban ugyanakkor nem kizárólag egzisztenciális hátteret jelentett. Olyan cselekvési tereket inkább, ahol – más-más történelmi szituációban – Cs. Szabó megélhette nemzedékének (bármely oldalon) nehezen leküzdhető küldeteses elhivatottságát a közösség, ill. a kor kritikai formálására. Akármilyen paradox, végső számadásban a BBC beolvasójának a kiemelt posztion szolgáló államhivatalnoknál mégis előnyösebb, mindenestre függetlenebb alkotói háttérpozíciója volt. Úgy tűnik, Cs. Szabó 1935 és 44 között minden körülmények között eleven műveltségét és előadói-vitázó stb. képességét fogta igába, 1951 és 1976 között viszont egyre inkább az író használta fel e befogott iga erejét. Csak hivatkozom azokra a szellemi embernek járó kiváltságokra, amelyekkel lehetővé tették, hogy megnézhesse mindazt, amit Anglia kulturális-művészeti területeken felkínálhatott, vagy jelen lehessen azokon az eseményeken, amelyekről a BBC kelet-európai műsorpolitikája hasznosnak ítélte, ha közvetít – a sugókon kívül leginkább Rentoul Ferencet és Siklós Istvánt – a felfelé ívelő periódus magyar főnökeit – illeti a kalaplevétel, de a kései nyugdíjazásra is gondolhatunk.

A londoni munka furcsa haszna volt, ahogyan az írói szempontból tehetetlennek számító politikai-polemizáló indulat lefutott a rádiós munka villámhárítóján, és a hatvanas évek közepére végleg kialudt. Igazi nyereség természetesen annak a munkamódszernek a kidolgozása, amelynek során a jó ritmusú és tömör rádiós esszék újragondolásából – bővítéssel és újraírással – portrék, tablok, lírai vagy drámai változatú műfaji remekek lettek. (Erről pontosan beszámolt az író: *„Kedves Erzsébet!”* Irodalomismeret 1999. 1–2. 53–57.) Annak a nagy európai magyar művelődéstörténeté kerekedő gyűjteménynek a fejezetei, amelynek válogatott darabjait a 80-as években még kötetbe rendezte a szerző.

A legkülönösebb kísérlet, egyben visszafelé megtett úton igazolt írói teljesítmény, ahogyan 1931-ben írt történet-szociográfiai doktori téziseit sikerült sűrítetnie és átfordítania tizenhét oldalas esszé-változatra (*Pestis és forradalom – Egy beteg század portréja*, in. *Őrzök*).

Amikor az Írószövetséget túlélő Magyar Könyves Céh önállósult és Szabó Zoltán vezetésével könyvkiadói vállalkozásba kezdett, itt jelent meg a *Halfejú pásztorbot*, Cs. Szabó görög témájú sorozatának első kötete 1960-ban. Ekkortól számítjuk legjobb írói éveinek a kezdetét.

*

A két Szabót összekötő harmadik közös ügy – a leggyümölcsözőbb és a leghosszabb élettartamú – a londoni Szepsi Csombor Márton Kör szellemi-erkölcsi támogatása és a működtetésben való aktív részvétel volt, erre érdemes kitérni.

Tulajdonképpen a nyugat-európai értelmiségi „mintasejt”-ben, Hollandiában (Mikes Kelemen Kör) már 1959/60/61-ben elkezdődött az a folyamat, amelyből írók, olvasók, könyvek, folyóiratok „irodalommá összeálltak”. Az idősebb nemzedéket Kerényi Károly, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán képviselte a maga diaszpóra-, irodalom- és nemzetfogalmával²⁰, de az alapozás után már csak Cs. Szabó bírta együtt a kritikus, új szellemű fiatalokkal. Amikor ő is fontolgatta a távolmaradást, Karátsón Endre azt írta neki 1964-es levelében, hogy (Cs. Szabó) nem léphet ki a Mikes évkönyvből. „Olyan lesz, mint a tengely nélküli kerék”, mindnyájan rajta keresztül voltak kapcsolatban egymással.

A következő évtől kezdve Cs. Szabónak közvetlen szellemi környezetében, a független értelmiségi társulásként létrehozott Szepsi Csombor Körben is alkalma nyílt arra, hogy a fiatalokkal együtt részt vegyen a legelső évek „osztályfőnöki programjának” a megvalósulásában. Ferdinandy György ezt így értékelte *A század tanúja* című Cs. Szabó-recenziójában: „Kevés ember lehet nálam hálásabb 56-ért; a ma már középkorú, két nyelvű nemzedék olyan szellemi hazát kanyarított körém... amilyet én otthon is kívántam magamnak”.

A Kör, amelyben a többiekkel egy sorban is meghatározó szerepe volt a két Szabónak, a Mikeshez hasonlóan kiemelkedő szerepet játszott az emigráns lét sajátosságainak, öntudatának a fejlesztésében. Dinamikus magját az 56-ban érkezett író-költőjelöltek alkották, akik már eléggé összekovacsolódtak egy-két nemzedéki fellépésben (*IÚ, Eszmélet, Kilenc költő, Mikes konferenciák*) és összemelegedtek a két atyai barát mindenképpen személyes vonzáson alapuló beszélgetőasztalainál az egyetemi könyvtár, a BBC környékén vagy otthonaikban (Szabó Zoltán a SZER londoni munkatársa volt).

²⁰ Rangidósként Iványi Grünwald Béla tartott sikeres előadást Széchenyiről.

Az angliai csoportok irodalmi elitje 1963-ban mutatta meg először, milyen imponáló felkészültséggel akar pályára lépni. Szabó Zoltán és Cs. Szabó László – kitűnő időzítéssel – a rövid időre Londonban tartózkodó Illyés Gyula előtt rendezte meg a mindegyik fél számára emlékezetes sereg-szemlét és „konfirmációt”. Az esemény meggyorsította a fiatalok önszerveződését: 1964 decemberében Czigány Lóránt és Siklós István meghirdette a Szepsi Csombor Kör programját.

A névválasztással (Körösi Csoma és Mednyánszky László helyett a peregrinus és emlékiró Szepsi Csombor Márton) sikerült kiemelni a nemzedék emigrációjának egy olyan aspektusát, amely megfeleltethető volt akkor a magyar diákmozgalom által felkínált magatartásmintának (tanulmányúton lenni). A hazatérő és magyar nyelven író diák jól hangzó nevével az anyanyelvben hordozható kultúra teljes szignifikációja megtalálható vagy előhívható: történelmi múlt, tájhaza, a nyelv ősisége, íze-zamata, pogány-európai-keresztény közös örökség. A hagyományokból érkező Cs. Szabó mindezek miatt érezte magát örök peregrinusnak.

A Kör szándéknyilatkozatának²¹ a legtömörebb változata, „az anyanyelvi műveltség ápolása külföldön” szintén fontos elkülönítő mozzanat volt a többi társkörhöz képest. A nyelv színvonalának a hazai szépirodalom níveljén tartása – így kiemelve – nemcsak emigráns, kulturális, hanem szemléleti, ill. írói-olvasói probléma. Tegyük hozzá azt is, hogy a nyelvre figyelés és a váltás az emigrációs beszédmódban sarkalatos kérdés volt a nyugati magyar irodalom alakulásában. Cs. Szabó maga is kifejezte, mennyire sokat nyert a „húszévesek” társaságával, akiktől kezdetben (noha saját fia is közöttük volt) azért tartott, mert az ideológiailag fertőzött hazai iskolarendszerekből érkeztek. Ma erről kijelenthető, hogy az a váltás és átrendeződés, ami 1956-ban történt az emigráns értelmező olvasóközösség összetételében, kihívásnak bizonyult, meglátszik a Cs. Szabó-életművön. Ugyanakkor a szétszóródott fiatalok (András Sándor, Czigány Lóránt, Czigány Magda, Ferdinandy György, Gömöri György, Horváth Elemér, Kabdebo Tamás, Karátson Endre vagy Sárközi Máttyás) mind vitték magukkal a jó szellemi-anyanyelvi oltóanyagot.

A folyamat kölcsönösségét most nem lehet tárgyalni, de egy megtalált fogalmazvány betekintést ad a kezdeteknél Cs. Szabó lektori-tutori magatartásába: tanárosan követel és elemezve veséz, mert becsül és segíteni akar. Cs. Szabó fiatalkorában ez természetes volt: a kitűnő Plutarkhosz-fordító Máthé Elek, Cs. Szabó fiatal tanára kézírásos levélben szedte ráncba már a rádióst egy tévesen használt szóért, messze vezető humanista alapelveket számon kérve egykori tanítványán. Cs. Szabó megérlelt írói „válaszaként” fogható fel a *Római muzsika* Levélváltás című fejezete. Ilyesféle jó szándékú sértésekre (provokációkra?) épül a kortárs kapcsolat az irodalomban, és már figyelhetjük az „apátlan” nemzedék gyors felnőtté válásának egy-két lépését a megelőző fejezetben. E kérdéshez a dolgozat záróoldalai melléklettel fognak szolgálni.

Cs. Szabó számára a tudatos közvetítő-„lépéstartó” szerepkör a hatvanas években leginkább azzal bővült, hogy a lehetséges összes csatornán építeni kezdte a kapcsolatot a hazai irodalom megtartott vagy felfedezett alkotótársaival. Ahogyan szokták jellemezni, „Kazinczy-méretű” levelezést hagyott hátra, és ebből követhető, milyen sok kapcsolatfelvétele datálható erre az időszakra. Különösen rendes olaszországi nyaralásai voltak alkalmasak rá, hogy ismerősökkel találkozzon, erről Szőnyi Zsuzsa kiadott levelezőkönyve elég színes válogatást ad. De egy franciaországi kitérő, salzburgi rokonlátogatás is találkozási útvonalat, levél- és könyvcserét jelenthetett, nem beszélve a bécsi utakról. Irodalomtörténeti pillanatképnek értelmezhető az a szimbolikus jelenet, amikor 1964-ben Cs. Szabó László estjén a bécsi Pálffy-palota Figaro-termében kivillant a drapéria mögül Illyés Gyula cipője. Jelezté, hogy a függöny mögött élő irodalom éppúgy figyel a kintiekre, mint ahogyan a külföldön élő magyar író a függöny mögött él.

A Szepsi Csombor Kör Cs. Szabóra volt szabva: egyszerre igyekezett olvasókat, befogadókat nevelni – értéket továbbítani és értéket teremteni, nem kötődött felekezethez vagy pártirányultsághoz. Közönségének soraiban (életkor és világnézet szerint széles skálán) a századelő polgári radikalizmusának képviselőjétől a *Nyugaton* iskolázott magyar különös képletéig mindenféle ember ült, beleszámítva néhány magyarbarát angolt is.²² Könyveket is megjelentetett (15 magyar, 3 angol nyelvű kötet).

²¹ „A Szepsi Csombor Köröt olyan fiatal értelmiségiek alapították Londonban, akik 1956-ban – Szepsi Csombor Márton (1595–1623), az első magyar útleírás szerzőjének szavaival messze idegen földekre ... látni, hallani, tanulni, értelmet venni minden tartóztatás nélkül elindultak. A Szepsi Csombor Kör egyetlen célja az anyanyelvi műveltség ápolása külföldön; ezt irodalmi műsorok rendezésével és könyvkiadói tevékenységgel valósítja meg.”

²² Minderről bővebben Sárközi Máttyás írásai tudósítanak.

A Kör rendezvényeinek állandó helyszíne London belső körzetében, az ún. Lengyel Házban volt.²³ Évente átlagosan négy saját műfajú beszélgető-vitázó estet, műhelybeszélgetést tartottak, amely lehetett találkozó; önálló est, bemutatkozás vagy előadás; megemlékezés; vita vagy beszélgetés; vetítés, folyóirat- és könyvbemutató stb. Mivel a tagságnak elegendő kapacitása volt arra, hogy saját szellemi erőből kitöltse a lehetséges keretek nagy részét, így a meghívottak esetében is kerültek a minőségi engedményeket. A BBC magyar osztályának szinte teljes képviselője volt a garancia rá, hogy érvényesüljön a háttérben húzódo rádiós szakértelem: az esteknek meghirdetett címe, előadója és a témához illően kialakított „stábja” volt: elnökkel, közreműködő felolvasókkal²⁴; felkészült beszélgető-kérdő-, esetleg vitapartnerekkel. A felkért közreműködőknek közül volt a témához és felkészültek, mert illett és szokás volt felkészülni. A Kör sokszínű programja önmagában figyelmet érdemlő, de az előzőeket folytatva nem lépünk ki az irodalmi mozgástérből.

A hazai irodalom fogadtatása Londonban nem a rendezvények számaránya, hanem azok különleges szerepe miatt emelhető más témák elé.

A Szepesi Csombor Kör minden külhoni együttműködést és lehetőséget megragadott, hogy találkozókat/találkozásokat szervezzen a hazai irodalom kiválasztott képviselőivel. Akkor példának kínálkozott, ma okulásra szolgál, hogy a PEN szervezet létezése önmagában milyen fontos ténye és lehetősége volt a demokráciának, a demokratikus elvek megkövetelésének a hazai írókkal szemben külföldről, „nem hatalmi” eszközökkel. A magyar tanácsadóknak (mint pl. Cs. Szabó, aki egyébként az angol tagszervezetnek volt a tagja) és szervezőknek (mint Tábori Pál, akinek élete volt ez a mozgalom, ő hozta létre szívós munkával a Menekült Írók külön csoportját) nagy szerepük volt abban, hogy a PEN-világszervezet kongresszusaira Magyarországról reprezentatív delegációk juthassanak ki, akik útban hazafelé esetleg megállhattak Londonban. A másik segítség az emigrációban működő társszervezetek/körök összmunkája volt: kézből kézbe adtak egymásnak egy-egy becses magyarországi vendéget (HMKK–Párizs–London–Bécs), ha sikerült kijutnia.

A magyarországi irodalmat eleinte Illyés Gyula, Weöres Sándor, Pilinszky János, Vas István, Nemes Nagy Ágnes képviselte Londonban. A megrostált névsorral a magyar költészet hivatalos protokolljának a kezdeményező átírását követhetjük a Körben.²⁵ A kritikusai belső mag szépprózai értéklistánál lehet következtetni abból, hogy amikor Mészöly Miklós készülő regényéből (*Földközben a fátánok*) olvasott fel, az esten többek között a hallgatóság soraiban ült Konrád György.

Az első három költő (Illyés, Weöres, Pilinszky) viszonylag gyakran megfordult Londonban, mindhármuk műveiből készült angol fordítás; az első tíz év kapcsolatépítésének eredményeképpen Pilinszky egyenesen betört a verspiacra mint közép-európai unikum.

A hatvanas évtizedben eseményé, sőt a magyarországi recepciót befolyásoló üggyé tudott válni minden olyan egyéni akció (sikeres európai szereplés, megjelenés), amelyet nem a hivatalos állami csatornának indítottak/rendeltek el. A korábban sorolt költői névsorból Weöres Sándort külön kell említenünk és Pilinszky Jánost kell kiemelni. (Illyést a tágabb összefüggésekre igényt tartó kortárs pozíciója miatt nem érintjük).

Weöres 1967-es estjének már résztvevői köre jól érzékelteti az angol közvetítés és a fordítói háttér munka fontosságát²⁶, amely ettől kezdődően érzékelhetően megváltoztatta a magyar irodalom külföldre közvetítésének a módszerét és – főleg – színvonalát.

A magyar emigráció Pilinszky költészetéből legelőször Cs. Szabó antológiájából kapott kóstolót. Személyes benyomást első hivatalos külföldi útján azok szerezhettek róla, akik 1963 júniusában a Gara László-féle antológia párizsi bemutatóján részt vettek²⁷. A költőt először 1967 nyarán, formai-

²³ az Exhibition Road egyik kora-viktoriánus palotájának (Polish Hearth Klub, Ognisko) emeleti kisszalonjában

²⁴ Sárközi Máttyás, Szalay Tamás, kezdetben Szabó András és a két alapító mellett Neményi Ninon.

²⁵ Legtöbbször talán Illyés 1967-es és 1971-es, Nemes Nagy Ágnessel közös fellépésére gyűltek össze. Emlékezetes rendezvény volt a Kör Weöres Sándornak (a *Modern Poetry in Translation* szerkesztőivel) rendezett estje 1966 nyarán.

²⁶ Mészöly Miklós 1966-os, 1970-es, Weöres és Pilinszky 1967-es estjei. Említést érdemel a Konrád Györgynek szentelt 1975-ös találkozó.

²⁷ Díszvendégek pl. Sinclair, volt budapesti kultúratiszt, Mervyn Jones, G. Cushing; nyersfordítók: Czigány Lóránt, Siklós István, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán. A hallgatóság egy része egyetemista volt, elég sok fordító ült a közönség soraiban, nagyjából fele részben magyarok. Az előadás olyasféle szélesebb kört vonzott a magyarok közül, mint a nemzetközi napokat szervező HMKK.

lag a Modern Poetry in Translation meghívásával hallhatta egy viszonylag szűk irodalmi közösség. Attórést a Poetry International 1969-es meghívása jelentett, amikor az angliai közönség éppen a kis népek felé fordult (Holub, Popa, Pilinszky). A magyar költő angol nyelvű felmutatásáért mégis elszánt magyar összmunkával kellett küzdeni.²⁸ Az eredmény, annak hatása nem kevés bonyodalom okozott a hazában és Nyugaton, de Cs. Szabó Lászlót egészen más izgatta.

Olyan rádiós interjú készített a költővel a BBC számára, amely kettős teljesítmény a magyar irodalomban: mert a kérdező okozta áldásos szorongás „fokról fokra behajtotta” a beszélgetőtársat „a kellő szavakért tusakodó elemzés mélyvizébe”²⁹.

Mintha sajátos irodalom felé forduló folyamatot rögzítene az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem jóvoltából *Két tükör közt* címen kiadott beszélgetéskötet. A fent sorolt kiemelt kortárs találkozások alkalmából készültek (első változatban rádiós körülmények között) ezek a műhely-beszélgetések vagy dialógusinterjúk, de írott és kötetbe rendezett változataik az irodalomtörténeti „testámentum” utáni újabb irodalomtörténeti-műfaji-poétikai megközelítéseknek tekinthetők Cs. Szabó irodalmi írásai között. (A kötetben egy műfaji jellegű és két távolsági beszélgetéssel egészültek ki.)

Sajnálható, hogy a hazai olvasó nem ismerheti ezeket a szövegeket, mert a hatvanas évek „békés (hazai-nyugati magyar) konfrontációjának” a folyamatainak az idején látszik jól mindkét irányból Cs. Szabó következetes szerepváltása. Neki nem kellett szorosan a nyugati magyar irodalom elvárásrendjébe illeszkednie (még a kettős identitás megírása sem rá várt), nem voltak irodalomtörténeti vagy „képviselési” feladatai a nyugati magyar irodalomra vonatkozóan (pl. a Mikes Kelemen Kör tanulmányi hetein kezdeményezett dialógusban – ez a szó használatos az ún. békés kétoldalú közéleti folyamatára). A következő nemzedék dolga és gondja volt, hogy a hazai és kinti magyarok vitaasztalhoz ültetésének első baráti kísérletét megtegyék, és tudomásul vegyék, hogy a delegációt leginkább éppen a nem magyar témájú, informatív előadások érdekelték – az elzártág következtében. Vagy észleljék a folyamatok akadályoztatását a magyarországi belpolitikai változásokkal összefüggésben.³⁰

Cs. Szabóra ekkor már nem nehezedett a (Nyugatról a hazába irányuló) közvetítő-értékkörző szándéknak a korábban erős szerepalakító hatása sem, hiszen már félig-harmadában megírta azt a bizonyos európai magyar művelődéstörténetet, amivel az *Őrök* kötetben saját esszé-életművét jellemezte. Inkább az érdekelte, milyen a beszélgetőtárs alkotói világa közelről, és hogyan lehetséges azt saját gondolataival haladva, párhuzamosan követni. Az előszóból feltűnik, és a későbbi kötetek elé írt tanulmányértékű szerzői bevezetők is megerősítik, hogy az évtized kérdése a művészi kifejezés, a műfajok kérdése volt Cs. Szabó számára, elég sokat reflektált saját írásaira. Az alkotói gondokat Pilinszky tisztán alkotói oldalról, a művészi kifejezés és a szakrális művészet kérdéseként fogalmazta meg komoly immanencia-igénnyel, és ehhez a beszélgetőtárstól kitűnő kérdéseket vagy végzőkat kapott. Egészében igaz a kötetre, hogy a „beszélgetés” nálunk így nem honos műfaja újabb lehetőségekkel gyarapodott. Más szempontból lenne fontos, hogy a beszélgetésekben semmi aszinkronitást vagy kommunikációs zavart nem lehetett észlelni a kint élő magyar és hazai társai között.

A maga részéről Cs. Szabó megkezdte az irodalmi nemzet természetes egyesítését. Mondhatni, attól az időtől kezdődően, amikor a nyugati magyar irodalom mint önálló entitás létrejött, és ezzel folytatta azt a magyar–magyar párbeszédet, amelyet más terepen és szereplőkkel kezdett a két háború között.

*

Az irodalom folyamatait azonban nem lenne szerencsés képletekbe merevíteni. Cs. Szabó László írói-kritikusi szerepkörén túlmenően jelentősen hozzájárult a nyugati magyar irodalom szellemi pezsgéséhez jelenlétével, előadói, debatterti tehetségével, lendületével, ill. találó kritikai megjegyzé-

²⁸ Czigány Lóránt emlékezése a *Pilinszky nyugaton* in. *Gyökértelen*, mint a zászló nyele szintén innen indul.

²⁹ Ennek más szemmel nézett történetét összefoglalta Czigány Lóránt mellett Csotits János is.

³⁰ A műsor elhangzott 1967. augusztus 10-én, megjelent az MM 68. 30. számában (33–45. o.), végül egy 1972-es folytatással szélesebb nyilvánosságot kapott a *Két tükör közt* című beszélgetéskötetben 1977-ben. A kötetet Magyarországon nem adták ki, de Pilinszky Jánossal folytatott beszélgetéséhez: Dávidházi Péter a PIM. Bp. 1997. Pilinszky-kiadványában in *Merre, hogyan?* Pilinszky beszélgetéseinek a könyve 185–203.

seivel („lófő fejével” – Karátson Endre). Ma is sok tanúja van, milyen sikere volt élete második szakaszában, régi témákat is felszikkasztani képes előadóként a szétszórta magyarság körében. Felemelt ujjal mondott szentenciáiról tréfás történetek keringtek, de a tekintélye valahogy mindig megmaradt. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem programjain, ahol bevett gyakorlat volt, hogy az előadót negyven perc után szigorúan leléptetik, Cs. Szabónak privilégiuma volt, hogy addig hallgatják, amíg be nem fejezi a mondanóját.³¹ 1980-ban, budapesti szabadelőadását a görögökről több mint két órán át hallgatta ámulattal az alkalomra összesereglett közönség a Képzőművészeti Főiskolán (hajdani munkahelyének jogutód intézményében).

A londoni Kör az első tizenöt évben, a nyugati magyar irodalom virágkorában Cs. Szabó majdnem a tizedét kitöltötte a programoknak, pedig a hetvenes évek második felétől már gyakran betegeskedett. Vele nyitottak, Shakespeare-ről adott elő; beszélt a magyar koronaküldésről, római élményeiről és a *Római muzsikáról*; 1977-ben beszámolt New York-i látogatásáról, bemutatta új könyveit, felolvasott saját verseiből, és szívesen segédkezett mások szövegeinek interpretálásában; bevezetőt és köszöntőt mondott, hozzászólt és vitakozott, kérdezgette a hazából érkezett vendégeket. (Eszmetörténeti szempontból érdekes lenne követni, miféle előnyt jelentett a nemzedékek közötti kommunikációban Cs. Szabónak – az állandóan készenlében tartott értelem, a kíváncsiság mellett – közgazdasági alapképzettsége. Egy újabb paradoxon lenne, hogy éppen ezért vált különösen fogékonyra azokra a történelmi-társadalmi mozgalmakra, emberi lépésekre, amelyek a társadalmi-gazdasági korlátok vagy más kényszerek közé szorított teljes ember kiszabadításáért küzdenek.)

A kávéházi asztalt és a katedrát egyaránt pótolta számára ez az értő londoni közönség, amelyet küldetésének lezárulása után a nyugati magyar irodalom négy fontos műhelye között tartott számon minden krónikás. Albert Pál, a megbízható párizsi kritikus (Bikich Gábor és Csokits János költői estjén) 1975-ben egyenesen azt mondta és írta: a Szepsi Csombor Körben ott van az emigráns irodalom legjavának legalább kétharmada. Magának az angliai – londoni közegnek és a kitűnő magyar terepmunkának a minősítésére annyit: az új típusú kapcsolatfelvételre alakult Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság első ülészakát 1977. májusában Londonban rendezték meg.³² Ez a reprezentatív esemény az idegenbe került magyar értelmiség színvonalát és mozgósító erejét mutatta, emellett látványosan cáfolta a tételt, hogy a magyar tudomány és művelődés ügyét csak a hazában és kizárólag magyar nyelven lehet ápolni.

Kitűnő orgánumu rádiós létre Cs. Szabó otthon szívesen értelmezte, előolvasta a szöveget, ha szerepelt a Szepsi Csombor Kör egy-egy rendezvényén. Egyik megőrzött hangfelvételen „vers-feladatra” készült: Illyésnek a Kodály születésnapjára írt versét ízlelgette. Egyszerűen nem tudta nem komolyan venni a hallgatóságot, és úgy gondolkozott, mintha nemcsak annak a kis nyugati közönségnek tartoznának elszámolással. Ez a mozzanat szintén minőségileg elválasztotta őt és a Szepsi Csombor Kör minden olyan egyesülettől, társaságtól, amelyben emigráns lét nem tudatosított vagy ösztönösen (netán vakon) politikáltozó felfogásában vállalta magyarságának az ápolását.

A pontos helyzetértékeléshez szükséges tudni, hogy mindezek miatt Borbándi Gyula – pl. a maga nézőpontjából – volt amikor apolitikusnak látta és nevezte a volt 56-os diákoknak ezen az úton haladó csoportját. Pedig a nyugati közegben szocializálódott nemzedék 1956 örökségét nagy méltósággal őrizte, de kultuszteremtő szándékból sem sajátította ki magának. A Kör megemlékezései (összesen 4 volt saját rendezésben: a tizedik, huszadik, huszonötödik, harmincadik évfordulóra) népes ünneplésnek számíthatók, de mindegyiknek volt felmutatható önértéke. Külön irodalomtörténeti érdekessége volt az 1981-esnek, mert Siklós István erre írta *csönd Erdeje előtt* című nagy emlékversét.

Sokat emlegetett igazságot kell itt belátni: a külföldön szerzett irodalmi tapasztalat átalakítja a hagyományhoz való viszonyt. Éppen Szabó Zoltán jegyezte meg 1975-ben, hogy „a külföldön élő magyar író lehetősége a szabad és általános érvényű irodalmiság elsajátítására a legmegfelelőbb”, mert teljesen tiszta és üres térben medíthathat a magyar nyelvű irodalom.³³ Tegyük hozzá, hogy a nyugati magyar irodalom ezen függetlenségében jöhetett létre és erősödött meg az a költői-írói ízlésbeli pluralizmus, amelyre – sajátos európai-magyar identitás-mintájával élő példát adott már a két Szabó, de létrejöttek olyan egyéni irodalmi-politikai ízlésképletek, amelyeket a hazai gondolatmenet-

³¹ Czigány Lóránt az *Új Látóhatár* 1967/5. A *Mérleg* jegyében, 1977/1. *Továbbjutni*

³² Cs. Szabó László az EPMSZE örökös elnöke volt 1972-től.

³³ 1977. máj. 12–13.; Londonban a Great Britain-East Europe Centre-ben tartották (*A huszadik századi irodalom, különös tekintettel Ady Endre szerepére*). Magyarországról Király István, Vezér Erzsébet, Vajda Miklós, Képes Géza, angol részről Robert Auty, George Cushing, Peter Sherwood és Czigány Lóránt vettek részt.

ben el sem lehetett volna képzelní (András Sándor). Ma inkább az tűnik fel, hogy éppen az irodalom kialakuló autonómiája tette lehetővé, hogy a Szepsi Csombor Kör vonzaskörében zömmel megmaradtak az angliái öregdiákok, függetlenül attól, hogy milyen irányban folytatódott irodalmi pályájuk.

A Kör műsorvezetésében érezhető cezurát jelentett a 80–81-es év, amely után szinte arccal fordult az összmagyarságot érintő, de a magyarországi nyitással kapcsolatos lehetőségek felé: középpontba kerül a magyarságkutatás és a hazai változások. E fejleménynek párhuzamosan megerősítést adott, hogy Siklós István ekkortól ült a BBC magyar osztály vezetői székében, s amíg tehetete, hallatlan segítséget nyújtott onnan a hazai ellenzéknek és a hozzájuk kapcsolódó íróknak.

Pontosan egybeesett ez a váltás Cs. Szabó László hazai megjelenésének kezdetével és látogatásával – ezúttal az ő személye, feltételeinek elfogadása volt a magyar–magyar kapcsolatok vízvonalátja e Közép-Európában ismét válságos időszakban.

Mire lezárult a nyolcvanas évtized, és nagyjából hazakerült Cs. Szabó László Nyugaton írt életművének a java, lezárult a nyugati magyar irodalom története.

Cs. Szabó László 1984-ben bekövetkezett halála még a nagy fordulatokon innen hagyta az életművet, de éppen ez teszi fokozottan szükségessé ma az irodalomtörténeti recepció újragondolását és elvégzését. A „megemészített apák” az „igaz szabadítók”.

Ezért sem felesleges, ha – még a nagy narratívákba helyezhető – írói/irodalmi szerepváltás néhány állomásán végighaladunk az életműben.

*

Eszmélet/levél/melléklet

A következő oldalakon két levél felelget egymással az időben. Pontosabban az első eddig ismeretlen kézírásos fogalmazvány (magántulajdon), a második egy kézzel írt levél betűhív gépírási másolata a MOL rádiós fondjából. Az elsőt Cs. Szabó László írta, a másodikat az író (*Római muzsika* kapcsán említett) tudós-tanára (Lónyay Ref.Gimnázium), a Plutarkhoszt fordító Máthé Elek. Az elsőhöz szükséges némi magyarázat, a második már magától értődik.

Az Oxfordi csoport (Gömöri György, András Sándor, Márton László, Krassó Miklós) 1958-ban már megpróbált saját orgánomot teremteni az *Eszmélet* című folyóirat megjelenítésével.

Irodalmi különvéleményük látványos gesztus maradt ugyan, mert a kézíratos folyóirat mindössze két számot ért meg, de nevükkel és szándékaikkal jelezték a történelmi idők fordulását: ifjú szerzői József Attilán nőttek fel, és a forradalom legitimációjával lettek felnőttek. Az idősebbek közül Szabó Zoltánnak adtak helyet a lapban Bibó Istvánról szóló írásával, míg a szerkesztőség a feldolgozatlan kettős múlt és a marxista tanulmányok szellemiségét igyekezett kisöpörni az emigrációból.

„A magunk módján szeretnénk hozzájárulni ahhoz, hogy az emigrációs közéletből kihaljjon például a népies-urbánus ellentét és helyét egy valóban népi és demokratikus politikai-szellemi öntudat foglalja el, úgy ebben a törekvésünkben éppen ez a szeleesebb, általánosabb érdek vezet bennünket.”

Az *Eszmélet* első, 1958. októberi számának a friss tiszteletpéldányát ML szerkesztő küldte el Cs. Szabó Lászlónak, aki azonnal reagált. Az első levélfogalmazvány:

„Édes Laci,

Ma reggel kaptam meg az *Eszmélet*et. Hálásan köszönöm. Volt két órá, mielőtt elkapott a gépszív, elolvastam S. Andris s Varga Áron verseit; már ezért érdemes volt összekalapálni a folyóiratot.

Mivelhogy félig-meddig a mesterségembe vág, P cikkét is azonnal elolvastam a Grazban kiadott irodalomtörténetről. Nyilván az én hibám, hogy eddig nem találkoztam a szerző nevével. A személyi ismertető szerint a Sorbonne hallgatója. Vagy talán álnév? Valamelyikötök zsenije lappang az elmemű mögött?

Az A-B-S könyv³⁴ elavult, rossz, avitt, elfogult és kártékony. Rossz hatását csendes felháborodással tapasztaltam is egy-két jobb sorsra érdemes gyanútlan fiatalemberen, akikkel odaát találkoztam a kontinensen. Azt hiszem, csakugyan kötelességetek mérlegre vetni.

P picke avittan marxista, felületes és helyenként izléstelen. Sorról sorra haladva egyre jobban elkedvetlenített. Ma odahaza a hivatalos körök hivatalos, azaz vonalas szemlélettel ugyanígy foglalkoznának e rossz könyvvel, pontosan ezen a hangon, ezzel a nyelvezettel. Kevés különbséget látok a rossz könyv és kritika között. Csak éppen két ellentétes dogmatikai póluson állnak, a könyv

³⁴ Új Látóhatár 75/2. 173–77.

hajdani szerzői petyhüdten, a kritika fiatal írója kackiásan. Azt hittem, e kritikába foglalt szemlélet /s a vele járó felületességek/ elől bujdosatok ki jobb időig, nem pedig azért, hogy változatlanul hirdessétek. Erre éppen annyira nincs szükség, mint magára a reakción, avitt, fűrészpóros könyvre, amely megérdemli a legkeményebb ítéletet. A cikk azonban nem végzi ki, inkább a szerző begyepesedő, egyoldalú, vonalas szemléletéről tanúskodik. S arról, hogy két év után is véreben hordozza a hivatalos szójárast, s az egyetemen hallott történelmi „kiértékeléseket”, miközben a kiértékeléseket megtagadja. Ha a szerző valóságos személy, s Párizsban lakik, nem csodálkozom az írásán, mert ma Párizs a legalkalmatlanabb hely új és független szemlélet kialakítására, s a legalkalmasabb arra, hogy honvágyat ébresszen a „haladó” gondolkodás iránt. Tudod, mennyire el vagyok borítva munkákkal; ha egy kicsit kevésbé lennék a mindennapi kenyérkeresetem rabja (elég szégyen, hogy az vagyok ötvenhárom éves fejjel), kijegyzéseim alapján keményen megfelelnék a polemizáló kritikusknak, már csak azért is, mert annyira a célpont mellé lótt. Holott az a célpont valóban megérdemli, hogy alaposan belelőjenek.

A folyóirat francia összefoglalásában százzszámra hemzsegnek a nyelvtani hibák és a gépelési elírások. Az én fiatalágomban az volt a jelszavunk, hogy „remekül vagy sehogy”, fájlalnám, ha a Tietek az lenne, „fő a nyilvánosság, akárhogy”. Az efféle Resumé csak azt bizonyítja, hogy a Balkánról jövőnk, a szó Karagyorgyevics-kori, nagyon régi, nagyon rossz értelmében.

Nem tudom, okos-e, ha a magyar fiatalág (a fiatal elit) egy része különösen latin országokban mindinkább abba a gondolatba lovalja magát, hogy most pedig Nyugaton kell megismételni a magyar forradalmat non-konformista marxizmussal, amely persze lényegében mégse tud szabadulni a tan veleszületett korlátaitól.

A lapra még visszatérek, mert – mint tudod – olvasmányaimban mindenevő vagyok.

Minthogy leveletem a jó szándék és a barátság diktálja egyáltalában nem kívánom, hogy bizalmasan kezeljék.”

A második levél húsz évvel korábban íródott Cs. Szabó Lászlóhoz, a Magyar Rádió címére:

„Ferenc József Rakpart 11.

Budapest fv.
1939. okt. 7.

Kedves Laci,

nagyon rosszul esik és nem túlságosan értem, miért nem akarsz szóba állni velem s leveletem még csak válaszra sem tartod érdemesnek. Ne vedd rossz néven, ha – pas-singly – megjegyzem, hogy tudtommal levelek választatlanul hagyása nyugaton sem túlságosan szokásos, legfeljebb a teutonok földjén. Már pedig én úgy tudtam, hogy a teuton életformáktól Te éppen úgy idegenkedel, mint jó magam.

Szeretném egy apróságra felhívni a figyelmedet. Beszélgetés közben akartam elmondani, de így kénytelen vagyok levélben megírni.

A múltkori előadásodban a Mediciek által összehívott zsinatokról beszéltél, mondván, hogy azokról ma a vallástörténelem beszél. Az egyháztörténelem, de az tökéletesen más s a kettő közt körülbelül akkora a különbség, mintha Ortutayt művészettörténésznek mondanád.

Most bizonyosan mosolyogsz, hogy piros ceruzával a kezemben hallgattalak s kibújik belőlem a tanár, amit különben sohasem szoktam sem szégyenleni sem eltitkolni. De én a szellemi el-nácizálódás – vagy bolsevizálódás, a kettő teljesen mindegy – elleni küzdelemnek érzem, ha a kicsire való nézés álláspontját sem vagyok hajlandó feladni és a megbízhatóság indexei sokszor épen a kicsi dolgok. Les grands petisses – gondolom Renan használta ezt a kifejezést.

Olyanféle dolog ez – ebben bizonyosan egyetértesz velem –, mint mikor valaki Rooseveltet ír. Ez nekem mindig fizikai fájdalom és ha például egy külpolitikához hozzányúló újságíró írja le, csak az Esti vagy a Pesti újság színvonalánál nem csodálkoznám rajta, lévén ott az ilyen majdnem kötelező s talán még Rajniss Ferenc cikkében sem lepődném meg rajta különösebben.

Ha csak a mikrofonnak szántad írásodat – verba volant, nem fontos az egész. De ha valahol megjelennek vagy ha ezeket a pompás megjegyzéseidet – az is nagyon tetszett, amit Velencéről mondtál – valami más formában használnád fel, ne vesd meg ezt a tanári aláhúzást és a vallás helyett írd egyház-at.

Öllek
Máthé Elek”

Gömöri György

Emlékek Cs. Szabóról

A két Szabó közül, akiket 1956 végén mi, Angliába érkezett diákok megismertünk, főleg Zoltánnak voltak tanítványai, hozzá jártak beszélgetni, alkalmakként tanácsért a fiatalok. Cs. Szabó Lászlónak, a „Csé”-nek, más volt a szerepe. Bár őt is felkerestük írásainkkal, szívesen mentünk, ha meghívott a „Mewsba” irodalmi társaságba, bizonyos értelemben jobban éreztük a korkülönbséget vele, mint hajdani falukutató társával, akinél hét évvel volt idősebb. Szabó Zoltán nekünk egyszerűen „Zoltán” volt, Csé viszont, ha beszélünk hozzá, „Laci bácsi”. Ugyanakkor Szabó Zoltán inkább csak politikai, illetve irodalmi írások ügyében tudott tanácsot adni (nekem egyszer azt mondta, „a versekhez nem értek igazán”), aki más irodalmi műfajt művelt, Csé véleményét joggal tekinthette mérvadóbbnak. Bár Zoltán volt eleinte és többünknek elég sokáig szellemi és politikai útmutatója, Csé volt az irodalmi mérce.

Ezért első verseskötetem legépelet kéziratát is neki küldtem el 1958 közepe táján. Ennek a gyűjteménynek első változatára még Budapesten szerződésemmel volt a Magvetővel, amit a forradalom előtt a sokoldalú és a fiatalokkal rokonszenvező Hegedűs Géza igazgatott – ezt a szerződést az országból való távozásom miatt felbontották. A későbbi változatban már szerepeltek Angliában írott verseim is, de még így is voltak kétségeim az anyag kiadhatósága tekintetében. Csé ezt megerősítette, kihagyásra javasolva egyes darabokat, illetve azt tanácsolva, várjak még kicsit a kiadással. Én viszont mindenképpen bizonyítani akartam „jelenlétemet”, és mivel Londonban találtam egy ukrán nyomdászt, aki saját költségre viszonylag gyorsan kinyomta a kötetet, amihez Ambrus Győző fiatal képzőművész barátom tervezett érdekes, szép fedőlapot, valamikor 1958 legvégén megjelent a *Virág-bizonyosság*, első verseskötetem. (Az „Otthon Kiadó” neve alatt, de ez csak azért volt, hogy neve legyen a gyerekeknek, az „Otthon” inkább mint fikció létezett, Vajda Albert barátomnak volt a londoni magánkiadója.)

Csé ezek után megtisztelt azzal, hogy bírálatot írt a kötetéről az *Irodalmi Újságba*, még-hozzá úgy, hogy egy kalap alá vette Sulyok Vincének körülbelül az enyémmel egy időben kiadott első verseskötetével. Bár a bírálat címe (*Két verseskönyv*, IU 1959–10) jelezte, hogy itt két kezdő költőről van szó, ebben a kritikában Csé „pontozással” mégis a nálam két évvel idősebb Sulyok Vincét hozta ki jobbnak, mivel líráját érettebbnek, kiforrottabbnak találta. Utólag visszanezve, azt hiszem, akkor Csének volt igaza, hiszen én még sokáig a permanens forrongás állapotában voltam, időbe került, amíg lecsillapodtam.

Csé tehát elég korán tudomásul vett költőként, de később mint kritikust, tanulmányíró, sőt irodalmi szerkesztőt is elismert. (Ezért nevezett több kötete dedikációjában engem „irodalmi mindenek”-nek.) Kétszer is megtörtént, hogy megfeddett filológiai pontatlanságért: első alkalommal, „A walesi bárdok” eredetének kérdésében nem csak én voltam a ludas. Neville Masterman, akitől erről a kérdésről szóló kéziratot kaptam, elmu-

lasztotta közölni velem, hogy ez az írása már valahol megjelent nyomtatásban, tehát nem található irodalmi szenzációként. Csé mindenesetre nagy filológiai körítéssel letolt az *Új Látóhatár* egyik 1959-es számában, s én fölöslegesnek tartottam tévedésemért mentegetőzni. Később, amikor már 1966-ban a párizsi *Irodalmi Újságban* egy új Áprily-válogatást recenzáltam, Csé olvasói levélben számon kérte, miért nem említettem egy, a kötetből kihagyott szép Áprily-verset Erdélyről. Azért nem említettem, mert a verset korábban nem ismertem; persze a pontosság kedvéért megnézhettem volna a háború előtti Áprily-köteteket a könyvtárban.

Ennél viszont jóval többször érdemeltem ki Cs. Szabó László dicséretét. Legelőször név nélkül, egy *Látóhatár*-cikkben („*Egy év múltán*”, 1958/1,67–70), ahol arról értekezett, mit csinálnak az egy évvel korábban érkezett fiatal magyar emigránsok. Volt egy Adrian Brine nevű barátom, aki meghívott karácsonyra családjához egy dél-nagylondoni városkába (Csé szerint „falura”), s a dicséret válogatott angol olvasmányaimnak szólt, annak, hogy egyelőre felhagytam korábbi romantikus, világmegváltó terveimmel.

Másodszor Radnóti Miklósnak József Attiláról írt emléksorai miatt dicsért meg Csé. Az 1959-ben kiadott, Radnóti életét képekben bemutató könyvecskében (szerkesztette Baróti Dezső) észrevettem ugyanis ezt a naplórészletből reprodukált sort: „[J. A.] megalázó szegénységben élt, folytonos és egyre szaporodó politikai csalódások között”. Nyilvánvaló, hogy itt Radnóti József Attilának a kommunista párttal való kapcsolatára is utalt, arra, hogy (milyen okokból, az még ma sem teljesen tisztázott) ezt a nagy szocialista költőt *kizárták* az illegális magyar kommunista pártból! Csé ezúttal elégedetten méltányolta filológiai találatomat.

Következő elismerése 1968-ban ért, amikor a *Tri-Quarterly* című amerikai folyóirat kelet-európai különszámát szerkesztettem, illetve amikor ennek a különszámnak az anyagát Chicagóban kiadta a Quadrangle Kiadó *New Writing of East Europe* címmel. Ezt az eseményt belső vezércikkben üdvözölte a *Times Literary Supplement*, s a rendkívüli fogadtatás határozottan felizgatta Csét, annál is inkább, mert a különszámba belevettem az ő Weöres Sándorral készített beszélgetését a BBC magyar adásából – ez a Quadrangle-féle kötetben a 63–67. lapokon szerepel. Ennek a kötetnek a magyar anyaga egyébként, azt hiszem, eléggé jól összeállt, Déry Tibor prózája és Háy Gyula drámarészlete mellett fordítások szerepeltek benne József Attila, Weöres Sándor, Pilinszky János és Nagy László verseiből, reprodukciók Bálint Endre, Borsos Miklós, Csernus Tibor, Csontváry Tivadar, Medveczky Jenő és Vasarely műveiből.

1969-ben Csé megint izgatottan hívott fel a Bush House-ból, az angol rádió magyar osztályáról. Az izgalmat az *Új égtájak* című nemzedéki versantológia váltotta ki, amely Vas István számára először bizonyította be, hogy Nyugaton is létezhet jó magyar irodalom. Vas, akivel akkor már baráti viszonyban voltam, erről – *horribile dictu!* – az MSZMP központi lapjában, a *Népszabadságban* írt egész kolumnás cikket, amit a Bush House-ban egymás kezéből téptek ki a magyar osztály munkatársai és számos példányban sokszorosítottak. Csé már korábban gratulált az antológiához, csak azt nehezményezte, hogy mint szerkesztő (illetve társszerkesztő, az időközben elhunyt Juhász Vilmostal) magamat miért nem hagytam ki belőle. Ezt én nem tartottam szükségesnek, annál is inkább, mert az én itt szereplő verseimet még Juhász Vilmos válogatta, illetve hagyta jóvá. Az antológia szerkesztésének pikantériája abban állt, hogy én először Csét kértem fel az előszó megírására, csak az ő visszautasítása után fordultam Határ Győzőhöz, aki természetesen a feladatot kiválóan megoldotta (azoknak a hosszú névsorával együtt, aki még *benne lehetnek volna* az antológiában). De Csé a Vas-recenzió után éppénúgy örült az antológia sikerének, mintha ő kezdeményezte volna, illetve juttatta volna el Vashoz a könyvet.

Csé magyar nyelvű könyveiről nem írtam kritikát, ezt a feladatot másoknak hagytam, akik jobban ismerték Rómát vagy a görögöket, mint én. Viszont *Vérző fantomok* című versgyűjteményét recenzáltam a *World Literature Today* 1980/1-es számában (147. o.), és Csé nagyon meg volt elégedve írásommal, ezt, szokása szerint, levélben köszönte meg. Parafrazálva szavait valami ilyesmit írt: „hiába, Oxford, Cambridge”, vagyis hogy meglátszik stílusomon és szemléletemen angliai tanulmányaim, valamint tanárkodásom jótékony hatása. Ugyanakkor egyes magyar írók megítélésében véleményünk néha meglehetősen eltért egymástól. Köztudomású, hogy Csének milyen sokáig tartott, amíg BBC-kollégáját, Siklós Istvánt költőként is elismerte, ami pedig a régebbi költőket-írókat illeti, nemegyszer szemére hánytuk a *Magyar versek Aranytól napjainkig* című antológiájának (Róma, 1953) kisebb-nagyobb aránytalanságait. Ezeket készséggel elismerte, hozzátevé, hogy Babitsék nemzedékének legnagyobb tévedése Gellért Oszkár túlértékelése volt, s hogy ilyesmi nyilván vele is előfordulhatott más költők esetében. De azzal is védekezett, 1952-ben még nehezen tudta összegyűjteni az anyagot, amiből válogathatott, s *Hűlő árnyékban* című kötetében (1982) így vall erről: „Magát a keserves kínokkal összehordott versanyagot széthánynám, mert ma már tengernyi bőségből meríthetek, a némák újra énekelnek, s megszerezhető minden jelentős költőnk eddigi műve”. Vagyis Csé, amikor csak tehetett, javított, felülírta korábbi, nem eléggé megfontolt véleményeit. Magyarán mondva, bár ő is hiú volt, mint sok más író, volt önkritikája, nem vette zokon a jól érvelt ellentmondást.

Most, hogy újra olvasom Cs. Szabó László írásait, meglepve látom, hogy mennyi közös szál köt össze bennünket. Erdélyiségét én csak az erdélyi irodalom és hagyományok iránt érzett mély rokonszenvvel tudtam viszonzni, kiderül azonban, hogy kicsit „földik” is vagyunk: Csé azt írja, Budapestre költözésük után egy ideig a Külső-Józsefvárosban laktak, a József utca 51.-ben, az Őr utca sarkán (*Hűlő árnyékban*, 56 o.) – én is józsefvárosi vagyok, mi a Fecske utcában laktunk 1944-ig, majdnem a József utca sarkán, és gyerekkoromban az Őr utcán át jártam naponta a Mária Terézia (most Horváth Mihály téri) elemi iskolába. Utána Csé a Lónyai utcai református gimnáziumba került, ahol én is jártam három osztályt, igaz, jóval később, mert 1945–47-ben, illetve 48–49-ben. Végül az angol irodalom mindkettőnket megfogott, más-más szinten. Csé nálam sokkal jobban ismerte Shakespeare-t és Dickenst és a klasszikusokat általában, míg én inkább a modern angol és amerikai költőkből fordítottam vagy egy kötetre valót. És bár az én szakterületem a lengyel (és magyar) irodalom, elmondhatom én is, hogy Cséhez hasonlóan sokat kaptam Angliától és az angoloktól, mert kevés ország van Európában, ahol az emigránst annyira megbecsülik és hagyják érvényesülni mint az Egyesült Királyság, vagyis Nagy-Britannia. Nekem ugyan nem „emberméltóságomat” adta vissza, hanem „csak” a mindennapi kenyeremet adta meg Anglia, de azt hiszem, ez is elég ahhoz, hogy szeressem ezt a különös, de csak enyhén kódós, örökzöld országot.

Ferdinandy György

Az Osztályfőnök Úr emlékezete

Régen az úgy volt, hogy a fiatal író, az írójelölt mestert, példaképet választott magának. Idősebb, tapasztaltabb pályatársat, akinek elvihette és megmutathatta első próbálkozásait. Hogy ma hogyan állnak a dolgok, nem tudom. De nagyon sajnálnám ifjú pályatársaimat és az idősebbeket is, ha megszűnt volna ez a szép, mindkét felet egyaránt gazdagító emberi kapcsolat.

Az én nemzedékem húszéves volt, amikor 1956 őszén, Budapesten kitört a forradalom. Az írópalántákat, akik az aprócska hazában még hosszú évekig egyetemi könyvotlatokban próbálgathatták volna a szárnyaikat, egyetlen mozdulattal idegen környezetbe, a menekülsors mélyvizébe lökte a történelem. Egy olyan környezetbe, ahol a magyar nyelvű írás egyetlen alapfeltétele sem adott. Arról pedig, hogy valakinek tanítómestere támadjon, az idegen világ vadonában természetesen szó sem lehetett.

Csoda-e, ha volt, aki feladta a harcot! Aki nyelvet váltott, vagy elhallgatott. Soroljam-e a sok fiatait, aki ígéretes kezdetek után a magyar irodalom számára – így vagy úgy – elveszett?

Volt azonban egy kemény mag. Egy olyan elszánt és lelkes társaság, amely legyőzte a legyőzhetetlennek látszó nehézségeket. Amelynek nemcsak fóruma, olvasója, hanem igen, még tanítómestere is támadt a száműzetés alacsony égboltja alatt.

Ilyen gondviselésszerű volt az esszéíró nemzedék nagy öregje, Cs. Szabó László megjelenése az 56-os fiatalok között.

A hollandiai Mikes Kelemen Kör tanácskozásain találkoztam először vele. Akkoriban még Bözsi, a felesége is elkísérte. Beültek minden felolvasásra, Csé mindenkit türelmesen végighallgatott.

Elete alkonyán gyakran megkérdezik az embert, hogy honnan számítja az indulását. Ilyenkor általában egy közlést vagy egy könyvet szokás megnevezni. Ám nekem szerencsém volt: maga Cs. Szabó, a Mester volt, aki íróvá avatott.

Abban az évben két irodalmi est volt a Mikesen, mert a párizsiak – a későbbi műhelyesek – nem keveredtek az ismeretlenekkel. Mi ketten, Thinsz Géza és jómagam, együtt tartottuk – ha jól emlékszem – a második est második felét. Én rövidprózát olvastam fel, Gézuka pedig, az Északi Szófuvaros, friss, könnyed, játékos költeményeket.

A *Krokodil Grósz*, egy kisgyerekkori, háborús novella után jött oda hozzám az Osztályfőnök Úr:

– Jó írás! – mondta komolyan. És hiteles. Meg valami olyasmit, hogy kimutattam az oroslánkőrmeimet.

Bözsi néni a történet idején, 1944 nyarán még a Magyar Rádiónál dolgozott. Ő igazolta, amit valamelyik jelenlévő megkérdőjelezett: hogy az ominózus *krokodil grósz* a német elhárítás szóhasználatában nem légitámadást, hanem zavarórepülést jelent.

*

De nem csak nekünk, huszonéveseknek volt az Osztályfőnök Úrral szerencsénk. „Ha meggondolom – írta Csé – kevés ember lehet nálam hálásabb 1956-ért (...) A forradalom olyan szellemi hazát kanyarított körém, (...) amelyet én otthon is kívántam magamnak.”

Tény, hogy a Mester és tanítványai egymásra találtak. Cs. Szabó László lett a nyugatra került írójelöltek Nesztora. Sok száz előadáson sok ezer fiatal tanulta meg tőle a felnőtte válás nehéz tudományát. „Repülő tanszéke” bejárta Európa úgyszólván valamennyi nagyvárosát. Megtanultuk tőle példának okáért, hogy a fájdalom hangtompítója a szerzetesi szigor, ami az alkotó embert talán még inkább jellemzi, mint a szerzeteseket. „Mert sorainkban – írta le nemegyszer – a honvágy a legnagyobb áruulás.”

Ritkán találkoztam vele, a hatvanas években már a trópuson éltem. Néhányszor Londonban, egyszer Lugánóban, valamivel gyakrabban a Mikes Kelemen Kör Tanulmányi Napjain. Levelet is csak akkor váltottunk, ha olyan mondanivalónk volt, amit telefonon nem lehetett.

A Szabad Európa Rádiónál – a hetvenes évektől fogva – én írtam könyveiről az ismeretéseket. Óvatos szeretettel: „Amikor egészen kiváló munka kerül a kezembe – mondtam róla –, akkor engem megbénít a tisztelet.” A recenzor olvasónaplót ír, gyűjtögeti az idézeteket.

Esszéit – első olvasmányaimat – bevallom, még idegenkedve fogadtam. Írójuk túl sokat tudott. Tanítómá később vált csak, elbeszéléseivel. Közben elmúltak az évek, megértettem, hogy Csé minden esszéje: rejtőzködés. Egy lírikus szemérmes, visszafogott vallomása. Példaképem azonban maga az ember volt: az, aki évtizedek számkivetése után is a világ legtermészetesebb módján magyar író maradt.

Hogy mit kapott érte? Csak egy emlék. 1977 őszén Csé már súlyosan beteg ember. Még elmegy, még tart egy előadást a lugánói tanulmányi napokon. Kint, a díszes terem ajtajában, nagy asztalon árulják a könyveket. Laci bácsi végignézi a politikai pamfletek és a többrendbeli dilettánsok felvonulását, és halkán megkérdezi: az ő könyveit miért nem állítják ki az árusok?

– Ennek nincsen semmi akadály, bátyám! – feleli egy bokacsattogató vigécgyerek. Legközelebb hozd el te is a könyveidet!

*

Hazája elhagyására minden embert más és más okok kényszerítenek. Írók politikai emigrációját általában az váltja ki, ha nem tudják szabadon közölni gondolataikat. Amikor ez a szabad gondolatközlés lehetővé válik, akkor értelmét veszíti az emigráció, mivelhogy megszűnnek az azt kiváltó okok.

Cs. Szabó László sem rejtette véka alá, hogy hazamenetelének művei hazai megjelenése az előfeltétele. 1980-ban végre, két hosszú részletben, megjelentette egy Dickens-tanulmányát a budapesti *Nagyvilág*. Emberöltőnyi emigráció után Csé visszatért. Veszedelmesen kinőtte: nem tudta őt tovább titokban tartani az óhaza.

Ekkor már – sokak után – ő is hazalátogatott. És ekkor érte az idős, beteg embert az utolsó pofon. Az emigráns diaszpórában zajos kampány indult ellene, aki – íme – „átállt” és elárulta nyugati sorstársait. Azt talán fölösleges is mondanom, hogy egy ilyen kampány nemcsak belegázol az ember becsületébe, hanem megtorló intézkedéseket, életveszélyes fenyegetéseket is jelent.

A nyolcvanas évek elején egy bostoni magyar egyesületben tartottam előadást. Ment is minden a maga útján, amíg a szokásos kérdés-felelet szeánsza végén valaki Csé – úgymond – hazaárulására terelte a szót. Én pedig, az est sikerén felbuzdulva, gyanútlanul kinyilvánítottam a véleményemet.

Mit mondjak? Óriási volt a felháborodás. Emlékszem, először csak a konyhába menekültem, később onnan is tovább, a szobámba. Egy szó mint száz, összecsomagoltam. Nem volt nehéz, a résztvevők már a műsor előtt felvásárolták a könyveimet.

Kint az utcán havazott. Gyönyörű, vattapuha éj, ritka ajándék a magamfajta trópusinak. Volt időm keresztülgyalogolni az egyetemi campuson, csak reggel nyolckor indult New York felé a vonat.

Hát csak így. Azt pedig mondanom se kell, hogy nem lett soha többé Amerikában előadókörutam. A történeteket megírtam. Ez volt tudtommal Csé védelmében az egyetlen ilyen, a politikai emigrációt megleckéztető vádirat.

Amikor utoljára Strasbourgban járt, elvittük őt a Colmar-i katonatemetőbe. Hevesi Andrásához, aki a francia hadseregben halt hősi halált 1940 júliusában.

Ott, annál a katonasírnál találkozott utoljára az esszéíró-nemzedék egyetlen túlélője társával, akinek – ha nem is hazai földben – de legalább saját, külön bejáratú sírgödre van. „Csak a fiatalság számít” – vigasztalta barátját valahonnan a túlvilágról Hevesi. „S amit fiatalon írtunk, elteve a lángész naiv hiedelmével.”

Csé sárospataki sírja előtt, valahányszor arra járok, újra hallom ezeket a szavakat.

*

Egy emlékezés függeléke

Alább közlöm az emlékezésben idézett, Csé védelmében írott vitacikkemet. Megjelent a *Szivárvány* 1984. májusi számában.

Valamint hozzáadom Cs. Szabó László három hozzám írt levelét. Az 1984 júliusában keltezett „az utolsó levél” – vitacikkemre is reflektál.

Néhány keserves igazság

Mióta harmadfélévtizedes késéssel ismét megjelennek Magyarországon Cs. Szabó László írásai, elmarasztaló magánlevelek kerültek forgalomba a nyugati diaszpóra berkeiben. A levélírók megbélyegzik a 78 éves íróat, az egyetemes magyar irodalom kiemelkedő egyéniségét, amiért harmincöt év után engedélyezte művei hazai kiadását.

E túlnyomó részében amerikai eredetű akciót szélsőséges hangja minősíti, vele érdemben foglalkozni fölösleges. Mindez jó alkalom azonban arra, hogy tisztázzunk néhány alapfogalmat. Az idézett levélírók között van ugyanis néhány jóhiszemű, de tájékozatlan olvasó.

Cs. Szabót „a nyugati magyar irodalom becsben tartott és legtöbbet publikált Nagy Öregjének” nevezi a bostoni levél. 1956 óta másod-harmadvonalbeli betűvetők is irodalmi körutakon járják őt világrész magyar egyesületeit, Argentínában bőrkötésben jelennek meg műkedvelőink összes művei. Hol vannak Cs. Szabó László világméretű útjai? Őt világrész magyar házaiban tartott előadásai? Összes művei? Hány írását közölte irodalmunk nem kevesebb mint nyolc kanadai antológiája? Hol vannak irodalmi díjai, a róla írott kis- és nagymonográfiák, tanulmányok és tézisek?

Folytassam? Egy íróat akkor tartunk „becsben”, ha megvesszük és elolvassuk műveit. De hol vannak Cs. Szabó olvasói? A nyugati diaszpórában alig száz pályatárs és barát. A kiadók és a folyóiratok pedig akkor becsülik meg az íróat, ha – tisztességesen honorálják. De hol fizetnek a diaszpórában honoráriumot?

Jelen voltam, amikor egy felolvasása után az idős író megkérdezte a rendezőket, hogy miért nem árulják az ő könyveit is a bejárat mellé állított asztalon? Ennek semmi akadálya – felelték neki –, ha elhozod a könyveidet! Vagyis az író áruljon csak a kofferből „stikában” – ha jól emlékszem, így mondták a Telekin a zugárusok. Köszönöm szépen az ilyen megbecsülést!

A bostoni levél a hazai megjelenést a rendszer „irodalmi kegyének” nevezi. Szögezzük le: nagyjaink közlése nem kegy, hanem természetes dolog. Ideje volt, hogy erre rájőjön a honi irodalom-politika.

Tisztázzunk egy másik alapfogalmat is: hazája elhagyására minden embert más és más okok kényszerítenek. Írók politikai emigrációját általában az váltja ki, ha nem tudják szabadon közölni gondolataikat. Amikor ez a szabad gondolatközlés lehetővé válik, akkor értelmét veszíti az emigráció, mivelhogy megszűnnek az azt kiváltó okok.

Cs. Szabó László harminc éven át hangoztatta, hogy hazamenetelének művei budapesti megjelenése az előfeltétele. Ez most megtörtént. Későn: az idős író előreláthatóan Londonban marad. De műve – visszatért az aprócska hazába, olvasóihoz. Veszedelmesen kinötte! – nem tudta őt tovább titokban tartani az Óhaza.

További tévedések: Cs. Szabót nem „becsmérelték vagy hallgatták el” Magyarországon. Neve szüntelenül ott volt a folyóiratokban, a kortársak visszaemlékezéseiben. Személyét és műveit a Magyar Irodalom Története 1966-os kiadása tizenkét, az 1982-es pedig tizenkilenc ízben idézi.

Ne keverjük az írókat és a „rendszereket”. Az írók alkotóművészek és nem politikusok. Egy Kentucky-ban élő liberálisnak a kecskeméti kommunista – természetes ellenfele. Íróink azonban egy akolba: az osztatlan magyar irodalomhoz tartoznak. Éljenek bárhol a világon, közösek az érdekeik, pályatársak és nem ellenfelek.

Így jutunk el a bostoni nyílt levél másik nagy tévedéskomplexumához, amely nyugati magyar irodalom intézményeivel kapcsolatos.

„Megaláztad a nyugati magyar olvasót, szerkesztőt, kiadót, akik erkölcsileg és anyagilag fenntartották és fenntartják a nyugati irodalmat” – folytatódik a levél.

Amikor 1956 után két tucat Nyugatra vetődött magyar író elhatározta, hogy intézményesíti működését, más szóval, hogy elhiteti magával és a világgal: kiadók veszik körül, áldozatkész olvasók, pezsgő vitázó kedv és értő kritika, még nem tudták, mik lesznek ennek a kegyes öncsalásnak a következményei.

Honnan is tudhatták volna, hogy a másfél milliós nyugati magyarság emberöltővel 1956 után se termeli ki azt a másfél ezer művelt emberfőt, amely nélkül nincsenek független kiadók, hogy ilyen körülmények között nem az ad ki könyvet, akinek érvényes mondanivalója van, hanem az, aki a nyomdász számláját kifizeti, és így tovább. Végeredményben: az úgynevezett nyugati magyar irodalom ma is, csakúgy, mint 1956 után, néhány írónak köszönheti létét. Ezek a megszállottak hitével írják, lektorálják, nyomtatják, fizetik, majd kölcsönösen olvassák, bírálják, ismertetik egymás könyveit.

Légüres térben: körülöttük a nyugati magyarság jól kereső százezrei „lelkiismereti rezdülés nélkül, erkölcsileg szentesített állapotként veszik tudomásul ezt a tökéletes elferdülést és lelki lenyomorodást.” Szervezőik és szervezeteik pedig még meg is lovagolják: mintha az ő áldozatkész-ségükből és nem az író zsebéből élne a nyugati magyar irodalom!

Hirtelen nem is tudnám megmondani, hogy a felvázolt helyzetben mi a megalázóbb. A nyugdíjalapból kifizetésre kerülő nyomdai számlák, a padláson porosodó eladatlan példányok, a diaszpóra zsíros, vállveregető jóindulata?

Talán ez: „a nyugati magyar irodalmi és társadalmi életnek Te voltál a legfőbb haszonélvezője” – veti Cs. Szabó szemére az idézett bostoni irat. Vagyis: örülhet, hogy szerepelni engedték! Tisztázzuk ezt is? Az író – az írott szó embere. Számára előadások tartása, az élőbeszéd – többnyire kínsvendés. Ha mégis vállalja, azért teszi, mert az ötvenfős hallgatóságból – amelyet odavonzott az irodalmi estet követő vacsora – öten meg fogják venni, és valaki, urambocsá! talán még el is olvassa írásait.

„Az irodalom – akár a történelem – nem becsüli nagyra az átállókat” – folytatódik az eszme-futtatás. Szinte szégyellem hozzáfűzni: ismét tévesen.

A művészet és benne az irodalom ugyanis nem erkölcsi, hanem esztétikai kategória. Kinek jutna eszébe, hogy Ezra Pound értékét ne verseiben, hanem politikai állásfoglalásaiban keresse? Cs. Szabó visszatalálása olvasóhoz ráadásul nem jelent sem átállást, sem megalkuvást. Kéziratain – ezt könnyű ellenőrizni – a hazai kiadás egy jottányit sem változtatott. Az most is, aki volt: független, kritikus elme, a fiatalok biztos ítéletű tanítómestere.

Lehet-e ennél többet mondani?

Valamire ezért megtanítottak ezek a nyílt levelek. Arra, hogy az alkotó ember életében mennyire mások az arányok. A bostoni levél „a szabad nagy világból a szűk Nagyvilágba való átállásnak” minősíti a Dickens-tanulmány budapesti közlését. Biztos vagyok benne, hogy ezt így is érzi egy világbíró amerikai.

A szabad világ azonban korántsem olyan nagy egy éhbéért dolgozó magyar író számára, akinek minden percét fölemésztí az írástól független kenyérkereset, és akinek minden fillérént művei kiadására kell fordítania. A világ egyébként is szűk és levegőtlen ott, ahol nem értik a szavát az emberek.

Az, hogy szabad, pedig célibeliek között annyit tesz, visszhangtalan. Ha eljut olvasóhoz az író, akkor bizony Nyugaton is működésbe lép az ellenőrzésnek az öncenzúrától az intézményes törlésig terjedő valamennyi változata. Talán szerencsére: a cenzúra jelzi, hogy ami körülvesz, nem egészen sivatag.

A „szabad nagy világ” ellentéte, a „szűk Nagyvilág” pedig testvérek között is félszáz ezer kiművelt koponyát jelent. Olyanokat, akik az elmúlt évtizedekben ronggyá olvastak egy-egy Nyugatról becsempészett Csé-kötetet.

Jellemző az idézett levelek felhördülése, amiért Cs. Szabó – horribile dictu! – elfogadta a magyarországi publikációért járó honoráriumot. A diaszpóra tehát nemcsak nem fizet, hanem egyenesen elvárja az íróktól, hogy – ingyen dolgozzanak! El lehet-e képzelni ennél betegesebb, erkölcsstelenebb, felháborítóbb állapotokat?

Összefoglalva az elmondottakat: ha igaz, hogy a diaszpóra megbecsüli, ismeri, olvassa íróit, míg az Óhazában osztályrészüik becsmélés és elhallgatás, ha igaz, hogy olvasók, szerkesztők, kiadók erkölcsileg és anyagilag fenntartják a nyugati magyar irodalmat, akkor valóban jogos a kérdés: miért választja valaki a becsmélést és az elhallgatást?

Ha azonban néhány író önábrándítása csak a diaszpóra irodalmi élete, ha a nyugati magyarság nem kívánja ezt az irodalmat erkölcsileg és anyagilag fenntartani, míg az Óhaza – ha késve is – de mégiscsak megkezdte a nyugati magyar írók közlését, akkor bizony egészen másként áll a dolog. Ebben az esetben senkinek sincsen joga számonkérni az írókon elhatározásaikat.

Végeredményben nem tesznek ők most sem mást, mint azt, amit eddig is tettek, mióta áll a világ: visszaadják a szót annak a népnek, amelytől azt kapták. Még akkor is, ha ezt – a pillanatnyi konjunktúrának megfelelően – hazaárulásnak minősítik tájékozatlan olvasók és nagyon is tájékozott ideológusok.

*

48, Glovcester Mews
London, W.2 3HE

1982 Húsvét

Kedves Gyurka,

április 20 körül itt hagyom Londont, fizikailag igen leromolva, de még lábon, részben gyógyíthatatlan vér-betegség miatt, részben azért, mert tavaly június óta egy napig sem álltam le a különböző munkákkal, a Bécsben töltött karácsonyi vakáció alatt sem, csak amikor pár napra egy irtalmas nagy láz ágyba taszított. Ha kibírom a június végéig tervezett utat, jóformán elérhetetlen vagyok.

Ezért adok meg májusra egy biztos pesti címet, épp olyan biztos, mint maga a Mews: L. Cs. Szabo c/o KNOLL MÁRIA, Petőfi tér 3, H.-1052 Budapest.

NAGYON hálás lennék, ha két sorban ide értesítenél: megkaptad-e leveletem s a választásra küldött két elbeszélést? Zaklatásom kizárólagos oka az, hogy mint mindenkinék s nyilván neked is rémesebbnél rémesebb tapasztalataim vannak a komputerezált világpostával. Ebből a szempontból a nyugati világ egy hajszállal se jobb, mint a keleti világ. Budapesten feladott levélnek legalább annyi esélye van, hogy eljuttatják a címzetthez, mint amit Chicagóban v. Rómában adtak fel. Szóval félre ne érts, még azt se kérdelem, hogy olvastad-e a küldeményt, sem azt, hogy esetleg valami mást választasz. Kizárólag arra kérlek, hogy a pesti címre nyugtázzad alkalom adtán az átvételt. Előre nagyon köszönöm s jó munkát! Persze, ha van időd egy levél erejéig, igen örülnék, ha megírnád, kezd-e már kialakulni az Antológia vagy még a Teremtés előtti káoszról tartasz? Nem gondolod, hogy jobban tette volna az UR, ha véglegesíti azt a kezdeti állapotot?

Igaz szeretettel és barátsággal
köszönt
őreg híved
Cs.

48, Glovcester Mews
London, W.2 3HE

21.4.1982

Kedves Gyurkám,

még éppen elkaptam a leveled, aztán jó két hónapra eltűnök. Látod, már a levélpapírból is kifogytam. Szívből mondom, hogy nagy megtiszteltetésnek tekintem, ha két novellámat veszed föl az Antológiába. Az elgondolás (kezdet és vég) szép és megrendítő. Szóval: áldásom a döntésedre. Kefelevonatot azonban kérek majd.

Boldog vagyok, hogy az Antológia nagyobb zivatarok és hisztériás jelenetek nélkül már többé-kevésbé összeállt. Kérdéseidre, problémáidra NEM kötelező válasz-v. tanácsként: Vándor Györgyi nem novellaíró, szerintem nem is hiányolná magát. Márton Laci igen rövid, bár sokat ígérő megjelenés után végképp kilépett az irodalomból: fájdalom, haloványuló emlék, akárcsak költőinkből a kitűnő, de valószínűleg feltámaszthatatlan Tóth Z. László. Aczél Tamásnál egyet kell tudnod: idekint már sokan tudomásul vették többszörös expialó írásait, a hazában még mindig megdöbbenően s azt hiszem túlzottan gyűlölt név, a leggyűlöltebbek egyike. Vajda Bercit alapos válogatás után vedd föl, szerintem okvetlenül. Mikes Gyurka *angol nyelven* egyre inkább magyaroknak vallja magát, ő tudja miért, de elszórt magyar nyelvű karcolatai a masszív angol nyelvű termés mellett teljesen eltörpülnek: többünk szerint angol és nem magyar író. Bujdosónak, Halász Péternek, Vásárhelyinek s némi elnézéssel Hendinek viszont mind megvan a helye a kötetben.

Még egyszer nagyon köszönöm a leveledet s további jó munkát kívánok, abban a reményben, hogy – mivel nincs hasonló hazai Antológia (prózaíró Vándoré), kevesebb számarányt fognak összehordani róla a hazában és idekint. Megítélése nem áll majd értékmérés helyett összehasonlító statisztikai táblázatokból.

Igaz szeretettel köszönt
Cs.

Ascona, 1984 július 29.

Kedves Gyurkám,

szívből köszönöm a Szivárványban közölt és kellő erejű morális kitörésedet. Mózsi Ferinek megírtam, hogy amit tettél azért fontos, mert lényegében nem rólam van szó, hanem rólunk s a „rólunk” a nyugati magyar írók többsége és több mint kilenc millió potenciális hazai olvasónk. A torzult lelkületű, olykor egyenesen ámokfutó emigránsok önmaguk, azaz kinti létük erkölcsi igazolására súlyos erkölcstelenséget követnek el, persze tudtukon kívül, mondhatnám önkívületi állapotban: az otthoni magyarság óriási többségétől akarnak légmentesen elzárni minket. De ami még szomorúbb: miközben azt állítják az otthon megjelenő nyugati írókról, ma már a többségünkről, hogy harminc ezüst pénzért bla, bla, bla... önmagukat álomjáró vagy a fene tudja miféle lelkiállapotban áldozatos mecénásoknak képzelik! Rájuk fért egy kis elnadrágolás, megttetted. Napokra felüdített az írásod, a bátorsága és könyörtelen okossága. Többről, sokkal többről van szó, mint viharvert személyemről.

Még két gratulálás. Igen nagy élvezettel olvastam a Katolikus Szemlében ragyogó előadásodat az ökuménikus találkozáson és novelládat az Új Látóhatárban. A magyarok Istenének a nevében csak így tovább, Gyurka!

Szeretettel ölel:

Cs. Laci

Borbándi Gyula

Pótolhatatlan nyugati magyar intézmény

Elnézés kérésével kell kezdenem azért, mert a száz évvel ezelőtt született Cs. Szabó Lászlóra emlékezve és ehhez címet keresve a halálakor írott nekrológomból vett elnevezéshez folyamodom. Búcsúzómat azzal fejeztem be, hogy „a nyugati magyar irodalom legfontosabb tekintélye volt, irodalmunk e szegletében majd olyan szerepet játszva, mint a harmincas évek magyar irodalmában Babits Mihály. Halálával nemcsak egy nagy alkotóval lettünk szegényebbek, de legalábbis itt nyugaton egy pótolhatatlan intézménnyel”. 1984 szeptembere óta több mint húsz év telt el, és azóta is érezzük ennek a nyugati magyar intézménynek a hiányát. Még ha szerénytelenségnek hat is, a szerkesztőség szíves engedelmevel a születés évfordulója alkalmából arra emlékeznék vissza, hogy én hogyan szembesültem ezzel az intézménnyel több mint harminc éven át.

Arra már pontosan nem emlékezem, és utánaézni sem tudnék ebben a pillanatban, hogy mikor kerültünk személyes kapcsolatba. Arra azonban igen, hogy nevével mikor találkoztam először. A harmincas évek második felében, felsős középiskolás koromban a magyar, közelebbről a népinek nevezett irodalommal ismerkedvén, gyakran láttam nevét a *Nyugat*, utóda, a *Magyar Csillag* és a *Válasz* hasábjain. Az utóbbinak rövid ideig szerkesztőbizottsági tagja volt. Arról is értesültem, hogy ő szerkeszti a Magyar Rádió irodalmi műsorait, és 1936-ban az akkor nagy becsben tartott Baumgarten-díjjal tüntették ki. Könyvei közül is kezembe került a *Doveri átkelés*, a *Fegyveres Európa*, és ha jól emlékszem, a *Haza és nagyvilág*. Biztosan az én hibámból, de abban az időben soha sehol nem láttam. Talán azért sem, mert akkoriban főleg a népi írók fellépési helyeire jártam, és azokon (legalábbis tudomásom szerint) nem szerepelt, jóllehet rokonszenvezni látszott közülük többekkel. Így hát Csével – ahogyan baráti körömben is nevezni kezdtük már – személyesen Magyarországon nem találkoztam.

Az első kapcsolatra, ha nem volt is személyes, 1950 nyarán Svájcban került sor. Akkoriban már több mint egy éve emigrációban éltem, és Schwyzben egy ugyanott lakó volt keresztény-demokrata képviselővel, Villányi Miklóssal és a fribourgi egyetemen előadó Feketekúty Lászlóval megalakítottuk a Magyar Menekült Pedagógusok és Közoktatásügyi Alkalmazottak Szövetségét. Én abban a minőségemben, hogy emigrálásom előtt a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban dolgoztam. Szakszervezetünket barátunk, Varga László volt néppárti képviselő felvette az Emigráns Magyar Keresztény Szakszervezetbe, amely tagja volt az európai keresztény szakszervezeti mozgalomnak. Villányival együtt lapot is kiadtunk, amelyben a többi között csatlakozásra szólítottuk fel a menekült pedagógusokat. Kellemesen érintett, hogy a jelentkezők között volt Cs. Szabó László is, aki akkori lakóhelyéről, Firenzéből írt, és mint a Képzőművészeti Főiskola volt tanára jelentkezett. Mondanom sem kell, nagyon megörültünk, de a szakszervezet, mivel szétszóródtunk, hamarosan megszűnt. Ő egyébként röviddel utána elhagyta Firenzét, és a BBC állásajánlatát elfogadva Londonba költözött.

A Cs. Szabóval való kapcsolatnak örültem, de a személyes találkozásra még várni kellett. Az igazat megvallva, abban – a negyvenötös demokrata fordulattal rokonszenvező – emigráns társaságban, amelyből folyóiratunk, a *Látóhatár* elindult, Cs. Szabó politikai tájékozódása nem volt rokonszenves. Ő ugyanis rendszeres cikkírója volt a *Hungária* című müncheni lapnak, amelynek politikai irányvonala a mi fogalmaink szerint erősen jobboldali volt, olyan szerzőkkel, akik a háború alatti évek kormánysajtójában jeleskedtek. Ottani szereplését nekem később azzal indokolta, hogy a lap sok helyre eljutott, sokan olvasták, és egyébként is a maga politikai függetlenségét végig fenntartotta.

Személyes kapcsolatom vele vitával kezdődött. A *Hungária* egy 1952. augusztusi számában hamis legendák ellen emelt szót, megemlítve az 1945-ös „vértelen forradalom” legendáját is. Egy félmondatában azt írta, hogy a magyarság elfogadta „a háromnapos demokráciát a könyökig véres moszkovitáktól”. Ez ellenvéleményre ingerelt. A *Látóhatár*ban részletesen kifejtettem, miért téves ez a megállapítás. Lényegében arról volt szó, írtam, hogy az országnak nem volt más választása, a régi rendszer fenntartásának nem volt lehetősége, nem is volt kívánatos. Függetlenül attól, hogy kik adtak módot a változásra, a magyar nép megérett a demokráciára, joga volt élni a kínálkozó lehetőséggel, és akármilyen volt, akármilyen rövid ideig tartott is, olyan közszabadságokat biztosított, például a demokratikus erők győzelmével járó választásokat, amikről lemondani vétek lett volna, még ha a „könyökig véres moszkoviták” is részt vettek benne. Az eredmény éppen őket sújtotta a legjobban. Cs. Szabó finoman, emelkedett hangon és tényszerűen válaszolt, kifogásolva főleg azt, hogy egy „kiszakított félmondat” szálltam vitába. Megismételte tételét, hogy „a magyar demokrácia halvaszületett volt, amikor idegen megszállók parancskiadásaként fogadták el”, hozzátéve, hogy „az író s a világi moralista ösztöne néha jobban eltalálja az igazságot, mint akár a dialektikus politikai gondolkodó, akár a türelmetlen hitvalló.”

A vita nem folytatódott. Cs. Szabó továbbra is barátságával tüntetett ki. Amikor folyóiratunk szerkesztőségében belső ellentétek támadtak, majd két részre szakadt, fájlalta, és mindkét utódlapban közreműködést vállalt. Amikor ez nem ment, és a helyzet az egyik vagy a másik támogatását írta elő, az *Új Látóhatár* mellé állt, és élete végéig a folyóirat legtöbbet publikáló szerzői közé tartozott. Hogy személyesen mikor találkoztunk először egymással, máig sem tudom, nem találok adatot arra, hogy először mikor és hol jöttünk össze.

Legkésőbbben mindenesetre 1953 nyarán, amikor Nagy-Britanniában jártam, és Londonban a legtöbb időt vele és Szabó Zoltánnal töltöttem. Megismerhettem Cs. Szabó második feleségét, Bözsit (Ihrig Erzsébetet), akinek a hangjára még emlékeztem abból az időből, amikor Gecső Sándornéként a budapesti rádió kedvelt bemondónője volt. Azután Szabó Zoltán feleségét, Károlyi Juditot (Károlyi Mihály lányát), akivel angolul kellett beszélni, mert magyarul nem tudott. A két Szabó, és főleg a feleségek felvilágosításainak és javaslatainak köszönhettem, hogy tanácsaikat megfogadva Angliában, Skóciában, Észak-Írországban és Walesben mindent láthattam, amit röpke két hét alatt látni lehetett.

Az elkövetkező években a korábbinál jóval többször jöttem össze Cs. Szabó Lászlóval. Nagyrészt olyankor, amikor rádiós kiküldetésben vagy *Új Látóhatár*-ügyben, máskor magánutazáson Londonban jártam. Sohasem mulasztottam el telefonon felhívni, amíg dolgozott, munkahelyén, a BBC-ben. Olykor annak kantinjában, máskor közeli vendéglőben ebédeltünk. Ha több időm volt, ő hívott meg vacsorára a Gloucester Mews 48-ba, a hajdani londoni lóistállókból vagy kocsiszínekből kialakított lakások egyikébe, amely kétszintes volt, a földszinten gazdag könyvtárával, a felső szinten kis lakószobákkal, konyhával és mellékhelyiségekkel. Bőzsi főzött, 1968 tavaszán bekövetkezett haláláig.

Cs. Szabót gyakran láthattam Münchenben is. Amikor ideje engedte, különösen felesége halála után, németországi, svájci, franciaországi és olaszországi útjait olykor úgy tervezte meg, hogy egy-két, olykor több napot Münchenben is tölthessen, hogy ismerőseivel találkozzék. Folyóiratunkat sohase hagyta ki. Kezdetben Vámos Imrét, aztán engem és Molnár Józsefet mindig felhívott, hogy találkozózt beszéljünk meg. Olykor valamelyikünk lakásán, máskor egy müncheni kávéházban jöttünk össze. Egy alkalommal azt mondotta nekem, hogy szeretne a szerkesztőség tagjaival együtt találkozni. Mi sem volt könnyebb, megbeszéltünk egy délutáni időpontot, amelyről tudtam, hogy mind az öten ráérünk. Nálam találkoztunk, egy csésze kávé és sütemény mellett. Mindnyájan kíváncsiak voltunk, mit akar, és mi kerekedik ki belőle. Ott is volt mindenki a megbeszélte időben. Ő minden teketória nélkül kivett a zsebéből egy kéziratot és elkezdte olvasni. Hosszú vers volt. Mi csendben hallgattuk. Amikor vége lett, Csé feltette a kérdést: tetszett? Mi a véleményetek? Mindnyájan hallgattunk, és egyöntetűen Horváth Bélára, mint közülünk legidősebbre és költészetben legilletékesebbre néztünk. Ő is érezte, hogy neki kell elsőnek megszólalnia. El is kezdte, mi meg bámultuk és csodáltuk, hogy a verssel kapcsolatban mi minden jutott az eszébe. Dicsérte, dicsérte, de nem derült ki, hogy voltaképpen miért is. Utána már csak Vámos szólalt meg, röviden kijelentve, hogy ide a kézirattal, a következő számban kinyomtatjuk. Utána mindenki másról kezdett beszélni. El is telt szépen az idő. Csé elégedettnak látszott. A vers megjelent, de különösebb feltűnést nem keltett! Kétely, miért volt a nagy ceremónia, amellyel a kéziratot átadta.

Münchennt úgy ismerte, mint egyikünk se. Sok nevezetességére és értékére ő hívta fel figyelmünket. Jártam vele a hajdani királyi palotában. Minden szegletét ismerte, ő kalauzolt engem, a münchenit. Egy alkalommal azt mondta, menjünk el a Sendlinger strassen lévő Asam templomba. Jártam már ott, de elámultam, hogy ő miket vett észre és mi mindennek tudta a történetét. Ellátogattunk a Münchentől délre fekvő Linderhofba, a II. Lajos bajor király által építtetett kastélyba és parkjába. Ő magyarázta nekem érdekességeit. Megnéztük Nymphenburgot és a schleissheimi kastélyt is. Minden ismert és tudott. Valaki, akinek ezt elmeséltem, azt mondta, ne csodálkozzam, hiszem művészettörténész is. Igen ám, de hogy valaki ennyi mindenről tudjon, legyen az Londonban, Rómában, Párizsban, Madridban és még Münchenben is, az nekem már valóságos csoda. (A Rómában élt és azt eléggé ismerő Zalán Magdától tudom, hogy Csé milyem ámulatra méltó szakértelemmel járt az Örök Városban.)

Lakása valóságos kis múzeum volt, értékesnél értékesebb festményekkel, művészi lenyomatokkal. Könyvtára hírét sokan ismerték, nemcsak a számbéli adatokat, de annak az értékét is tekintve, amit külföldi tartózkodása három és fél évtizede alatt összegyűjtött. Ez a könyvtár a második volt életében, hiszen az elsőt Budapesten kellett hagynia, amikor 1948-ban úgy döntött, hogy olaszországi útjáról nem tér vissza hazájába, hanem külföldön marad. Ma sem tudni, hogy darabjai hová kerültek, és ha még megvannak, kinek a tulajdonában vannak. A londoni lakásban őrzött mintegy tizenkétezer kötetet kitevő könyvgyűjtemény az író szándékának megfelelően halála után a sárospataki református kollégiumba került, és az érdeklődők rendelkezésére áll. A könyvek egyharmada magyar, a kétharmad angol, német, francia, olasz, spanyol, holland, latin és görög nyelvű. A magyar anyag egy hányada nyugati magyar emigráns szerzőtől való. Ismeretes, hogy nyugati magyar szerzők előszeretettel küldték műveiket Cs. Szabó Lászlónak. Sokan abban a reményben, hogy ír róluk. Ő viszont nem írt recenziókat, főleg nem élő írók műveiről, legkevésbé nyugati magyar szerzőktől. Tőlem az *Új Látóhatár* némely munkatársai, költők és szépírók, olykor azt kérték, járjak közben Csénél, hogy könyvbírálatot írjon kritikát. Ezt mindig elhárítottam azzal, hogy nem szívesen írok könyvbírálatot, tehát reménytelen dolog arra megkérni. Valakitől azt hallottam, azért nem írok kritikát, nehogy

esetleg ítélete később tévesnek bizonyuljon, és úgy járjon, mit Babits, aki nem ismerte fel József Attila tehetségét. Hogy ez így volt-e, nem kutattam, tehát nem tudom, és ezért most csak kissé félve írtam le. Többször gondoltam rá, hogy megkérdezem, igaz-e, de valami mindig visszatartott tőle.

Nem szeretném hosszúra nyújtani ezt az emlékezést, de ha külföldön írott műveiről, azok értékéről és fogadtatásáról nem esett is szó (bizonyára megteszik mások és nálam illetékesebbek), három apróságot még megemlítenék. Elsőnek talán azt a figyelmet és törődést, amelyet fiatal, induló költők és prózaírók iránt tanúsított. Senkit sem utasított el vagy bátortalanított el attól, hogy véleményét vagy tanácsát kérje. Aki eligazításért fordult hozzá, nem zárkózott el, és nem rejtette véka alá véleményét. Éltek is e lehetőséggel sokan. És nem bánták meg, hogy hallgattak rá. Az ifjú irodalmárok, tanári gesztusai okán, egymás között tréfásan „osztályfőnök”-üknek nevezték. Az íróársak iránti érdeklődése és segítőkészsége nyilatkozott meg abban is, hogy mindig szívesen állt szerkesztők és értelmiségi körök irányítói rendelkezésére. Mindenkiel szemben kíméletes volt. Nem dorongolt le senkit, nem keresett kákán csomót, és nem kritizált mindenáron, de abból, amit helyeselt, vagy amivel szemben fenntartásai voltak, mindenki tanulhatott, még ha nem osztotta is teljesen a véleményét.

Gyakorta vett részt és vállalt előadást tanulmányi konferenciákon. Különösen az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemet tüntette ki rokonszenvével és közreműködésével. Tevékeny tagja volt elnökségének, tanulmányi hetein sokszor adott elő és szólalt fel. Ugyancsak támogatta érdeklődésével és részvételével a hollandiai Mikes Kelemen Kört, valamint a londoni Szepsi Csombor Kört. A folyóiratok közül a legtöbbet az *Új Látóhatárban*, az *Irodalmi Újságban* és (protestáns létére) a *Katolikus Szemlében* publikált.

Említést érdemel még, hogy mindenhová, ahová dolgozott, kifogástalan kéziratokat küldött. Igazolhatom, sehol senki külsejünkben olvashatóbb és szebb írásokat nem küldött, mint ő. (Kéziratait gépirónóval tisztáztatta le.) A nyomdai szedők ezért külön tisztelték és becsülték. Sok más íróval ellentétben gondosan ügyelt arra, hogy a kézirat könnyen olvasható és a központozás helyes legyen (1961-ben emlékezetes vitát folytatott Csokits Jánossal, hogy egy Arany János-versben hol van és hol nincs vessző).

Budapesti tartózkodása alatt, hosszabb betegség után 1984. szeptember végén halt meg. Óhajának megfelelően a sárospataki református temetőben nyugszik. Egyháza gyászjelentése szerint „a nyugati magyar emigráció vezéralakja, hazájának mindig hű fia” volt. A nyugati magyarság valóban egyik legjobb íróját és szellemi vezetőjét veszítette el. A hazai magyarok részéről Csoóri Sándor búcsúztatta, azzal, hogy: „a halál némán és nagyvonalúan visszaadta útleveledet, személyi igazolványodat. Mostantól kezdve újra itt vagy közöttünk, velünk, világgoddal és elmúlásoddal együtt.” És, tehetném hozzá, velünk, nyugati magyarokkal is, akik mindig a hazához és a nemzethez tartozónak éreztük magunkat, és a jó Isten kegyelme folytán 1989–90-ben fizikailag is egyesülhettünk azokkal, akikkel lélekben és szellemben mindig is egyek voltunk.

Irodalmunk szerelmese

Susan Hargreaves levelei

I Wellhead
Fountain Street
ULVERSTON
Cumbria. LA 12 1EQ

2000. X. 28.

Kedves Ilia úr!*

Csodálom a figyelmességét, ennyi év után is! Azonnyomban olvastam el a két régi levelemet. Sejttem, hogy az elsőnek a megfogalmazásában segített budapesti vendéglátóm. A másodikat – Csehszlovákia megtámadását teljesen figyelmen kívül hagyva – tihanyi látogatásom után, aznap este írtam meg – fáradtan és izgatottan.

Németh László igen kedvesen fogadott. Második látogatásom alatt frissen szedett őszibarackkal megkínált – páratlanul jóízűt.

Mindkét látogatásom célja az volt, hogy rábírjam arra, hogy egy rettenetesen honvágyó száműzöttnek írjon egy levelet, akárcsak egypár jóindulatú sort. Ebben kudarcot vallottam. Szentelen beavatkozás? Talán. Most nem lenne merszem hozzá.

Ő nem válaszolt. Nem is vártam, nem volt miért.

Kalandozásaim korából megmaradt néhány levelet ezúttal elküldöm, hátha érdeklik Önt.

1. Musnai László küldte Nagynyedről. Kézírását nem értettem, eldugtam a levelet.

2. Szabó Zoltán reagálása első tihanyi látogatásomra. A harmadik bekezdésben szereplő „felvétel” története ez: 1961(?)-ben Tamási Áron Londonba látogatott. „A Szabad Európa Rádió londoni stúdióján (?) felvette *Czincziri Hám* című novelláját. 1966-ban a londoni Szepsi Csombor Körben Szabó Zoltán emlékezett meg Tamási Áronról – talán le is játszotta a szalagot. 1967-ben Erdélybe indulásom előtt elkértem Zoltántól egy másolatot. Budapesten mutattam Tamási Ágotának, aki a Petőfi Múzeummal átmásoltatta egy Romániában használt formátumra. Udvarhelyen béreltem egy magnót a Kultúrháznál, és Farkaslakán játszottam le a rokonoknak. Utána Tamási Áronné elkérte a szalagot a Múzeum számára, és a Múzeum majd elvesztette.

3. Cs. Szabó reagálása útleírásomra. (Legjobban utóirata tetszik.)

4. Ugyanúgy, egy év múlva.

5. Cs. Szabó feleségének halála írtam neki, Morus Tamást idézve:

“They do mourn and lament no man’s death, unless it to be one whom they see depart from his life full of care, and against his will.” Utopia, Book II.

„[Az utópiaiak] senkinek a halálát nem gyászolják, nem siratják, hacsak olyanét esetleg, aki gondterhelten, akarata ellenére távozott el életéből.”

6. Illyés Gyulának írtam köszönő levelet, amikor megszereztem az egyetemi végzettségemet. Sokat tanultam tőle. Becsületesen meg is tette, amit ígért. Izsák József szerint Illyés valamelyik írásában megemlítette a „paraszthatnám” szót és „szülőjét”.

Azért küldöm el ezeket, mert már nagyon beásum magamat az angliai életbe.

Nyugdíjasnak nem jár étkezde, meg kell tanulnom főzni. „Házi” számítástechnikust sem tudok hívni, ha rosszkodik a számítógépem. Ön is a tudója, mennyi minden tennivalója akad az embernek, ha már nem jár munkába.

*Susan Hargreaves kézirásos levele Ilia Mihálynak.

Két hét múlva mégis Budapesten leszek néhány napra.
Ha megint ír nekem, saját Magáról is írjon, kérem. Hogy van?

Szeretettel, tisztelettel:
Zsuzsa

4 Thetis Terrace,
Kew Green, Richmond, RIC 3650
67 augusztus 20

Kedves Susan,* bocsánat hogy géppel írok, ami nem illik. De három héttel ezelőtt egy igazán ostoba baleset a jobbkisujjam egyes részeit kilökte a helyéből. A sint már levették róla, de azért eléggé használhatatlanná teszi az egész kezemet. Irni meg végleg nem tudok a nélkül, hogy útba ne volna. Bosszantó.

Most már csakugyan röstellem, hogy sok és szíves leveleire vagy nem válaszoltam, vagy válaszoltam, de nem küldtem el, mint legutóbb. Ennek oka az volt, hogy ami benne volt, azt félig elbeszéljük telefonon. A válaszelmaradások oka (ahogy ezt említettem, ebben a még kézzel írt levélben) valószínűleg a „Kedves Szabó úr” megszólítás. Szabó igen sok van, Szabó úr ugyanannyi, valahogy nem tudom azonosítani magam vele. Ami leveszi a válaszadási kötelezettségérvét. Írásra rest emberről. Úgyhogy maradjunk a keresztneveknél.

Köszönöm a „by” hand folytatást. Éjszaka a kutyák nagyon ugattak, de a hátsóajtónál. Miután becsuktam, észrevettem a holmit az első ajtónál. Miért nem zörgetett? Igen meghatódtam tőlük. A „kosarasmadaras” terítőt Ágota küldte, vagy maga hozta? Igen szép. A Féja-kötetnek csak a fényképanyagát néztem meg, ami érdekes. A levele nagyon is az, azonfelül roppant figyelmes. S miféle sophisticated intellektuális jócselekedeteket hajtogat Maga végre Magyarországon? Ez a Németh Laci! Sose fogja kinőni se a gyerekeségét, se a genialitását. Micsoda csacsiság, hogy én őt nem szeretem. A helyzetét nem szeretem, amiben érényei jóakarata és kötelességtudása lealacsonyítják a szellem mértéke alá. Épp ezek! Nem tudom, látta-e a mellékelt előadásomat róla, valamikor hatvankettőből? Ha akarja, küldje tovább neki, bár okosabb nem tenni, mert Isten tudja mitől kezd el duzzogni, attól ami tele van szeretettel. A jellemzésen, akármilyen? Majd írok egyszer néhány szerető szót valahogy valahol, róla. Nem sokat, akkor nem lehet baj belőle.

A napló-helyett-levél igazán nagyon szép is, érdekes is, tanulságos is. Annak igen örvendeztem, hogy a felvételt Tamásiné nál hagyta. Valóban nála van jobb helyen, ha tudtam volna, hogy megkeresi, ezt ajánltam volna. A Farkaslaka olyan gesztus, ami nekünk esik jobban. Emez neki.

Fölvívtam volna köszönetképp, s hogy megszidjam, saját postását játssza az ajtó előtt... De elég rossz kedvem van, mert ezen a végre szép napon mindenféle tavalyelőtti nyugtákat kell kisilabizálnom, identifikálnom és rendbetennem az inspectornak, de nem az ő hibája, hanem az általam fizetett szakember könyvelőé, aki elsüllyesztette őket, hogy kevesebb dolga legyen. Most végezhetem.

Kezdem is.

Mihelyt felmerülök ennek a Blake-rajznak való közegnek a szorításából, talán összejöhetnék,
Köszönettel:
Sz. Zoltán

48, GLOUCESTER MEWS, LONDON, W. 2

30. 8. 1967

Kedves Susan,*

Hogy tud magyarul! Ha én így tudnék angolul, most az egyik kis Csatorna-szigeten élnék, tágas villában, s írnam a best-seller könyveket. Boldog lennék, ha a kiszármazott magyarok annyira megőriznék nyelvük tisztaságát, ahogyan maga – önérejből megszerezve – levelében ragyogtatja. Meghatott a tudása.

A levelet ketten olvasták: Rentoul Feri és felettese, Tarján, a középeurópai szolgálat feje. Elzárva tartom a lakásomon, nem mutatom meg senkinek, nem is beszélek róla. De ha hónapokkal koráb-

*Szabó Zoltán gépirásos levele

ban érkezett volna, akkor bizony megkérem: engedje meg a legvégének a felhasználását, a forrás elhallgatásával, Morus tanulmányomban. Aranyos történet. S ártalmatlan. Sajnos, a tanulmány már Rómában van, valószínűleg a Katolikus Szemle karácsonyi száma közli, ha belefér. Hosszú.

Most veszem észre, hogy még nem köszöntem meg a 17.-i levelet. Háromszor is elolvastam, hogy semmi se kerülje el a figyelmemet. Ritka érdekes beszámoló minden tekintetben. Megerősítette más – de nem ilyen jó – forrásokból szerzett tapasztalataimat, hogy beteg a nép lelke otthon. Nem örökre, azt nem mondom. *Most* az. Nyomasztó a hitelesen közölt beszélgetések hatása.

Amit a BBC műsorok hallgatásáról és nem-hallgatásáról ír, szintén megerősíti a korábbi kedvezőtlen jelentéseket és Rentoul tapasztalatait, amelyeket júniusban szerzett Budapesten. De hát nemcsak az angolok makacsok, – makacsok az elangolosodott magyarok is. Tehát úgy teszünk, mintha nem lenne semmi baj, csinálunk mindent tovább odaadással, igyekezettel, minden erőnkéből. Persze nemcsak a hallgatók „leszakadása” probléma, hanem az is, hogy – amint írja – túl gyenge a sugárzás. S ebben a kérdésben bizony már elmarasztható a BBC /s a kormány is/: lemarad hangerőben a többi rádió mögött, a múlt dicsőségén rágódik. Akárcsak a magyarok! „Mi voltunk a legerősebb nemzet Középeurópában Mátyás alatt” – ez is igaz. De a háború is, Mátyás is elmúlt.

Tamási Áronné félelmét én sem értem. De hát abba igazán nem lehet beleszólni, hogy ki mitől féljen, s mitől ne. Ám a cikket csak ő ítélte meg aggódva, Áronka közeli otthoni barátai más szemmel olvasták. Szeptember közepén jelenik meg az Új Látóhatár emlékszáma Tamási Áronról; Szabó Zoltán is, én is hosszabb tanulmányt közlünk benne. S közöljük a sírt, mellette a sírásóval. Megpróbálok majd egy-két példányt bejuttatni, talán kézbesíti a posta. S magánúton is.

Hálásan köszönöm Tompa Kálmán írását. Szép és plasztikus. Írtam neki s megkértem: engedje át, ha lehet, közlésre a temetésre vonatkozó részt a második oldal közepétől a negyedik közepéig. S írja meg azt is, hogy hozzájárulás esetén névvel akarja-e vagy budapesti vagy erdélyi névtelen levélként. Még nem válaszolhatott.

Megvannak-e a maga által vezetett könyvtárnak az Új Látóhatár, Magyar Műhely és Katolikus Szemle évfolyamai? S megvannak a külföldön megjelent könyveim? Októberben elkezdik a következőnek a szedését. /Hunok *Nyugaton*/.

Visszamellekelem, igaz köszönettel, a Gond és Hitvallást. A borítékot és lev-lapot is, bár azokat nem kérte. Lehet, hogy azokat is csak megmutatásra szánta.

Még egyszer szívből köszönöm a levelét, s a bizalmát.

Igaz barátsággal kezét csókolja
Cs. Szabó László

P. S. Figyelmesen újraolvastam a Gond és Hitvallást. Cifra a nyelve, „sujtásos”, de bátor és – Áron későbbi írásai sohasem cáfoltak rá. Hol s mikor követt el árulást? Szegény bolond vádaskodó – önvádaskodó – önsajnálkozó magyarok!

13. 9. 1968

Kedves Susan,*

Hálásan köszönöm szeptember második levelét. Elkésve válaszolok, oka részben a rossz állapotom, amely éppen két hete tört ki, részben két szállóvendégem. Lányunkám keresztelőjére érkeztek, ők a keresztszülők. Nagy belül a fájdalom, sok körülöttem a rumli.

Még egyszer szívből köszönöm, hogy elhozta a serleget. Jó szolgálatot tett s nagy örömet szerzett. Amint mondtam: évekig vártam rá.

*Cs. Szabó László gépirásos levele

Levele megerősítette, amit előszóval elmondott. Németh Lászlónál frissen fogott a feje; beszámolójának is az a része érdekes, változatos, helyenként mulatságos és mindvégig eredeti, amelyben róla beszél. Ha nem tudná, megmondom: vonzó képet rajzol Németh Lászlóról, a leírásból kedves ember kerekedik ki. Az Illyésre vonatkozó rész kevésbé érdekes és jellemző, de hát maga is említette – előszóban –, hogy nagyon izgatott és bódult volt, mire oda ért. Sok egy nap két ilyen emberből, meg aztán a váratlan borzalmas hír Csehszlovákiáról! Csodálom, hogy volt egyáltalán ereje oda menni. A második részben legérdekesebb a népi-nyelvi múzeum. S az jellemző is aztán!

Még egyszer köszönöm a hosszú levelet s ismét gratulálok magyar nyelvtudásához. Hogy a csudában tud valaki így megtanulni ezen az átkozottul nehéz nyelven.

Kezét csókolja
Csé

48, GLOUCHESTER MEWS, W. 2

2. 10. 1968

Kedves Susan,*

Köszönöm szeptember 30.-i levelét. S *nagyon* köszönöm a Morus idézetet, olyan jólesett olvasni. Milyen igaza van neki, mint általában mindig. Látja, jelenidőben beszélek. Köztünk maradt ő is. Mikor kevéssel tanulmányom megírása előtt újraolvastam az Utopiát, átsiklottam e rész fölött. Hát persze, – akkor még a szomszéd szobában motozott Bözsi.

Örülök, hogy Németh Lászlót rokonszenves embernek mondja. De persze komikus is; komikuma nem von le nagyságából. Csak azért említem, hogy ne bánja, amiért „mulatságos”-nak írta le. A szememben így tette vonzóvá.

Sürgősen tisztázni kellene a súlyos félreértést Jancsó Elemér körül. Kérem írjon a barátjának. Nem szeretném, ha a Kolozsvárra szánt könyvek elkallódnának. A kulcs szó a *trollibusz* volt.

1967-ben halálra gázolták Elemér testvérbátyját, Bélát. Aki orvos volt és nem egyetemi tanár, de az erdélyi magyarság ügyét valóban szívén viselte, egy életen át s úgy, mint kevesen. Tanulmányait most rendezte sajtó alá az öccse, Elemér, aki viszont egyetemi tanár s a Strada Motilor 16 alatt lakik. Síremléket is ő állított bátyjának. Feleségével ki-kilátogatva a Házsongárdi Temetőbe, mindig elhaladnak édesanyám sírjánál. Ezt most írta meg Párizsból, ahová kiengedték két hétre. Akkor ígértem meg neki telefonon, hogy valahogy eljuttatom majd a Hunokat. Elemér még él, – kérem, tisztázza ezt magyar barátjánél is.

Még egyszer köszönöm a levelet s a Morus idézetet.
Kezét csókolja
Csé

*Cs. Szabó László gépirásos levele

BUDAPEST II.
JÓZSEFHEGYI U. 9.
1971. VII.

Kedves Susan,*

Meghatva olvastam levelét. Nem csak a nyelvtan tökéletes benne, hanem a Szív is. És hála isten, a kedély is! És milyen remek szót alkotott a paraszthatnámmal! Beillesztettem szókészletembe s magát nevezem meg szülőjének.

Sajnálom, hogy nem írhatok bővebben, – elutazás előestéjén vagyunk – de ennyiből is megéri, milyen meleg órát szerzett levelével.

Mindketten szeretettel köszöntjük

Illyés Gyula
És Flóra

*Illyés Gyula kézirásos levele

Füzi László

Az esszéíró

Cs. Szabó Lászlóról

Kibédi Varga Áron naplójegyzeteit olvasom. Az utazásokról, találkozásokról, beszélgetésekről szóló beszámolók közül hirtelen elém emelkedik pár mondat: „Miközben írok, megdöbbenek: nem akarok az utókornak írni. Régebben, amikor írtam, tudtam, hogy kinek írok: a nálam idősebb »mestereimnek«, Cs. Szabó Lászlónak, Dresden professzornak és barátoknak, például Németh Sándornak: az ő véleményükre voltam kíváncsi. Most már mindegyik halott. Hát akkor kinek írok? Mi az, ki az az utókor?” Kibédi Varga Áron később feloldja a dilemmát, mondván, hogy minden írás Istennek íródik – ebben, sajnos, már nem tudok hinni –, a dilemma azonban, mióta az idézett mondatokat olvastam, foglalkoztat, mert már korábban is foglalkoztatott. Kinek írunk, kinek írok? Kínzóbb kérdés most, a nagy szóinfláció időszakában, az írással foglalkozó embernek nem is adatik.

Kibédi Varga Áron mondatait azonban nem azért idéztem, hogy az utókorról gondolkodjak, szerintem a mai írásoknak már egyébként sincs utókoruk, az az írás, amelyik a maga korában nem teremti meg a maga fontosságát, abban sem reménykedhet, hogy túléli szerzőjét. Kibédi Varga mondatai azért tűntek a szemembe, mert váratlanul Cs. Szabó Lászlóra irányították a figyelmemet. Nem arra a Cs. Szabóra, aki Kibédi Varga Áron, s még sok más „nyugati” magyar író mestere volt, hanem arra a Cs. Szabóra, aki a magyar írók közül az elsők közt tudatosította magában, hogy az írás megszűnt közvetlen cselekvés lenni. A *Haza és nagyvilág* emlékezetes Illyés-portréjában olvastam: „Illyés szépíró, az olvasó tehát joggal megütődhetik, hogy írói szerepe helyett mégis közéleti hivatását említem. A régi magyar agyakban azonban egyet jelentett ez a két kifejezés. Kölcsey, a földesúr az Isten háta mögött, elhagyatva élt Csekén, de törvényhozó szelleme hatalom volt Pozsonyban. A magyar író a kiegyezés után fölkerült a fővárosba, a magyar élet központjába, szellemét azonban száműzték az ország dolgaiból. Az irodalom Arany László és Vajda János óta kiszorult a magyar közéletből; a testi remeteséget fölváltotta a sokkal súlyosabb szellemi remeteség, amely elől Páris vadonában vagy kávéházi páholyokban kerestett önállótó feledést. Az első Nyugat-nemzedékből Kosztolányi, Juhász Gyula, Tóth Árpád teljesen félrevonult a közügyektől, Babits ótestamentumi harag fenekére vetette magát, Ady és Móricz körül pedig nem közéleti vita, hanem kancsal rágalom és tudatlan hazudozás tombolt.”

Érdeemes észrevennünk, hogy annak a nemzedéknek az egyik tagja beszélt az irodalom közéleti szerepének háttérbe szorulásáról, amelyik nemzedéknek a legtöbb tagja még a közvetlen társadalmi cselekvés hatása alatt élt. A szociográfusok mindenképpen, Németh László mindenképpen – és akkor, kortársként elénk lép Cs. Szabó László, aki az írók társadalomból való kiűzetéséről beszélt: „A magyar élet az összeomlás (ezen Trianont érti – F. L.) után már nem is tudott az igazi irodalomról – mondta. – Valósággal fertőtlenítette

magát tőle. Ennél a naiv tudatlanságnál még Tisza István gyűlölete is jobb volt. A magyar írók megérhették, hogy nincs rájuk szükség, az országot »svábokból« jött városatyák nélkülük is föl tudják építeni.” Kérdés persze, hogy Cs. Szabó kit és mit látott kora irodalmából, de hát Illyést, Németh Lászlót biztosan látta, s ha, mondjuk a „sültrealizmuson” kívül is élt, az akkori magyar irodalom nagyobbik részének közvetlen társadalmi indíttatását és társadalmi szerepvállalását biztosan érezte. Mégis: hol és milyen formában létezett az az irodalom, amelynek Cs. Szabó is részeseinek tudta magát? Az írásban erre a kérdésre is megtaláljuk a választ: „De a magyar józan ész még ebben a zűrzavarban sem merült el egészen, megvívott magával, győzött a kételyein s a harmincas évek óta ismét részt vesz egy olyan eszményi közéletben, amelyet maga teremtett magának, csak a képzeletében él s a magyar önismeretet éppen úgy magába foglalja, mint a fél évszázad óta elmaradt rendszeres népi reformokat. Ebben a különváló írói közéletben egyesült aztán a dunántúli cselédfiú s a szegény székely nemes, a pesti tanárfiú s a hajdúsági paraszt. Senki se tudja pontosan, hogy miképp és hogyan történt ez, s kinek az intésére vagy miféle jelekre? Mindenesetre évekig tartott, amíg az irodalom életereje és életkedve helyreállt ebben a valóságfeletti, de a valóságra folyton igényt tartó közéletben.”

Figyeljünk az irodalom által teremtett közeget a valóságtól elkülönítő kifejezésekre: teremtett, eszményi, valóságfeletti közélet, amelyik valóságfelettségében tart igényt a valóságra. Cs. Szabó akkor mondta ezt, amikor senki nem mondta ezt, amikor írói küzdelmekről volt hangos az ország, amikor szociográfusokat fogtak perbe, amikor írók vonultak ki – a számukra már nem létező – közéletből, amikor még senki nem beszélt az írók megváltozott társadalmi helyzetéről.

Míndez minden másnál érthetőbbé teszi, hogy Cs. Szabó nem társadalomban és társadalmi küzdelmekben gondolkodott, hanem kultúrában. S ha érezte is a kultúra egészének a megkérdőjeleződését, a kultúrán belül otthon érezte magát, ez az otthonosságérzet segíthette a kultúra társadalmi szerepének megváltozását kísérő kételyek legyőzésében. Mai világunk felől nézve akár különösnek is tűnhet a magatartása, a különböző szellemi (és társadalmi) közegekben való biztos mozgását éppenséggel a kételyeknek az önmaga világán való kívülre helyezése magyarázhatja. S az, amiről beszéltem, sok mindent meg is magyarázhat abból, amit tett: például a rádióban végzett munkáját, a kultúrán belüli folytonos mozgását, a társadalmi csoportok közötti „ingázását”. Az emigrációban, amikor íróvá vált, mögül eltűntek az írói szerep felhajtó erői, ez a fajta kétely-nélküliség ugyancsak segítette, ne felejtjük, akkor, amikor Cs. Szabó 1949-ben úgy döntött, hogy római útvjáról nem tér haza – ahogy Vajda Miklós írja – „még nem volt bizonyíték, hogy ilyen kaliberű, magyarságának elkötelezett, élvonalbeli író idegenben is megmaradhat magyar írónak; hogy a mű egyáltalában folytatódhat.” Ma már tudjuk, folytatódhatott, ehhez viszont a dolgok szerencsés – szerencsétlenségben szerencsés – összejátszásán túl az is kellett, hogy Cs. Szabó valóban kultúrában-irodalomban, magyar kultúrában-magyar irodalomban létezzen, s ebből életének megváltozott keretei sem tudták kibillenteni, mi több: a megváltozott kereteket műve gazdagítására használta fel, ezzel pedig a későbbi – főképpen 1956 után külföldre került – fiatal íróknak is példát mutatott...

Cs. Szabó László neve elválaszthatatlanul összekapcsolódott az esszéjével, s neve említésekor azonnal felidéződik az esszéíró nemzedékként megörökített laza csoportosulás vagy inkább szellemi alakzat is. Cs. Szabó, ha egyáltalán foglalkozott ezzel a kérdéssel, önmagát hol írónak, hol esszéistának tekintette. Már visszatekintve írta: „De jó néhányunknak bergsoni volt a hitünk, hogy a teremtő, eleven tudat s a tudatlan múlt és jelen összetartható egyidejűsége erősebb a lomha széthulló anyagnál s a lélek kiszámíthatatlanul hat a matériára... Ha a modern esszé keletkezéséről beszélünk, tudni kell, hogy

Proust, Joyce, Babits vonalán Bergson unokái voltunk, az ő intuitív ismeretelmélete lappangott igyekezetünk mögött, hogy szakítsunk az elavult időkategóriával". Ám volt olyan pillanat is, amikor ő maga sem az esszéista mivoltát hangsúlyozta, hanem éppen-séggel azt, hogy ő nem esszéista, hanem író. Azt, hogy miképpen volt író, s az íráságában miképpen volt esszéista, viszont csak most, a *Híd* című újvidéki folyóirat egyik legújabb számában mondta el Bányai János. Idézem a szavait: „Az emlékezetre épít, módszere a felidézés, nem a felkutatás. Még akkor sem kutat, amikor kedvenc olasz festőiről szól, a késő reneszánsz és a barokk művészetéről, akkor sem, amikor Mikes Kelemen sorsába mélyed. A múltból, az emlékezetből a jelenben megjelenőt emeli ki, a művészetből és irodalomból a szóval és megírással jelenvalóvá tehető, mindazt tehát, ami élménnyé vált a nyelv közvetítésével. A csillogó és könnyed beszédmóddal elérhető. Az esszét az elbeszélés felé közelíti, miközben bizonyossá teszi, hogy a beszédmóddal, a stílussal megrajzolt kép, a megfestett hangulat tudáson, nem pedig beleérezésen alapul. Cs. Szabó stílusán lehet elérni azt a fordulópontot, amikor a biztonságos tudás, a műveltségi alap, a nyelvi önbizalom megnyilvánulása során felismerhetővé válik az esszének a szépirodalomtól nemhogy idegenkedő, hanem éppenséggel arra építő műfaja. Cs. Szabó esszéiben szinte mindig »elbeszél«, ahogyan elbeszélését az esszé felé közelíti. Miközben éppen műveltsége védi meg attól, hogy esszéje feloldódjon az elbeszélésben, és hogy az elbeszélés esszéizálódjon. Ha Cs. Szabó műveltségének egyik rétege a klasszikus modernség, akkor írás- és beszédmódjának vannak klasszikusnak, ám kevésbé modernnek vehető szabályai, főként abban, ahogyan közel tartja egymáshoz az irodalmi beszédmódokat és műfajokat, legtöbbször az esszét és az elbeszélést, de sohasem vegyíti el a kettőt. Valamilyen klasszikusnak mondható műfaji tisztaságot, valamilyen jól látható és kirajzolódó műfaji határokat őrzött meg magának, a műfaji határok átlépését szinte törvényerőre emelő korban, ismét nagyon megbízható műveltségére alapozva.”

Értsük jól azt, amit Bányai János mondott, mert így érthetjük meg, hogy Cs. Szabó miképpen volt író – és esszéista az íráságon belül, még akkor is, ha műveltségének és az általa művelt esszének megvoltak nem csupán a műveltségbeli, hanem a szaktudományokon belüli elemei is, ilyenkor, a szaktudományos háttérre utalva mindig *A középkori háziipar kérdéséhez, különös tekintettel a flandriai és firenzei gyapjúszövésre* című dolgozatát szoktam megemlíteni, de hát egyébként is egyértelmű, hogy Cs. Szabó mögött mindig ott állt a közgazdaságtan, a művelődés- és a művészettörténet. Ahogyan természetesen az esszéírók mindegyike mögött ott állt a különleges érdeklődés és a különleges felkészültség, Cs. Szabó szerepének sajátosságát ezen a jelenségkörön belül az adta, hogy mögötte a közgazdaságtan és a művészet-, valamint a művelődéstörténet állt, s az, hogy esszéiben a tudományos indítást nem rejtette el, mondjuk azt, nyilvánvalóan leegyszerűsítve, hogy a személyesség nem győzte le és nem is takarta el a tudományosságot.

Ahogy Cs. Szabó László önkomentárjai és Bányai János pontos leíró-bemutató mondatai is jelzik, a Cs. Szabó-jelenségben számos megérteni való akad. Az egyik: műveltségének kialakulása. A másik: a kor megélése – ama említett esszéista nemzedék tagjaként és színvonalán. A harmadik: irodalmi-irodalompolitikai szerepe már a harmincas évektől egészen haláláig, az emigrációban is. A negyedik: szintetizáló hajlama és szerepe évtizedeken keresztül. Aztán, számomra az egyik legfontosabbként: a kultúra megélése, az élet és a kultúra átjátszása egymásba, e nélkül, ahogy Bányai János mondja, az esszéiben nem élhetne – bizonyosan önkéntelen volt ez, adottság, az adottsággal való élni tudás kérdése – az elbeszélő beszédmóddal. S végül: a közvetítő szerep is az övé volt: a kultúrában való létezés élményét közvetítette-közvetítí írásaiban – azoknak, akik már nem élhetnek abban a kultúrában, de még nélküle sem tudnak élni. Merthogy életében és utóéletében nemcsak

a valóság kultúra mögüli eltűnése zajlott le, hanem a kultúra felszámolódása is – ennek a folyamatnak az „eredménye” az, hogy az a kultúra, amelyikben Cs. Szabó László *élt*, ma már csak nyomelemeiben létezik, így Cs. Szabó, itt ebben a vonatkozásban leginkább Cs. Szabó, mert Halász Gábornak, Szerb Antalnak, Németh Lászlónak más célja is volt az esszéivel – valóban közvetítő volt, a későbbi korok embereinek az ő írásai egyre inkább azt mutatják meg, miképpen lehetett a kultúra segítségével *élni*. Bármilyen szomorú is így, a kultúrát az élet elé helyezve kimondani: Cs. Szabó sem, s a nagy esszéista társai sem csupán létükben érezték veszélyeztetve magukat, az a kultúra is pusztulásra ítéltetett, amelyikben élniük adatott – ameddig élniük adatott.

A megérteni való jelenségek kibontása tanulmányok sorát igényelné. Ezek helyett elégedjünk meg most csak utalásokkal. Műveltségének gyökereiről maga írt, önletrajzi emlékezéséből idézem: „Fiatal tanárunk, ókortudósok későbbi nevelője, Máthé Elek hatásának tulajdonítom, hogy iskolai kényszer nélkül időnként magunktól megvitattuk a tananyagot. Ovidius volt a kedvencünk (mint Shakespeare-nek) és Horatius, Tacitust ki nem állhattuk bitangul nehéz szövege miatt, Catullus örökifjú nagyságának felismeréséhez érett irodalmi tapasztalat s felnőtt, azaz sérült életérzés kellett s persze egyik sem volt meg nekünk, Vergiliust nemzeti önérettel becsültük, mint mindenki, akiben van görög-római kulturális leszármazási tudat. Felülvizsgálása későbbi folyamat, de a tökéletes nyelvművész mindenképpen megmenti benne a botcsinálta imperialistát.” Amit idéztem, az a Lónyai utcai református gimnáziumban eltöltött időszakra vonatkozott, idézhettem volna az emlékezésből hosszú oldalakon keresztül, de hát nem is a konkrét ismeretanyag az érdekes, hanem az, hogy az a gimnázium, amelyikbe Cs. Szabó László járt, s amelyikbe nemzedéktársai jártak, még a közvetlenül a századelőn létező gimnázium leszármazottja volt, s megalapozott tudást adott. A klasszikus, még a görög-római alapokat őrző kultúrában lehetett létezni ezzel a tudással. S Európában is, emigrációjában ez segíti majd Márait, Cs. Szabót és másokat is – hiszen ők már diákkoruktól otthon voltak Európában. Cs. Szabó diákkorában Németországban, Olaszországban, Oxfordban, Párizsban járt, Németh László Olaszországban, aztán 1928-ban Párizsban is, ott már Proustot olvasta, mint Európában mindenki, aki irodalommal foglalkozott, Márai a húszas évek legelején már *íróként* is otthon volt Európában: „Magyar író, aki Európában otthon van. Különös, egyedülálló. Aki jólesően lubickol, magaelengedetten tenyészik – éveken át – a leipzig, berlini, párizsi kávéházak és szalonok életében. Bámészcodik, fecseg, kialakult napi programja van, s egy idegrezzenés sincs benne: nem ez a dolga, nem ez az élete. Márai pályatársai vagy kortársai közül ki érezhette otthon magát a berlini kávéházak teraszán vagy a művészeknél nyüzsgő, füstös, hangos Dome-ban? Kinek nem volt, bárkinek közülük vagy közülünk, magyarságból fakadó idegenségérzete, sőt eredendő kisebbségi tudata az idegen irodalom nagyjaival vagy kicsinyjeivel szemben? Egyedül talán Kosztolányi foghatott úgy kezét Thomas Mann-nal – úgy vélem, személyes biztonságérzete okán –, mint egyenlő az egyenlővel” – írja a fiatal Márai világát elemezve Lengyel Balázs. Lengyel Balázs azt mondja, hogy Márai *íróként* is otthon volt Európában, mi pedig jegyezzük meg, hogy sokan, nagyon sokan, a huszadik század elején születtek generációjából, ha írói elismertségben nem is – ez, tudjuk jól, külön történet –, de szellemileg mindenképpen otthon voltak Európában, s ez későbbi emigrációs létüket is segítette. Az ország Európától való elzárkózása később következett, s talán csak mostanra számolódik fel – igaz, közben Európa is megváltozott, ám az is igaz, hogy megőrződött szellemiségével még mindig lehet élni.

A széles alapozottságú műveltség nélkül Cs. Szabó László – Németh Lászlót követően – 1935 után nem lehetett volna a Magyar Rádió irodalmi vezetője. Gondoljunk csak bele: az akkori irodalmi és politikai harcok, küzdelmek közepette az egymással súlyos harcokat

vívó írók képviselője volt, miközben maga is író volt. Akkor, amikor senki másnak nem adatott meg, hogy a különböző – nemzedéki, izlésbeli, ideológiai-politikai – különbségektől szétszakadó magyar irodalmi világot együtt lássa. Valóban együtt látta? Azt hiszem igen, bár íróként más szerepet töltött be, mint az irodalom szemlélőjeként... Nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy ezt a kettősséget nemcsak azért teremtette meg, mert a kultúrában való létezés törvényeiből ez egyébként is következett, hanem azért is, mert kételyei voltak a maga szellemi teljesítményével kapcsolatosan. Idézem egyik vallomását: „Talán nem voltam elég merész, elég megszállott, elég eredeti. Csak magamra vethetek érte. Valószínűleg vittem annyira, mint Batsányi János vagy Bajza József, s ez sem csekélység, de csupán Csokonainak és Vörösmartynak érdemes lenni.” Csokonai és Vörösmartyk persze abban az óriásokat teremtő korban sem akadtak nagy számban, ahhoz, hogy valaki Csokonai vagy Vörösmarty legyen, egyébként is a sors és a kor különös kegyelme szükségeltetik minden időpillanatban. Cs. Szabó kételyeivel kapcsolatosan nekünk is lehetnek kételyeink, ám bizonyos, hogy az így megteremtett kettősséggel termékeny feszültséget teremtett a maga számára. Olyannyira, hogy az említett kettősséget – kényszerűségből vagy sem – az emigrációban is megőrizte a maga számára, egyszerűen volt a BBC magyar osztályának „egyszerű” munkatársa, közben pedig az immáron összefoglalásokra is készülő, aztán pedig az azokat megteremtő író. S hát mindezek mellett irodalmi ember is, a maga irodalmi szerepét – ha lehet így mondani – most már az „alaptevékenységén” kívül gyakorolta, így támogatta a főképpen 1956 után Nyugatra került fiatal írókat, s volt házigazdája-pártfogója, néha meginterjúvolója a Nyugatra látogató magyar íróknak.

Cs. Szabó László is, mint a húszas-harmincas években szinte mindenki, Babits hatása alatt indult. Egyszer már azt is tudatosítani kellene, hogy a harmincas évek magyar irodalmának nagyobbik része *Az írástudók árulása* című, még a húszas évek végén írott vezetékes Babits-esszé nyomait viseli magán. Babits az örökké valóként, tehát állandóként feltételezett írástudó és a folyton változó kor képét ütköztette egymással: „...még ha semmi reményünk sem volna, s joggal veszítenéd el minden hitedet a Morál és az Igazság erejében: bizonytalán akkor is illik az Írástudóhoz a Világítótorony heroizmusa, mely mozdulatlan áll, és híven mutatja az irányt, noha egyetlen bárka sem fordítja feléje az orrát – míg csak egy új vízözön el nem borítja lámpáit”. A kultúra veszélyeztetettségének érzete ebből a gondolatmenetből, no meg a maguk életének tapasztalata alapján került az esszéírók gondolkodásába – még akkor is, ha a Babits által mondottak és a maguk tapasztalatainak szembesítéskor vitatkoztak is mesterükkel. A lét veszélyeztetettsége kapcsán pedig hamarosan – sajnos – személyes tapasztalatokat is szereztek. Motívumaik – hajó, világítótorony, a hajótöröttség érzete, a csillagok és a partok keresése – megteremtésekor is bizonyíthatóan Babitshoz nyúltak vissza – s Ortegához, aki a kor szellemi újszerűségét is közvetítette számukra. „Az »áruló« írástudó tehát nem avval lesz árulóvá, ha lába nem megy egyenesen a Csillag felé, melyre ujjá mutat. Az árulást akkor követi el, ha nem is mutat többé a csillagra” – írta Babits, s ez a metafora egyenesen a *Nyugatot* követő *Magyar Csillagig* vezet bennünket – *Magyar Csillagban* Illyés és Cs. Szabó már szövetségeseik egymással.

Babitshoz nyúlt vissza Cs. Szabó is, aki innét indulva kapcsolódott nemzedékéhez is. „Nemzedékük volt a legirodalmibb nemzedék a magyar irodalomban. Az irodalom volt az ihletük, élményük, kifejezésformájuk, életformájuk” – írta róluk Poszler György. Irodalmiság, kultúrához kötődés, a korszellem és a kor jelenségeinek kutatása, az esszének mint a tájékozódás és kiütkeresés műfajának megtalálása és saját világukra formálása, aztán pedig az „esszé etizálódása”, ahogy szintén Poszler György mondja, talán

ezekben a címszavakban lehet összefoglalni a nemzedék mozgásának, törekvéseinek főbb jellemzőit. Cs. Szabó sem szakítható ki a nemzedékből – az erdélyi utazó-irodalomhoz és hagyományhoz való kötődése és a másik Európa szüntelen keresése viszont, műveltségének-tájékozódásának sajátosságaihoz hasonlóan, külön szint ad esszéinek. Nála mindig Európa, az akkori másik Európa a mérce – nem véletlen, hogy még kötetcímeiben (*Doveri átkelés, Levelek a száműzetésből, Fegyveres Európa, Haza és nagyvilág*) is megtaláljuk az Európára vagy az itthonitól, a hazaitól különböző világra való utalást. Azok, akik írtak róla – így Lengyel Balázs és már említett tanulmányában Bányai János is – megjegyzik: Cs. Szabó az itthoni esszéiben teremtette meg a későbbi, az Európában való helytállás alapjait.

Az esszéírókról Poszler György írt bravúros esszét: „Az esszéíró nemzedék nem azonos a Nyugat második nemzedékével, de érintkezik vele. Szűkebb is, tágabb is nála. Szűkebb, mert például Szabó Lőrinc, Illyés vagy Sárközi nem tartozik bele, noha – különösen Illyésnél – nem lényegtelen pályájukon az esszé. Tágabb, mert például Kerecsényi Dezső, Bóka vagy Sótér beletartozik, noha a két utóbbi fiatalabb a második nemzedéknél. De a legszűkebb-legbelsőbb kör, például Halász Gábor, Szerb Antal, Cs. Szabó László, Németh László azonos. Része a második nemzedéknek, és el is különül tőle. Résszé a Nyugat körül való indulás és az első nemzedékhez fűződő azonos, tapadó-elszakadó kapcsolat, különállóvá a műfaj, az esszé mint uralkodó irodalmi kifejezésforma teszi. Hagyjuk el Németh Lászlót, mert kérdései és válaszai más szellemi égtájhoz, a népi mozgalomhoz kötik. És vegyük Halászt, Szerbet, Cs. Szabót, a három legjellegzetesebbet. Halászt, akiben a nemzedék tagjai között a legerősebb a nemzedéki öntudat. Szerbet, akiben az esszé a legközelebb jut a szigorúan vett tudományossághoz. És Cs. Szabót, akiben az esszé a legtávolabb jut a szigorúan vett tudományosságtól.” Nagy ívű, pontos áttekintés, ha megjegyezni valónk akad vele kapcsolatban, akkor csak annyi, hogy Németh nemcsak a népi mozgalomhoz kötődött, hanem önmagához is, és 1935 után már az önmagához való hűség vezette. Poszler György egységet teremtő áttekintését a paradoxonokban megfogalmazott különbségtétel követi: „Halásznak és Szerbnek megcsinálja sorsát a történelem. Cs. Szabó megcsinálja sorsát a történelemben. Pályáját nem lezárja a halál, hanem módosítja az önkéntes száműzetés.” S ami a paradoxonokból nem, de a hozzájuk kapcsolódó jellemzésekből következhet: hármójuk közül talán Cs. Szabó a felszínesebb. Én legalábbis soha nem tudtam Cs. Szabó harmincas évekbeli írásait Halász Gábor és Szerb Antal írásai mellett látni. Halász Gábor az én szememben – annyi más mellett – az értelmet kereste a történelemben és saját korában is, gondolkodása egészen mélyen kötődött a racionalizmus-hoz: „Az ész kikerülhetetlen – írta. – Csak rajta keresztül juthatunk előbbre. Sokan még mindig a rombolás princípiumait érzik az észben. Pedig a magukra hagyott érzelmek, a gáttalan ösztönök az igazán rombolók. A háború óta az anti-intellektualizmus száz lidércűz alakjában csalogatja az ingoványba a lelkeket; egy okkal több, hogy az ész biztos vezetésére bizzuk magunkat.” Kell-e mondanom, mennyire korjellemző volt, amit Halász Gábor mondott? Nálánál elkötelezettebben talán senki nem kereste az új szellemi jelenségeket. Legfontosabb írásainak címei – a kor útkeresésére utal ez – szinte szó szerint egybe csengenek Németh útkereső írásainak címeivel-témáival: *A líra halála, Nemzedékproblémák, Az újabb regényről*. Szerb Antal viszont új formákat is teremtett, még akkor is, ha sokan ebből csak az olvasható irodalomtörténeteket ismerték és ismerik, de hát mélyen rokon velük a *Hétköznapi és csodák* is, Szerb Antal ennek a zárásaként írta le, hogy nem szereti azokat az irodalomtörténeti összefoglalásokat, amelyekben a teljesség kedvéért mindenkit felsorolnak. Cs. Szabónál sorra feltűnnek a nemzedék legfontosabb motívumai: csillag, őrszem, tájékozódás, Európa, az esszé etizálódására ő figyelt fel először, abban, amit csi-

nált mégis több másodlagost érzek. A valódi Cs. Szabó-esszé az én szememben az emigrációját követően alakult ki. Hasonlóan látja ezt Vajda Miklós is: „Művének nagyobbik és súlyosabbik részét mégis idegenben írta meg, s ott nőtt igazán jelentős magyar íróvá, az emigráció »félelmes írói szabadságában«, »a körénk fagyó, tehát a dermedés ellen örök ébersége készítő nyelvi, társadalmi és politikai úrben«”. Sajátos módon ennek az idegen, hideg világnak a lehetőségei – az utazási és tájékozódás lehetőségekre gondolok itt – nagyban segítették életműve kibontásában.

A Cs. Szabó-esszé a maga kiforrott alakjában az epikus nyugalmat teremti meg – nagy lélegzetvételek, személyes vonatkozások, az érintettség jelzése és a szaktudományokra is támaszkodó pontosság. Valamikor ezzel a nyugalommal, elrendezettséggel és elszánt-sággal regényt írtak az írók – Cs. Szabó azonban esszéiben sem teremtette meg a regény megfelelőjét, mondhatjuk, mégsem volt ideje és nyugalma hozzá. Legnagyobb könyvei, vagy inkább gyűjteményei – gondoljunk a görögökkel kapcsolatos írásokra, a *Római muzsika* címmel egymás mellé állított írásokra, vagy a *Shakespeare-esszékre*, elemzésekre – teljes írásokból álló töredékek. Az egész a teljes, lezárt írások ellenére sem készült el. Feltehetően azért nem, mert nem is készülhetett el. A harmincas évek írásaival szemben viszont mégis valami mást mutatnak ezek az írások. Akkor Cs. Szabó egy meglátott művelődés- és magatartásművet követett – mintha magára vette volna azt az eszményt, amit kortársai megláttak és kialakítottak. Ekkorra viszont Cs. Szabó maga is kialakult – hangja, hangütése, az esszéik indítása csak rá jellemző és mással nem helyettesíthető. Ha a görögökről, Rómáról, Shakespeare-ről, Michelangelóról vagy Turnerről ír, akkor a velük való kapcsolatáról írt. Azért tehette ezt, mert ekkorra már valóban az életének része volt a művészeti és művelődési hagyomány. Zbigniew Herbert, a Cs. Szabóval sokban rokonítható lengyel esszéista jut eszembe: amikor Herbert először Rómába érkezett, azonnal a Forumhoz ment, éjszaka volt, ezért zárva találta azt. A Capitóliumról nézte a diadalíveket és az oszlopok árnyait, s az árnyak mellé helyezte képzeletben az egész Forum Romanum alaprajzát, mert az iskolában valamikor pontos térképvázlatot is készítettek róla. Herberthez hasonlóan találkozott Cs. Szabó az egész Rómával, Firenzével, a görög világgal, Angliával, Shakespeare-rel és Turnerrel, mindent tudott korábban is, amikor pedig megismerte az új világokat, élete részévé is tette azokat. Ezért alkalmazhatta esszéiben a személyes hangot és az elbeszélői magatartást... Sajátos írói világával szinte önkéntelenül talált rá a maga műfajára: miközben az elbeszélői magatartását kialakította, magányos intézményként a szellemi tájékoztatás feladatát is magára vállalta. Számátalan nagy témát hozott közel a magyar olvasóhoz: Nagy Károly hagyatékáról, a vikingekről, a művészetnek a középkorban és a reneszánszban elfoglalt helyéről, a velencei festészet aranykoráról, aztán a nápolyi festészet aranykoráról, Rubensről, Burnsról, Keatsről, Austenről, Dickensről, Audenről, Huxley-ről írt alapvető esszéket, a témák felsorolásánál csupán egyetlen kötetére támaszkodtam, s ráadásul még abból is csak mutatóba választottam egy-egy témát. Aztán ott vannak a nagy magyar esszéi is. Csokonairól, Kölcseyről, Krúdyról, Illyés Gyuláról, Németh Lászlóról, Halász Gáborról. A görög esszéik, egyáltalán a nagy úti esszéik, az utazásokhoz kapcsolódó beszámolók ellenpontjaként pedig ott vannak a hazai tájakkal, városokkal, tájegységekkel kapcsolatos írások, ezek kapcsán csupán a *Kárpát kebelében* című gyűjtemény írásaira és az *Erdély*-könyvére utalok. Szabó Zoltán mellett éppen Cs. Szabó László volt a szerelmes földrajz legelkötelezettebb híve, annak a felfogásnak volt a híve, hogy a táj szemléletében a hagyományok megbecsülését és az érzelmeinket is érvényesítsük. Egyáltalán: az értelem és az érzelmek másoknál nem látott arányban volt jelen Cs. Szabó László világában. *Az értelem keresője* címmel írt esszét Halász Gáborról, de nagyon értette és érezte Németh László érzelmekkel teli világát is.

Az alkat és a sors nem tette annyira személyes hangoltságúvá az ő írásait, mint amilyenek Némethéi voltak – más párfjukat azonban nem tudom elképzelni. Írásaik nem egymást helyettesítik, hanem egymás mellett állnak: Németh esszéi személyes sorsmutatóként léteznek, Cs. Szabó írásaiból pedig akár egyfajta objektív korszakot is kibonthatunk. „A görög irodalomban önmagam fedeztem fel – írta a harmincas évek közepén Németh László Kerényi Károlynak. – ...Élektra, Antigoné, Philoktetész nem hősök voltak, akiket szerettem, hanem egymást követő állapotaim: lelkem tartalmát csodálatosan fedő szimbólumok. Ha csatangoló érdeklődésemre kerestem igazolást, Hérodotoszra hivatkoztam. Írói vérmérsékletem egy Arisztophanész-tanulmányban lobbant fel a legtisztábban s életemmel és halálommal a keresztény és a művészi halhatatlanság helyett azt a szókratészi halhatatlanságot igyekszem megközelíteni, melyet Apolló-tanulmányodban oly kívánatosá tettél. Lehet, hogy amíg állapotaimat és törekvéseimet róluk neveztem el s velük testesítettem meg, sokban félreértettem őket, sok mindent beléjük magyaráztam – de az, hogy beléjük magyarázhattam, szinte mindenestül elfértem bennük, nem igazolja-e még a félreértésemet is?” Az azonosulásnak ez a hőfoka Cs. Szabó Lászlónál soha nem tűnik fel. De azt sem figyelhetjük meg, hogy az esszé önéletrajzzá vagy az önépítés eszközévé válik. Ha Cs. Szabó mégis azonosult írása tárgyával, akkor ez az azonosulás mindig a kultúrán belül történt meg. Akkor, amikor Delphoiban a kasztáli forrásnál tenyerét segítségül hívva ivott a vízből, Csokonaira és Berzsenyire gondolt... A legteljesebb azonosulást utolsó görög útján rögzítette: a mólót az első lakatlan szigetig káprázatos aranyhíd kötötte össze, az aranyhídon pedig a parti biciklista biciklizett tovább, Hermész legújabb kori megtestesítőjeként: „Ez volt az égiek Nagy Díja az utolsó görög úton. Olyan zsongító megnyugvás áradt végig rajtam, mint egy frissen beavatott hívón, aki előtt feltárult egy misztériumvallás.” De még ekkor is megjegyezte: „Sohasem árt a nagy tapasztalat, tudás, műveltség, de nem is használ sokat. Csak a látomásból lesz kegyelmi állapot. Higgyj a csodában, ha költő akarsz lenni.”

Cs. Szabó azonban nem költő volt, hanem esszéista, tapasztalattal, tudással, műveltséggel megáldva – s noha a személyességet nem zárta ki az írásaiból és az írásai tárgyához való viszonyából, az soha nem járt együtt a tárggyal való teljes azonosulással. Cs. Szabó esszéi nem az én vallomásai voltak, nem is az önépítés eszközei, s még csak nem is a tájékozódás eszközei, hanem – s itt visszautalok arra, amit Bányai János írt – beszámolóok az adott képhez, történelmi jelenséghez, városhoz, tájhoz való viszonyáról. Önmagukon túlmutató céljuk nem volt – írásaiba beleléphetünk, mert soha nem önmagának, hanem az embernek a választott tárgyhoz való viszonya foglalkoztatta. Az én szememben talán ezért éppen ezek az írások az esszé par excellence megtestesítői. Igen, ha az esszére gondolkodok, akkor Cs. Szabó László írásai jutnak az eszembe.

Cs. Szabó Lászlóhoz ennek ellenére sem fogok olyan közel kerülni, mint mondjuk József Attilához vagy Németh Lászlóhoz. Nem azért, mert nem akarok hozzá közel kerülni, hanem azért, mert Cs. Szabó ezt nem engedi meg. Elegáns távolságtartás jellemzi az írásait, a személyességen belüli távolságtartás, tudom, hogy mit gondolt Delphoiban, miről beszélgetett Tolnay Károllyal, tudom, hogyan emigrált, olvastam a Shakespeare-darabok értelmezését, ismerem életének külső történéseit, de róla magáról alig tudok valamit. S nemcsak hogy magáról keveset beszélt, hanem a korról is, amelyben élt – noha a huszadik század mélyen belelépett az ő életébe is. Ha valahol, akkor azt hiszem, hogy az írásai töredékességében, az életmű töredékességében kell keresnünk a huszadik század lenyomatát az ő világában...

S bár Cs. Szabó László személyes világához nehezebb közel kerülni, mint Németh László vagy József Attila világához, mégis, legtöbbször az ő írásaihoz fordultam segítségül.

Ha az utazóról írtam, Cs. Szabó elképzelt alakja idéződött föl előttem. Igaz, voltak nála céltudatosabban utazók, s olyanok is, akik többet utaztak nála, de senkit nem találok, aki nálánál pontosabban és árnyaltabban írta volna le úti tapasztalatait, benyomásait, aki hozzá hasonlóan lett volna képes kibontani a tájban megérezteket, vállatára fogni a műemlékeket, szembesíteni a ránk maradt tárgyi emlékeket a másutt őrzött múkin-csekkel, írásos forrásokkal. A harmincas években „esszéistaként” utazott, később mint a művészettörténet professzora, aztán emigráns lett, előbb csak egyszerű menekült, aki az időt a múzeumok-templomok látogatásával töltötte, éhesen, kenyér nélkül, később a BBC munkatársa lett, s így számtalan esetben kiküldöttje a világ legkülönbözőbb pontjára. Ne irigyeljük érte, rászolgált ezekre az utakra: tudta, hova és miért kell elindulnia, és amiért elindult, azt meg is találta. Nem kis teljesítmény. Az Angol Rádió kiküldöttjeként járta a francia vagy a görög szigeteket, utazott Shakespeare szülővárosába, meglátogatta Kerényi Károlyt vagy Tolnay Károlyt, ismerte Firenze és Róma legapróbb köveit. Ha a tájról, a tájhoz való viszonyról írtam, az újabb „szerelmes földrajz” szükségességéről, akkor meg kellett értenem, hogy Szabó Zoltán előtt pár esztendővel Cs. Szabó már megfogalmazta egy *Szerelmes földrajz*-szerű antológia szükségességét. Szabó Zoltán munkája 1942-ben jelent meg, Cs. Szabó 1937-ben a *Levelek a száműzetésből* című kötetében így írt: „Egyszer Michelet pihenésül írt egy könyvet Franciaországról. Minden tájnak másképp bókolt s amikor például Provence-től Languedoc-hoz fordult, hangot cserélt, mintha szelíd Bianka után bőszt nővérenek, a makrancos hölgynek udvarolna. Így készült el egy munkás élet kicsi amulettje, a Notre France. Magyarországnak nincs ilyen szerelmes földrajza. Kazinczy, Petőfi elkezdtek, Jókai száz kötetbe szétszórta. Mert ő megírta, de ki kell kaparni a tündérmesék hamujából. Csodálatosan ismert minden zugot, azt is, amit sohasem látott. Ha a nemzet egyszer, csak egyszer a térdére ült volna, hogy a hazáról meghallgassa, mienk volna a legszebb szerelmes földrajz! Ám ez a nemzet sohasem szerette úgy a hazát, ahogy a költők tanítják Vergilius óta. Jogászok vagyunk, fanyar fogalmérok s szerelmes földrajz helyett arról maradt írott emlékün, hogy bizonyos horvát megye milyen részt válasszon nagyobbik címerünkéből?” Ha a kecskeméti Fő tér történelemből kibomló szépségét akartam megérteni, akkor ehhez Cs. Szabó adta a biztatást, azzal, ahogy a kolozsvári Fő térről írt: „Az a hatalmas, négyszögű piactér, a négy oldalról merőlegesen ráfutó utcákkal úgy volt kiszabva a 14. század óta, hogy még eszményi reneszánsz városok mértanba szerelmes, olasz tervezői is nagyot néztek volna, ha látják. Vajon ki lehetett a névtelen, nagy stílusú rendező, olyan igényű, mint egy városalapító császár? Sok-sok évszázadban gondolkozhatott, mert ma se szűk még. Talán ezer évig látott előre, mint valamikor a magabiztos rómaiak...”. Amikor Firenzébe készültem, Cs. Szabó Tolnay Károlyról írt sorai idéződtek fel bennem: „Várákova állt egy több százados firenzei ház kapujában. Haja hullámosan dús, aranyló fényű, szőke vagy ősz-e a párás napon? Ezen tanakodva, észrevétlenül figyeltem a túlsó járdáról. Engem várt, de máshonnan: másfele nézett. Már első látásra vonzó jelenség: arányosan középtermetű, élénk és laza mozgása kecses, külsőre finoman összehangolt férfi. Tolnay Károly volt a várákozó, világszerte ismert, francia névalakban Charles de Tolnay, az idegen nyelveken író magyar művészet-történész, tudományának élő művelői közt sok tekintetben egyedülálló”. Carlo – ahogy barátai, tisztelői nevezték – az emigrációban élő Cs. Szabó Lászlót várta. Amikor először olvastam Cs. Szabó írását erről a találkozásról, ez is már vagy két évtizede történt, a találkozó pedig több mint negyed évszázada, azóta Tolnay is, Cs. Szabó is halott, elképzelttem beszélgetésüket: Tolnay, a nagy elemző, s Cs. Szabó, a nagy megértő. Biztosan valami ötödfontosságú kérdésekről beszélgettek, a családfák elágazásairól vagy más effélékről, az alapkérdésekkel Firenze, a reneszánsz, Michelangelo kapcsán tisztában voltak... Közben, persze, kávéztak, s a Michelangelo-házban sétálva a műtárgyak között *éltek*. Mert a valódi

életük a művészetről beszélgetve zajlott, belehelyezkedve abba a korba, amelyikről éppen szó volt... Firenzében, Rómában Cs. Szabó volt az útikalauzunk. Cs. Szabó és Márai. Amikor a harmincas évek irodalmáról írtam, az ő esszéje jelentette az elindulást: *Beteg évtizedért lakolva...*

Úgy gondolom, magyarázatát is kell adnom annak, hogy miért éppen Cs. Szabó írásai jelentik számomra azt a pontot, ahonnan el lehet indulni, ahova a magam élményét kapcsolhatom. Azért, mert Cs. Szabó írásaiban találok meg a még vállalható személyességet, azért, mert az ő számára vált egzisztenciális kérdéssé a kultúra átélése. Nem növesztette fel az egyéniségét, de nem is borult le a kultúra előtt, egyszerűen élni akart a kultúra által, feladatnak ez sem kevés.

S akkor még az utókorról, arról, amelyet Kibédi Varga Áron is említett naplójegyzetében. A mi korunknak már nem lesz utókora, Cs. Szabó korának még volt, Cs. Szabónak még lehetett volna. Magunkon láthatjuk, hogy mire vagyunk kíváncsiak az előző korokból: töredékekre és művekre. A változó divat szerint, az idő körforgása szerint. De: a nagy alkotók mégis megkapják a figyelmet. Ki életében, ki halálában. Ady: életében és halálában is, igaz, most mintha éppen nem kapná meg. Babits, Kosztolányi: életében és halálában is, József Attila: inkább halálában, de azóta folyamatosan, igaz, korszakonként erősen más módon, Illyés, Németh László az életükben, életük végén, Márai halálában, Cs. Szabó halálában sem. A harmincas években nem törekedett mítoszteremtésre, megfigyelő volt, élt a kultúrában, az emigrációban a művel együtt megszületett a mítosza, ám ezt itthon kevesen ismerhették. Első volt a hazatérők között, a nyolcvanas évek első felét uralhatta volna, de más irányt vett a kor, és mást az irodalom. Cs. Szabónak az emigráció előtt voltak olvasói, az emigrációban is voltak olvasói, s emigrációbeli írásainak itthon is voltak olvasói, még akkor is, ha nem voltak sokan, s nagyjából az irodalom világán belül léteztek. Úgy tűnt, hogy a nyolcvanas évek első felétől-közepétől Magyarországon megjelenő esszé- és elbeszélés-gyűjteményeinek meglesznek a maguk olvasói immáron az irodalmi világon kívül is. Mert hát meg kellett volna lenniük, az emigráns író ugyanis a (nagyobb tömegű) olvasó elvesztésével veszítette a legtöbbet – s ezt a veszteséget még a megnyert-megszerzett-megteremtett-megszenvedett szabadság sem pótolhatta, ahogy az olvasók léte sem a szabadság hiányát. Ezt a kárpótlást megérdemelte volna. Cs. Szabónak azonban úgy nem lettek – mert nem lehettek – olvasói, ahogyan Németh Lászlónak voltak a hatvanas-hetvenes években, Illyésnek a hetvenes-nyolcvanas években, vagy ahogy Márainak vannak a kilencvenes évek óta. Ezért aztán az életműve sem jelent meg teljes egészében, életműsorozata születésének századik évfordulóján indult, „szakirodalma” még nem teremtődött meg, levelezését nem gyűjtötték egybe – szóval, mindmáig nem vagy csak alig tették meg azt, amit egy nagy író körül meg kell tenni.

A legnagyobb adósság persze az, hogy az életművével kapcsolatos legfontosabb kérdések sem fogalmazódtak meg. Ezek közül párat felsorolok: Mit tudunk adatszerezni az életéről? Mi az, amit mi tudunk, s mi az, amit tőle tudunk, amit önéletrajzából ismerünk? Látjuk-e már a harmincas évek magyar irodalmában elfoglalt helyét? Milyen szerepet töltött be a „nyugati” magyar irodalom megszerveződésében, kibontakozásában? Értelmezhető-e az ő életműve kapcsán az, amit kortársai: József Attila, Márai Sándor, Németh László kapcsán zárt életműnek szoktunk nevezni? Merthogy valamennyien kitesztették azt, ami lehetőségként bennük volt, a motívumok mutatják, hogy művüket eljuttatták a zárpontra. Miből adódott ez? A mű iránti kötelezettségérzetből, az önmagukkal szembeni elkötelezettségből, a kultúrában való létezés intenzitásából, miből? Márai, Cs. Szabó az emigrációban visszhang nélkül, olvasókkal, de mégis inkább nélkülük életművük súlyosabb részét hozták létre? Honnét volt ehhez erejük... Cs. Szabó, ha jól számolom, Nyugaton két-három havonta tett az asztalra egy zárt írást, egy nagy esszét, aminek a

létrehozásához utaznia kellett, olvasnia kellett, kutatnia kellett... S az egyik legfontosabb kérdés: mi jellemezte az emigrációban elfoglalt szellemi pozícióját, s az ő helyfoglalása, valamint Szabó Zoltáné és másoké, milyen hatást gyakorolt – közvetlenül vagy közvetve – a hazai szellemi és politikai életre? A hatvanas évektől a Cs. Szabó László – Szabó Zoltán – Bibó István – Illyés Gyula – Németh László szellemi ötszögben, már amennyire ez az ötszög létezhett, történt-e valami olyan, aminek politikai-ideológiai jelentősége volt?

S aztán a zárókérdés: vannak-e – lesznek-e olvasói Cs. Szabó Lászlónak? Erre a kérdésre a rögtönzött választ is megadom: csak akkor, ha a szellemi élet képes lesz visszatérni önmagához, s ha szükség lesz még arra a tájékoztatásra, amelyhez Cs. Szabó László akarta-akaratlanul a maga alakját és gondolkodását hozzákapcsolta. Ha ismételten kialakul a szaktudományt körülölelő, a tudásban-tájékozódásban a személyességet sem kizáró sáv, ha a műveltségnek, a szakmán és a szakmaiságon túlmutató műveltségnek ismét kultusza lesz Magyarországon.

Cs. Szabó László világának általam képzelt, nem időbeli zárópontja: ez a klasszikus görög és római világot, a nyugati kultúrát mélyen és alaposan ismerő gondolkodó járt a sivatagban is, s azt minden korábban megismert világnál érdekesebbnek-gazdagabbnak találta. Zárttá váló életműve ezen a ponton az én szememben hirtelen nyitottá válik, mintha valami új kezdődött volna nála, ha még lett volna ideje-módja ahhoz, hogy egy új világot megismerhessen, akkor megismerte volna. Mindenesetre szívesen olvasnám a sivatagról írott beszámolóit...

Ryszard Kapuściński

Utazások Hérodotoszal

III.

Mao elnök száz virága

1957 ősze

Gyalogosan érkeztem meg Kínába. Előbb Amszterdamban és Tokión át Hongkongba repültem. Hongkongban a helyi vasút elvitt egy nyílt mezőn álló kis állomásra, ahonnan – mint mondták – átjutok Kínába. És valóban, amikor a peronra léptem, odajött hozzám egy kalauz és egy rendőr, s a távolba, egy a horizonton látható hídra mutattak, a rendőr pedig így szólt:

– Kína!

Kínai volt, de brit rendőregyenruhát viselt. Az aszfaltozott úton elkísért egy darabig, aztán jó utat kívánt, és visszatért az állomásra. Tovább már egyedül mentem, egyik kezemben bőröndöt, a másikban könyvekkel tömött táskát cipeltem. A nap éktelen erővel tűzött, a levegő forró volt és fojtogató, a legyek tolakodóan zümmögtek körülöttem.

A híd rövid volt, ferde fémrács övezte, alatta félig kiszáradt folyó csörgedezett. Kicsit távolabb virágokkal teletűzdelt kapu állt, mindenféle kínai írásjelek díszítették és egy címer – piros tárcsán négy kisebb és egy nagyobb aranszínű csillag. A kapu mellett egész csapat ór álldogált. Figyelmesen átnézték útleveletem, egy nagy könyvbe beírták az adataimat, és azt mondták, menjek tovább a mintegy fél kilométernyire látható vonat felé. Izzadva vánszorogtam a hőségben, legyek felhői között.

A vonat üresen állt. A vagonok ugyanolyanok voltak, mint Hongkongban – a padok egymás mögött sorakoztak, nem voltak külön szakaszok. Végül elindultunk. Napfényes, zöld mezők közt haladtunk, az ablakon beömlő meleg, párás levegőnek trópusi illata volt. Indiát juttatta eszembe, ilyesmire emlékeztem Madras vagy Pondicherry környékéről. Az indiai hasonlóságtól otthonosan éreztem magam, olyan táj vett körül, amelyet már ismertem, szerettem. A vonat időnként megállt, a kis állomásokon újabb és újabb emberek szálltak fel. Egyforma öltözetet viseltek. A férfiak állig begombolt, középkék vászon uniformist, a nők egyformán szabott, virágos ruhát. Mindannyian egyenes derékkal, szótlánul, arccal a menetiránynak ültek.

Amikor a vagon már megtelt, az egyik állomáson felszállt három személy rikító indigókék egyenruhában – egy leány és két segítője. A leány erős és határozott hangon hosszabb szónoklatot intézett felénk, ezután az egyik férfi mindenkinek

kiosztott egy-egy kis bögrét, a másik pedig egy fémkannából zöld teát töltött a bögrékbe. A tea forró volt, az utasok fújdogálták, hogy lehűljön, apró kortyokban, hangosan szürcsölték. Továbbra is csönd volt, senki nem szólt egy szót sem. Próbáltam valamit leolvasni az utasok arcáról, de az arcok mozdulatlanok voltak, semmit sem fejeztek ki. Másfelől nem akartam tolakodóan fürkészni az utasokat, mert azt esetleg udvariatlanságnak vették volna, sőt akár gyanút is kelthettem volna. Engem sem nézegetett senki sem, pedig a vászonöltönyök és a virágos kartonruhák közt elég furcsán festhettem elegáns öltönyömben, amelyet egy évvel korábban Rómában vettem.

Háromnapi utazás után Pekingbe értem. Hideg volt, hűvös, száraz szél fúj, sűrű porfelhőkkel takarta be a várost és az embereket. Az alig megvilágított pályaudvaron két újságíró várt a *Csungkuo* nevű ifjúsági laptól. Kezet fogtunk, aztán egyikük kimerevedve, szinte vigyázállásban, így szólt:

– Örvendünk megérkezésednek, mert azt bizonyítja, hogy a Mao elnök által meghirdetett politika, a száz virág politikája gyümölcsöket terem. Mao elnök ugyanis arra buzdít bennünket, hogy keressük az együttműködést, a tapasztalatcserét másokkal, s a mi szerkesztőségeink éppen ezt teszik, amikor végrehajtják az állandó tudósítók cseréjét. Üdvözlünk téged, a *Sztandar Młodych* állandó tudósítóját Pekingben, cserében a mi állandó tudósítónk is elutazik megfelelő időben Varsóba.

Hallgattam az üdvözlő szavakat, közben csak úgy reszkettem a hidegtől, mert nem volt sem dzsekim, sem kabátom, és valami meleg hely után tekintgéltem, míg végre beültünk egy Pobeda autóba, és a szállodába hajtottunk. Itt várt egy férfi, akit a *Csungkuo*-beli újságírók mint Li kollégát mutattak be, és azt mondták, ő lesz az állandó tolmácsom. Mindannyian oroszul beszélünk, ettől kezdve ezt a nyelvet használtam Kínában.

Elképzeltem magamban, hogy kapok majd egy olyan kis házikót, amilyenek a pekingi utcák hosszában vég nélkül elnyúló agyag- vagy homokfalak mögött rejtőznek. A szobában lesz majd asztal, két szék, ágy, szekrény, könyvespolc, írógép és telefon. Majd be-belátogatok a *Csungkuo* szerkesztőségébe, érdeklődöm a hírek felől, olvasok, vidékre utazom, információkat gyűjtök, cikkeket írok és küldök haza, s mindeközben – egyfolytában – kínaiul fogok tanulni. És elmegyek majd múzeumokba, könyvtárakba is, megnézem a műemlékeket, találkozom professzorokkal, írókkal, egyáltalán, rengeteg érdekes embert ismerek meg a falvakban és városokban, az üzletekben és iskolákban, elmegyek egyetemre, piacra, gyárakba, buddhista szentélyekbe és pártbizottságokra és még sok más, arra érdemes helyre. Kína hatalmas ország, mondtam magamban, és örömmel gondoltam arra, hogy a tudósítói és riporter munká mellett végtelenül sok benyomásban, élményben lesz részem, s hogy egyszer majd új tapasztalatokkal, felfedezésekkel, tudással gazdagon térek haza.

Optimista várakozással mentem föl Li kollégával emeleti szobámba. Li kolléga a szemközti szobát kapta. Be akartam csukni az ajtót, de meg kellett állapítanom, hogy nincs rajta se kilincs, se zár, a sarokvasak pedig úgy vannak beállítva, hogy az ajtó kívülről mindig nyitva van. Azt is észrevettem, hogy Li

kolléga ajtaja ugyanúgy nyitva van a folyosó felé, s így állandóan szemmel tud tartani engem.

Úgy tettem, mintha semmit sem vennék észre, és elkezdtem kipakolni a könyveimet. Kivettem Hérodotoszt, amelyet mindig legfelülre teszek, aztán következett a *Mao Ce-tung válogatott művei* három kötetben, Csuang-cétől *A Délvirág igaz könyve*, és a Hongkongban vásárolt könyvek – Rodney Gilbert: *What's Wrong with China* (1926-os kiadás); K.S. Latourette: *A History of Modern China* (1954-es kiadás); Liu Wu-Chi: *A Short History of Confucian Philosophy* (1955-ös kiadás); *The Revolt of Asia* (1927-es kiadás); Lily Abegg: *The Mind of East Asia* (1952-es kiadás), és persze a kínai nyelv tanulásához szükséges kézikönyvek és szótárak, mert elhatároztam, hogy az első naptól kezdve tanulni fogom a kínait.

Másnap reggel Li kolléga elvitt a *Csungkuo* szerkesztőségébe. Először láttam Pekinget nappal. Falak mögött rejtőzködő alacsony házak tengere vett körül. A falak mögül csak a sötétszürke háztetők emelkedtek ki, amelyeknek teteje szárnyként fölfelé hajlott. Messziről olyanok voltak, mint hatalmas, fekete madár csapat, amely mozdulatlanul várja a jelet, hogy elrepülhessen.

A szerkesztőségben nagyon szívélyesen fogadtak. A főszerkesztő, magas, sovány, fiatal férfi azt mondta, örül, hogy megérkeztem, mert így közösen teljesíthetjük Mao elnök utasítását, amely így hangzik: virágozzék száz virág!

Erre én azt válaszoltam, hogy szintén örülök a kiküldetésnek, hogy tudatában vagyok annak, milyen feladatok várnak rám, és szeretném még hozzátenni, hogy magammal hoztam Mao Ce-tung válogatott műveinek három kötetét, mert szabadidőmben ezt akarom tanulmányozni.

A bejelentést nagy meglepéssel és elismeréssel fogadták. Egyébként az egész, zöld tea mellett folyó beszélgetés ilyenfajta udvariaskodásból állt, és abból, hogy dicsértük Mao elnököt és a „virágozzék száz virág” politikát.

Egyszer csak a házigazdák hirtelen, mintegy parancsszóra, elhallgattak, Li kolléga fölállt és rám nézett – rájöttem, hogy vége a látogatásnak. Vendéglátóim nagy szívélyességgel, széles mosolyokkal, baráti ölelésekkel búcsúztak tőlem.

Valahogy úgy gondolták ki, úgy szervezték meg az egészet, hogy a találkozó alatt semmit sem intéztünk el, nem érintettünk, nem beszéltünk meg egyetlen konkrétumot sem. Semmiről nem kérdeztek, és nekem sem adtak esélyt, hogy megkérdézzem, mi lesz velem, mi lesz a munkám.

De hát, okoskodtam magamban, nem lehet, hogy itt ilyenek a szokások? Lehet, hogy nem illik azonnal a tárgyra térni? Már többször is olvastam arról, hogy a Keletnek másmilyen, lassabb az életritmusa, hogy itt minden dolognak megvan a maga ideje, hogy nyugodtnak kell lenni, meg kell tanulni türelmesen várni, belülről lecsendesedni és mozdulatlaná válni, hogy a tao nem a mozgást, hanem a mozdulatlanságot, nem a cselekvést, hanem a tétlenséget tartja fontosnak, és hogy itt minden sietséget, lázas tevékenységet, aktivitást rossz néven vesznek, a neveletlenség és tapintatlanság megnyilvánulásának tartanak.

Azzal is tisztában voltam, hogy csupán porszem vagyok a hatalmas Kínához képest, hogy én magam és a munkám semmit sem jelent azokhoz a nagy feladatokhoz képest, amelyekkel itt mindenkinek, benne a *Csungkuo* újságnak is meg

kell birkóznia, s türelmesen kell várnom, hogy az én ügyem is sorra kerüljön. Egyelőre volt szállásom, ellátásom, és ott volt Li kolléga, aki egy pillanatra sem hagyott magamra; amikor a szobámban voltam, ott ült saját szobája ajtajában és figyelte, mit csinálok.

Ültem és Mao Ce-tung műveinek I. kötetét olvastam. Ezzel eleget tettem az aktuális felhívásnak, ugyanis mindenütt piros transzparenszek virítottak a következő jelmonddal: SZORGALMASAN TANULMÁNYOZZÁTOK MAO ELNÖK HALHATATLAN GONDOLATAIT! Éppen azt a referátumot olvastam, amelyet Mao 1935 decemberében mondott egy pártaktívaülésen, amikor is a szónok „a történelemben egyedülálló eseménynek” nevezett Nagy Menetelés eredményeit ecsetelte. „Tizenkét hónapon át, nap mint nap haladtunk előre, miközben az égből repülőgépek tucatjai szórták ránk a bombákat, áttörtük a blokádot, kivédtük az ellenséges csapatok elterelő hadműveleteit, menekültünk a közel egymilliós hadsereg üldözése elől, megszámlálhatatlan nehézséget és akadályt győztünk le – s egyre tovább jutottunk; saját lábunkon több mint tizenkét és fél-ezer kilométert tettünk meg, áthaladtunk tizenegy tartományon. Hát mondjátok, volt a történelemben valaha is ilyen menetelés? Nem, soha”. A menetelés, amelynek során Mao hadserege „legyőzte az örök hóval borított magas hegyláncokat és a mocsaras síkságokat, amelyeket azelőtt emberi láb szinte nem is érintett”, megakadályozta Csang Kaj-sek erőit abban, hogy bekerítsék Mao csapatait, s így azok ellentámadásba lendülhettek.

Néha, amikor belefáradtam Mao olvasásába, elővettem Csuang-cét. Ez a buzgó taoista megvetett minden mulandó dolgot, és követendő példának Hu Jut, a nagy taoista bölcsét jelölte meg, ő ugyanis, amikor Jao, a legendás kínai uralkodó azt ajánlotta neki, hogy vegye át tőle a hatalmat, legmósta a hír által meggyalázott fülét, és egy lakatlan hegyre menekült. Egyáltalán, Csuang-ce, a bibliai Kohelethez hasonlóan, a külső világot semminek, gyarlóságnak tartja: „A külső világgal harcolva vagy megadva neki magunkat, miként a vágató ló, úgy suhanunk a vég felé. Hát nem szomorú ez? És az, hogy egész életünkben küszködünk, és nem vesszük szemügyre munkánk gyümölcsét, ugyanúgy nem szájalmas-e? Hogy fáradtan és kimerülten nincs hova visszatérnünk – ugyanúgy nem szájalmas-e? Az emberek azt mondják, hogy van halhatatlanság, de mi a hasznunk belőle? A test felbomlik, s vele együtt szellemünk is. Vajon nem ez-e a legszájalmasabb?”

Csuang-ce állandóan tétovázik, számára semmi sem biztos: „A beszéd nem csupán kilézés. A beszédnek közölnie kell valamit, de hogy mit, az nincs pontosan meghatározva. Vajon valóban létezik-e olyasmi, hogy beszéd, vagy nincs semmi ilyesmi? Vajon különbözik-e a madáracsicsérgéstől, vagy nem?”

Szerettem volna megkérdezni Li kollégától, hogyan értelmezné egy kínai ezeket a gondolatokat, a Mao beszédeinek tanulmányozására felhívó kampány miatt azonban félttem, hogy Csuang-ce mondatai túlságosan provokatívak lehetnek, ezért egy pillangóról szóló, teljesen ártatlan részletet választottam: „Csuang-ce egyszer azt álmodta, hogy ő lepke, örvendező lepke, aki vígan táncolt a napon, és nem is sejtette, hogy ő Csuang-ce. Hirtelen felébredt, és újra a valóságos

Csuang-ce volt. És most nem tudni, hogy Csuang-ce álmodta-e a lepkét vagy a lepke álmodta Csuang-cét. De hiszen Csuang-ce és a lepke határozottan különbözik egymástól. Ezt hívják a lényeg átváltozásának”.

Megkértem Li kollégát, magyarázza el ennek a történetnek az értelmét. Li kolléga végighallgatott, elmosolyodott, és mindent gondosan följegyzett. Azt mondta, ezt előbb meg kell beszélnie, majd aztán válaszol.

Sohasem kaptam azonban választ.

Befejeztem Mao Ce-tung műveinek I. kötetét, s belefogtam a II. kötetbe. A harmincas évek végén járunk, Kína nagyobb részét már megszállták a japánok, és egyre beljebb nyomulnak az országban. A két ellenfél, Mao Ce-tung és Csang Kaj-sek taktikai szövetséget kötnek, hogy útját állják a japán betolakodóknak. A háború elhúzódik, az ellenség kegyetlenkedik, az ország romokban hever. Maónak az a véleménye, hogy a túlerőben lévő ellenséggel szemben az ügyes rugalmasság és az állandó zaklatás a legjobb taktika. Folyton erről ír és beszél.

Éppen Maónak az elhúzódó kínai-japán háborúról szóló, 1938-as jenani beszédét olvastam, amikor Li kolléga, befejezván szobájában egy telefonbeszélgetést, letette a kagylót, átjött hozzám, és közölte, hogy másnap megyünk a Nagy Falhoz. A Nagy Fal! Az emberek a világ másik végéből is eljönnek, hogy lássák. Hiszen a világ egyik csodájáról van szó. Egyedülálló, szinte mitikus, bizonyos értelemben felfoghatatlan létesítményről. Mert a kínaiak kisebb-nagyobb szünetekkel kétezer éven át építették ezt a falat. Azokban az időkben kezdték el, amikor Buddha és Hérodotosz élt, s még akkor is dolgoztak a fal építésén, amikor Európában már Leonardo da Vinci, Tiziano és Johann Sebastian Bach alkotott.

A fal hosszúságát különbözőképpen, három és tízezer kilométer között adják meg. Különbözőképpen, mert nem egy Nagy Fal létezik, hanem néhány. Ezeket más-más helyen, más-más időben, más-más anyagból építették. Egy dolog volt közös bennük: ahogy egy dinasztia uralomra jutott, máris nekilátott a Nagy Fal építésének. A Nagy Fal megépítésének gondolata egy pillanatig sem hagyta nyugodni a kínai uralkodókat. Ha abba is hagyták az építkezést, csak anyagi fedezet hiányában tették, de azonnal folytatták, amint a költségvetés lehetővé tette.

A kínaiak azért építették a Nagy Falat, hogy megvédjék magukat a mozgékony és terjeszkedő mongol nomád törzsek támadásától. Ezek a törzsek a mongol sztyeppékről, az Altaj hegyeiből, a Góbi sivatagból özönlő hatalmas seregekkel, portyázó csapatokkal, egész hordákkal támadtak a kínaiakra, állandó veszélyt jelentettek az országra, a gyilkolás és rabság rémével fenyegettek.

A Nagy Fal azonban csupán a jéghegy csúcsa volt, Kína jelképe, annak az országnak a címere és pajzsa, amely évezredek óta a falak birodalma volt. A Nagy Fal ugyanis a császárság északi határait jelölte. Csakhogy az egymással harcoló királyságok, régiók és kerületek közé is falakat emeltek. Ezek védték a városokat és falvakat, a hágókat és a hidakat. Ezek óvták a palotákat, a kormányépületeket, a szentélyeket és a piacokat. A kaszárnyákat, a rendőrőrsöket és a börtönöket. Falak vették körül a magánházakat, falak választották el a szomszédokat, családokat. S ha tekintetbe vesszük, hogy a kínaiak szünet nélkül

építették a falakat évszázadokon, sőt évezredekén át, ha hozzá vesszük a kínaiak mindig nagy létszámát, áldozatkészségét és önfeláldozását, példás fegyelmét és hangyaszorgalmát, akkor milliónyi, sok százmilliónyi építkezésen eltöltött munkaórát kapunk, amelyeket ebben a szegény országban tanulásra, olvasásra, szakmai képzésre, újabb és újabb területek megművelésére, állattenyésztésre lehetett volna fordítani.

Lám, így megy veszendőbe a világ energiája.

Ilyen értelmetlenül! Ilyen haszontalanul!

Mert a Nagy Fal – ez a lakatlan hegyeken és pusztaságokon ezer kilométereken át húzódó gigászi erődítmény, a büszkeség tárgya, s amint már említettem, a világ egyik csodája – egyúttal valamiféle emberi gyengeségnek, aberrációnak, valamilyen szörnyű történelmi tévedésnek is a bizonyítéka, amely megmutatja, mennyire nem voltak képesek bolygónknak ebben a részében szót érteni egymással az emberek, közösen megvitatni, hogy miként lehetne hasznosítani a felgyülemlett emberi energiát és tudást.

Az egyetértés üres ábránd maradt, mert az esetleges nehézségekre azonnal másmilyen válasz született – falat kell építeni! Be kell zárkózni, be kell keríteni magunkat. Merthogy az, ami kívülről, ONNAN jön, csakis veszély, szerencsétlenség, baj előjele, sőt maga az igazi baj lehet.

A fal azonban nem csak védelemre szolgált. Mert miközben a külső veszély ellen védekezünk, egyúttal azt is ellenőrizhetjük, ami belül történik. Mert a falban azért vannak átjárók, vannak nagy- és kiskapuk. Nos, miközben őrizzük ezeket a helyeket, egyúttal azt is ellenőrizzük, ki megy rajtuk be vagy ki, kérdezősködünk, megnézzük, érvényesek-e az engedélyek, fölírjuk a neveket, szemügyre vesszük az arcokat, figyelünk, megjegyzünk dolgokat. Így tehát az ilyen fal egyszerre pajzs és csapda, védelem és kalitka.

A falban az a legrosszabb, hogy sok emberben a fal védőjének magatartását alakítja ki, olyan gondolkodást, amelyben egy fal mindent kettéoszt: rosszra, alacsonyabb rendűre – ez ő, aki kívül van a falon – és jóra, magasabb rendűre – aki belül van a falon. Ráadásul ehhez nem is kell az, hogy az ilyen védő fizikai valóságában a fal közelében legyen, lehet akármilyen távol, elég, ha magában hordja a fal képét, és tiszteletben tartja a fal logikája által megkövetelt szabályokat.

A Nagy Fal egyórányi útra fekszik északra. Előbb a városon kell átkelni. Jéghideg, heves szél fúj. A járókelők és a biciklisták előrehajolnak – ezt a testtartást a viharral folytatott küzdelem kényszeríti rájuk. Mindenütt biciklisták valóságos folyói hömpölyögnek. Mindegyik folyó megáll a piros lámpánál, mintha hirtelen gátat emeltek volna eléje, aztán elindul és hömpölyög tovább, a következő piros lámpáig. Ezt az egyenletes, fárasztó ritmust csak a szél zavarja meg, amikor váratlanul lecsap. Ilyenkor a folyó háborogni, kavargogni kezd, van, akit meglódít, van, akit arra kényszerít, hogy megálljon, leszálljon kerékpárjáról. Káosz, zavar keletkezik a biciklisták között. Amikor aztán a szél lecsendesedik, újra minden a helyére kerül, mehet minden tovább. A járdákon is sok az ember, gyakran látni csoportosan haladó, egyforma iskolaköpenyt viselő gyerekeket. Párosával mennek, piros zászlócskákat lengetnek, valaki a menet élén vörös

lobogót vagy a Jóságos Testvér, Mao elnök portréját viszi. Különféle menetoszlopok nagy lelkesen kiáltoznak, énekelnek, jelszavakat harsognak. – Mit kiabálnak? – kérdezem Li kollégától. – Mao elnök gondolatait akarják tanulmányozni – feleli. A rendőrök, akik ott állnak minden utcasarkon, az ilyen menetoszlopoknak mindig elsőbbséget adnak.

A város sárga-sötétkek színekben úszik. Sárgák az utcák közt futó falak, sötétkékek az embereken lévő vászonöltönyök. Ez az öltöny a forradalom vívmánya – magyarázza Li kolléga. Régebben az embereknek nem volt mit fölvenniük, s meghaltak a nagy hidegben. A férfiak újoncfrizurát viselnek, a női nem, kislánytól az öregasszonyig, rövidre nyírt frufrut és hátul is rövid haját. Jól oda kell nézni, hogy az ember megkülönböztesse az arcokat, a tolakodó bámulás viszont udvariatlan dolog.

Ha valakinél táska van, az ugyanolyan, mint a többieké. És a sapkák is egyformák. Azon gondolkodom, hogy amikor nagygyűlés van, és az emberek ezrével teszik le a ruhatárban táskáikat és sapkáikat, vajon honnan tudják aztán, hogy melyik kié. De ők tudják. Ez is azt bizonyítja, hogy az igazi különbségek sokszor a legkisebb részletekben rejlenek – például egy másként felvarrott gombban –, és nem feltétlenül a nagy, jelentős dolgokban.

A Nagy Falra egy elhagyott toronyból jutunk fel. A falat, ezt a gigantikus építményt masszív lőrések és tornyok koszorúzzák, s az egész olyan széles, hogy a tetején akár tíz ember is mehet egymás mellett. A fal, arról a helyről nézve, ahol állunk, kanyarogva húzódik a végtelenbe, aztán eltűnik valahol a hegyek, erdők mögött. Körülöttünk nagy üresség, sehol egy árva lélek, a szél majdnem leszakítja a fejünket. Megnézni ezt az egészet, megérinteni a kőtömböket, amelyeket kimerültségtől rogyadozó emberek cipeltek ide évszázadokkal korábban – ugyan mi értelme? Mi hasznunk származik belőle?

Ahogy teltek a napok, a Nagy Falat egyre inkább Nagy Metaforának kezdtem tekinteni. Olyan emberek vettek ugyanis körül, akikkel nem tudtam szót érteni, olyan világ vett körül, amelyet képtelen voltam felfogni. Helyzetem egyre furcsább lett. Írnom kellett volna – de miről? Csak kínai nyelvű sajtó létezett, azt pedig nem értettem. Kezdetben kértem Li kollégát, hogy fordítson, de az ő fordításában minden újságcikk azzal kezdődött, hogy „Mao elnök tanítása szerint” vagy „Mao elnök útmutatását követve” stb., stb. De honnan tudhattam volna, hogy valóban ez volt-e oda leírva? Li kolléga volt az egyetlen kapcsom a külvilághoz, de ő volt a legáthatolhatatlanabb akadály is. Ha bármilyen találkozás, beszélgetés, utazás iránt érdeklődtem, mindig azt válaszolta, hogy kérésemet közvetíti a szerkesztőségnek. Választ azonban soha nem kaptam. Egyedül pedig sehova sem mehettem – Li kolléga mindig velem jött. Egyébként is hova mehettem volna? Kihez? Nem ismertem a várost, nem ismertem senkit, nem volt telefonom (csak Li kollégának volt).

Mindenekelőtt nem ismertem a nyelvet. Tény, hogy mindjárt az elején elkezdtem, autodidakta módon, kínaiul tanulni. Megpróbáltam átvergődni a hieroglifák és ideogrammak áthatolhatatlan bozótján, de zsákutcában kötöttem ki, mégpedig azért, mert a kínai írásjelek többjelentésűek. Valahol éppen azt olvas-

tam, hogy a *Tao tö king*nek (a taoizmus bibliájának) több mint nyolcvan angol fordítása létezik, és mindegyik kompetens, hiteles, ugyanakkor egészen eltérő! A lábam rogyadozott. Nem, gondoltam, nem boldogulok én ezzel. A jelek táncoltak a szemem előtt, villogtak és lüktettek, változtatták alakjukat és helyzetüket, egymáshoz való viszonyukat, kapcsolódásukat és elrendezésüket, sokszorozódtak és osztódtak, oszlopokba és sorokba rendeződtek, egymás helyébe léptek, az -ao formula váratlanul -ou alakban jelent meg, vagy összekevertem az -eng jelet az -ong jellel, ami aztán égbekiáltó hiba volt!

A kínai gondolat

Sok időm volt, ezért a Hongkongban vásárolt, Kínáról szóló könyveimet olvastam. Olyan vonzó foglalatosság volt ez, hogy egy pillanatra a görögökről és Hérodotoszról is megfeledkeztem. Úgy gondoltam, hogy itt fogok dolgozni, szerettem volna hát minél többet megtudni az országról és annak lakóiról. Nem voltam tisztában azzal, hogy a Kínáról tudósító újságírók többsége Hongkongban, Tokióban vagy Szöulban tartózkodott, hogy akár kínaiak voltak, akár nem, folyékonyan beszéltek kínaiul, s hogy az én pekingi helyzetemben volt valami lehetetlen és irreális.

Állandóan éreztem a Nagy Fal jelenlétét, de ez nem az a fal volt, amelyet pár nappal korábban láttam északon, a hegyekben, hanem egy sokkal veszélyesebb, általam legyőzhetetlen fal – a Nagy Nyelvi Fal. Ez vett körül minden oldalról, ebbe ütköztem, ahányszor megszólalt egy kínai, ezt építették a számomra érthetetlen beszélgetések, újságok, rádióadók, a falakon és transzparenszen, az üzletek áruin, a hivatalok bejáratain virító feliratok, minden, minden. Mennyire szerettem volna megpillantani valamilyen ismerős betűt vagy kifejezést, belekapaszkodni, megkönnyebbülten felsóhajtani, otthonosan érezni magam – mindhiába! Minden olyan érthetetlen, megfejthetetlen, olyan rejtélyes volt.

Egyébként Indiában is hasonló volt a helyzet! Ott sem tudtam magam átverekedni a helyi, hindi írásjelek dzsungelén. És ha továbbutaztam volna, talán nem ütköztem volna hasonló akadályokba?

Egyáltalán, hogyan keletkezett ez a bábeli zűrzavar? És hogyan alakult ki az ábécé? Valamikor, a kezdet kezdetén egyetlen jelből kellett kiindulnia. Valaki lerajzolt egy jelet, hogy ne feledkezzen meg valamiről. Vagy hogy tudasson valakivel valamit. Vagy hogy megátkozzon valamilyen tárgyat vagy területet.

De miért van az, hogy az emberek ugyanazt a tárgyat teljesen eltérő jelekkel írják le? Az ember, a hegy vagy a fa az egész világon ugyanúgy néz ki, s az egyes ábécékben ezeknek mégis más-más szimbólumok, ábrázolások, betűk felelnek meg. Miért? Miért van az, hogy amikor egy adott kultúrának az az első, legelső képviselője a virágot akarja leírni, függőleges vonást rajzol, egy másik ugyanerre a kört használja, egy harmadik pedig két vonást ékezettel? A döntést ilyenkor az illetők egy személyben vagy kollektív módon hozzák meg? Előtte megbeszélik? Megvitatják a tűz mellett ülve? Jóváhagyják családi tanácskozás keretében? Törzsi gyűlésen? Megtanácskozzák a vénekkel? A kuruzslókkal? A jövőmondókkal?

Mert amikor a dolog eldőlt, már nincs visszaút. Az események a maguk útján haladnak tovább. Abból az első, egyszerű kis különbségből – hogy az egyik vonal jobbra dől, a másik meg balra – egyenesen következik az összes többi, egyre bonyolultabb, egyre kacifántosabb jel, mert az ábécé fejlődésének pokoli logikája következtében az írás idővel egyre komplikáltabbá, a beavatatlanok számára egyre érthetlenebbé, mint nemegyszer kiderült, később teljesen megfejtethetlenné válik.

És mégis, jóllehet a hindi és a kínai ábécét egyformán nehéznek találtam, a két ország lakóinak viselkedését merőben másmilyennek láttam. Az indiai ember laza, a kínai feszült és óvatos. Az indiai tömeg alakatlan, szétfolyó, lelassult, a kínai tömeg fegyelmezett, oszlopokba rendeződve menetelő. Érezni lehet, hogy a kínaiak tömege fölött ott áll a vezér, a legfelső tekintély, az indiaiak tömege fölött viszont a megszámlálhatatlan, semmit sem követelő istenek areopágja lebeg. Ha az indiai tömeg valami érdekes dologra bukkan, az emberek megállnak, nézelődnek és vitatkozni kezdenek. Ugyanilyen helyzetben a kínai tömeg zárt sorokban, fegyelmezetten megy tovább a kijelölt cél felé. Az indiaiak sokkal szertartásosabbak, kenetteljesebbek, vallásosabbak. A léleknek, a lelki szimbólumoknak a világa itt mindig érezhető, tapintható közelségben van. Az utakon szentek vándorolnak, zarándokok igyekeznek a szentélyek – az istenek lakhelyei – felé, tömegek gyülekeznek a szent hegyek lábánál, fürdenek a szent folyókban, égetik halottaikat a szent máglyákon. A kínaiak kevésbé külsőségesek, sokkal diszkrétebbek és zárkózottabbak. Nincs idejük ünnepelni, mert teljesíteniük kell Mao elnöknek vagy más tekintélynek az utasításait, az istenek imádása helyett az etikett betartására ügyelnek, zarándokok helyett termelési brigádok vonulnak az utakon.

Az arcok is másmilyenek.

Egy indiai arc bármikor meglephet bennünket valamivel: hol egy piros pont jelenik meg a homlokon, hol színes mintákat látunk az arccsonton, hol sötétbarna fogak villannak elő egy mosoly mögül. A kínai arc nem okoz ilyen meglepetéseket. A kínai arc sima, vonásai változatlanok. Úgy érezzük, semmi sem zavarhatja meg ezt a mozdulatlan felszínt. Ez az arc azt mondja, hogy rejt valamit, amit mi nem tudunk és soha nem is fogunk tudni.

Li kolléga egyszer elvitt Sanghajba. Peking és Sanghaj – micsoda különbség! Megdöbbenett a város hatalmas mérete, építészetének sokszínűsége – egész városnegyedek épültek hol francia, hol olasz, hol meg amerikai stílusban. Mindenfele, kilométereken át, árnyékos fasorok, körutak, sétaterek, passzázsok. Nagyvonalú épületek, nagyvárosi forgalom, autók, riksák, biciklik és járókelők tömege. Üzletek és itt-ott még bárók is. Jóval melegebb van, mint Pekingben, a levegő kellemes, érezni a tenger közelségét.

Egyszer átutaztunk a japán negyeden, megpillantottam egy buddhista szentély súlyos, zömök sztúpáit. – Nyitva van ez a szentély? – kérdeztem Li kollégától. – Itt, Sanghajban biztosan – válaszolta iróniával vegyes lenézéssel, mintha Sanghaj ugyan Kína volna, de nem százszázalékos, nem egészen Mao Ce-tung-i Kína.

A buddhizmus csak az időszámításunk szerinti első évezredben honosodott meg Kínában. Az azt megelőző ötszáz évben párhuzamosan két vallási áramlat,

két iskola, két irányzat uralkodott erre felé – a konfucianizmus és a taoizmus. Kung Fu-ce (Confucius) mester Krisztus előtt 560–480-ig élt. A történészek közt nincs egyetértés a tekintetben, hogy a taoizmus megalkotója – Lao-ce mester – idősebb vagy fiatalabb volt-e, mint Kung Fu-ce. Sok szakember egyenesen azt állítja, hogy Lao-ce nem is létezett, s az egyetlen könyvecske, amelyet állítólag ránk hagyott – a *Tao tö king* – nem más, mint névtelen írnokok és másolók által összegyűjtött részletek, aforizmák, mondások gyűjteménye.

Ha elfogadjuk, hogy Lao-ce élt és idősebb volt, mint Kung Fu-ce, akkor azt a később oly sokszor ismételt történetet is igaznak tekinthetjük, amely szerint az ifjú Kung Fu-ce elvándorolt arra a helyre, ahol Lao-ce, a bölcs élt, és tanácsot kért tőle – hogyan éljen. Az öreg bölcs azt tanácsolta neki, hogy vetkőzze le pökhendiségét és sóvárságát, hízelgésre való hajlamát és túlzott becsvágyát, mert ezek csak ártnak neki. „Ez minden, amit mondhatok” – fejezte be Lao-ce.

Ha azonban Kung Fu-ce volt az idősebb, ő három nagy gondolatot adhatott át ifjabb honfitársának. Először is: hogyan szolgálhatna valaki az isteneket, ha nem tudja, hogyan szolgálja az embereket? Másodsor: miért is fizetnének jóval a rosszért? Ugyan mivel fizetünk akkor a jóért? Harmadszor pedig: hogyan tudhatnánk, mi a halál, ha nem tudjuk, mi az élet?

Kung Fu-ce gondolata és (ha létezett) Lao-ce gondolata is a Csou dinasztia uralkodásának vége felé, az egymással harcoló királyságok idején született, amikor Kína elkeseredett, népiirtó háborúkat folytató államokra esett szét. Az az ember, akinek pillanatnyilag sikerült megúsznia a vérengzést, de továbbra is bizonytalanság és a jövőtől való félelem gyötri, fölteszi magának a kérdést: hogyan éljem túl ezt az egészet? És erre a kérdésre igyekszik válaszolni a kínai gondolat, a világ talán leggyakorlatibb filozófiája. Az indiai gondolattal ellentétben, ritkán téved a transzcendencia tájaira, inkább tanácsokat akar adni az egyszerű embereknek, hogyan tartsanak ki abban a helyzetben, amelybe azon egyszerű oknál fogva kerültek, hogy akaratauk és beleegyezésük nélkül e kegyetlen világra születtek.

És itt, ezen az alapvető ponton válnak szét Kung Fu-ce és (ha létezett) Lao-ce útjai azzal, hogy eltérő választ adnak a kérdésre: hogyan lehet életben maradni? Kung Fu-ce azt mondja, hogy az ember társadalomba születik, ezért bizonyos kötelezettségei vannak. A legfontosabb ezek közül, hogy teljesítse a hatalom parancsait, engedelmeskedjen a szüleinek. Ezenfelül: tisztelje az őseit és a hagyományokat. Szigorúan tartsa be az etikett előírásait. Fogadja el a fennálló rendet, utasítsa el a változtatási szándékokat. Kung Fu-ce embere a hatalom iránt lojális és alázatos lény. Ha engedelmesen és lelkiismeretesen teljesít a hatalom parancsait – mondja a Mester –, megmaradsz.

Másfajta magatartást ajánl Lao-ce (ha létezett). A taoizmus szülőatyja azt tanácsolja az embereknek, hogy mindentől tartsák magukat távol. Semmi sem tartós – mondja a Mester. Ezért hát ne kötődj semmihez se! Ami létezik, az mind elpusztul, emelkedj hát a dolgok fölé, tarts távolságot, ne akarj valaki lenni, ne akarj bármit is birtokolni! Ténykedj tétlenség által, a te erőd a gyengeség és tanácstalanság, a te bölcsességed a naivitás és a tudatlanság. Ha meg akarsz maradni, tedd magad haszontalanná, fölöslegessé! Lakj távol az emberektől, élj

remeteéletet, elégedj meg egy tálka rizzsel és egy korty vízzel! S a legfontosabb – tartsd magad a tao tanításához! De mi is a tao? Erre nem lehet válaszolni, mert a tao lényege az, hogy nem lehet meghatározni, nem lehet kifejezni: „Ha a tao meghatározható mint tao, nem igazi tao” – mondja a Mester. A tao nem más, mint út, s a tao betartása annyit jelent, hogy nem térünk le erről az útról, hanem haladunk tovább, előre.

A konfucianizmus a hatalom, a hivatalnokok, a struktúra, a rend, a vigyázzban állás filozófiája, a taoizmus filozófiája azoknak a bölcsessége, akik nem akarnak részt venni a játékban, akik csupán a mindennel szemben közömbös természet részecskéi akarnak lenni.

A konfucianizmus és a taoizmus bizonyos értelemben két különféle túlélési stratégiákat ajánló etikai iskola. Azoknak a részeknek, amelyek az egyszerű emberekhez szólnak, van egy közös nevezőjük: mindkét tanítás alázatra int. Érdekes, hogy nagyjából ugyanebben az időben Ázsiában is létrejön két eltérő eszmei központ, amelyek a kisembernek pontosan ugyanazt ajánlják, amit a konfucianizmus és a taoizmus – az alázatot (a buddhizmus és a jón filozófia).

A konfucianus festők képein udvari jeleneteket láthatunk – trónján ülő császárt merev hivatalnokok, udvari protokollfőnökök, felfuvalkodott tábornokok és hétrét görnyedő szolgálók körében. A taoista festők képein távoli, pasztellszínű tájakat, homályba vesző hegyláncokat, fénylő ködfoltokat, eperfákat és – a kép előterében – karcsú, finom, a láthatatlan szélben lebegő bambuszlevelet látunk.

Amikor most Li kollégával Sanghaj utcáin sétálunk, és elmegy mellettem egy-egy kínai, azon töprengek magamban, hogy az illető vajon konfucianus, taoista vagy buddhista, vagyis, hogy – kínai nyelven szólva – Dzsü, Tao vagy Fo iskolájához tartozik-e.

Ez a kérdés azonban túlságosan okoskodó, ráadásul megtévesztő, mert nem a lényegre tapint. A kínai eszme legnagyobb ereje ugyanis éppen rugalmasságában és megegyezésre törekvő szinkretizmusában rejlik, abban, hogy nagy egészé ötvözi a különféle irányzatokat, nézeteket és alapállásokat, de úgy, hogy ebben a folyamatban sosem vész el egyetlen iskola gyökere, alapja sem. Kína több évezredes történelme során annyi minden történt – hol a konfucianizmus volt túlsúlyban, hol a taoizmus, hol a buddhizmus (nehéz ezeket európai értelemben vallásoknak nevezni, minthogy nem ismerik az Isten fogalmát), időnként feszültségek, konfliktusok alakultak ki köztük, az éppen uralkodó császárok közül egyik az egyik szellemi irányzatot, másik a másikat támogatta, volt köztük olyan, aki az áramlatok közötti kiegyezésen munkálkodott, és volt, aki ellenségeskedést, háborút szított, de végül mindig megegyezés, kölcsönös egymásra hatás, valamiféle együttélési forma lett a dolgok vége. A kínai civilizáció történelmének mélyeséges szakadéka mindent magába szívott, abszorbeált, s ebből az egészből végül létrejött a tévedhetetlen kínai forma és magatartás.

Ez a szintetizáló, összekapcsoló és átalakító folyamat mehetett végbe az egyes kínai lelkében is. A helyzettől, feltételektől, körülményektől függően hol a konfucianus, hol a taoista elem vált benne uralkodóvá, mert semmi sem volt itt egyszer s mindenkorra meghatározva, véglegesen lezárva, lepecsételve. A kínai ember ahhoz,

hogy életben maradjon, engedelmesen végrehajthatta a parancsokat. Külsőleg talán alázatos, ám belül független, szuverén, megközelíthetetlen ember volt.

Újra Pekingben voltunk, a szállodánkban. Visszatértem a könyveimhez. A IX. században élt nagy költő, Han Jü történetét tanulmányoztam. A konfucianus Han Jü egyszer csak harcot indít a buddhizmus mint Kínától idegen, hindu ideológia ellen. Kritikus hangvételű esszéket, lángoló pamfleteket ír. A nagy költő sovíniszta tevékenysége annyira felháborította a buddhizmus-követő Hsien császárt, hogy előbb halálra ítélte Han Jüt, majd, engedve az udvaroncok könyörgésének, a halálos ítéletet száműzetésre változtatta, így került a költő a krokodilokkal teli Kvangdzsung tartományba.

Mielőtt megtudhattam volna, mi történt később, a *Csungkuo* szerkesztőségéből valaki elkísérte hozzám a kereskedelmi külképviselet egyik munkatársát, aki levelet hozott Varsóból, a kollégáimtól. A *Sztandar Młodych*nál dolgozó társaim arról értesítettek, hogy mivel szerkesztőségünk tagjai tiltakoztak egyik lapársunk, a *Po prostu* bezárása ellen, a Központi Bizottság az egész vezetést menesztette, s az újságot most három kinevezett komisszár irányítja. Tiltakozásul az újságírók egy része felmondott, mások még haboznak, kívárnak. A levélben kollégáim az iránt érdeklődnek, hogy nekem mi a szándékom.

A kereskedelmi külképviselet munkatársa elment, én pedig, nem sokat töprengve, közöltem Li kollégával, hogy utasítást kaptam, miszerint sürgősen menjek haza, ezért csomagolnom kell. Li kollégának arcizma sem rezdült. Kis ideig néztünk egymásra, aztán lementünk az ebédlőbe, ahol már várt ránk a vacsora.

Kínából, csakúgy, mint Indiából, a veszteség érzetével, sőt némi fájdalommal utaztam el, volt azonban ebben egy kevés tudatos menekülés is. Menekülnöm kellett, mert az új, addig ismeretlen világ, amellyel találkoztam, egyre jobban vonzott, már-már egészen elnyelt, mániákusan eluralkodott rajtam, lassan függőségbe taszított. Már kezdetben elragadott a lelkesedés, a forró vágy, hogy megismerjem azt a világot, elmerüljek, feloldódjak benne, azonosuljak vele. Mintha ott születtem, nevelkedtem volna. Azonnal tanulni akartam a nyelvet, sok-sok témába vágó könyvet akartam elolvasni, szerettem volna megismerni a számomra ismeretlen világ minden zegét-zugát.

Valamiféle betegség, veszedelmes gyöngeség volt ez, mert ugyanakkor tisztában voltam azzal, hogy egy egész élet is kevés lenne ahhoz, hogy ezeknek a hatalmas, gazdag, sokszínű, bonyolult civilizációknak akár csak egyetlen részletét, egyetlen kis szeletkáját is megismerhessem. Megszámlálhatatlanul sok szobából, folyosóból, balkonból és manzárdból álló épülettel van ugyanis dolgom, s ezek olyan meandereket, labirintusokat képeznek, hogy ha belépünk valamelyikbe, többé nincs visszaút, nincs menekvés. Hinduistának, sinológusnak, arabistának vagy hebraistának lenni olyan magas szintű és teljes embert kívánó foglalkozás, amelyben másra már nem marad sem hely, sem idő.

Engem viszont az is érdekelt, mi van ezeknek a világoknak a határain túl – izgattak az új emberek, új utak, új egek. A *határ átlépésének*, a határ mögötti világ megfigyelésének vágya továbbra is bennem élt.

Visszatértem Varsóba. Hamar fény derült arra, miért volt az én helyzetem Kínában olyan furcsa, miért nem tartoztam sehova, miért lebegtem légüres térben. Nos, az ötlet, hogy Pekingbe küldenek, két olvadási folyamat eredményeként született meg: Lengyelországban ez 1956 októbere volt, Kínában pedig Mao elnök Száz Virág mozgalma. Mire azonban Pekingbe értem, mindkét országban fordulat következett be. Lengyelországban Gomulka kampányt indított a liberálisok ellen, Kínában pedig Mao Ce-tung a Nagy Ugrás drákói politikájának bevezetéséhez látott hozzá.

Valójában már megérkezésem másnapján vissza kellett volna utaznom Pekingből. Szerkesztőségem azonban mindvégig hallgatott – a fennmaradásáért folytatott kétségbeesett küzdelem közepette megfedkezett rólam. Az is lehet, hogy jót akartak nekem, azt gondolták, hogy Kínában majd átvészelem valahogy a dolgokat. Ezzel szemben a *Csungkuo* szerkesztőségét, azt hiszem, értesítette a varsói kínai követség arról, hogy a *Sztandar Młodych* tudósítója olyan újságot képvisel, amely már csak egy hajszálon függ, s csak idő kérdése, hogy mikor kerül guillotine alá. Lehet azonban, hogy a hagyományos kínai vendégszeretet, az ígéret megtartásának ősi szokása és az emberek született udvariassága nem engedte, hogy kihajítsanak. Inkább arra számítottak, és olyan körülményeket teremtettek, hogy magamtól is rájőjjek, hogy az együttműködés korábban kialakított modellje már aktualitását veszítette. És hogy magam jelentsem be: elutazom.

(Folytatjuk)

Fordította: Szenyán Erzsébet

Folyóiratunk megjelentetését a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.